

Темур Убайдулло

САРҒАЙМАС САҲИФАЛАР

(Сухбатлар, эсселар)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН
1991

83.3Уз .

У 13

Муҳаррир — З. Ҳакимова

Убайдулло Темур.

У 13 Сарғаймас саҳифалар: (Сухбатлар, эсселар).—
Т.: Ўзбекистон, 1990.— 159 б.

Тўпламга турли асарларнинг яратилиш тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи бадиа (эссе), суҳбат мусоҳабалар киритилган. «Шоҳнома», «Ҳамса», «Фарғона тонг отгунча», «Синчалак», «Ҳазрати инсон» каби асарларнинг яратилиш тарихи ҳақидаги далилларни муаллиф зарралаб тўплаган, қамдап-қам одамларга маълум бўлган бу далиллар китобнинг қизиқарли чиқишига ёрдам берган.

1988 йилнинг энг яхши журналистик иши учун Республика журналистлар уюшмаси бошқаруви мукофоти лауреати бўлган муаллифнинг машаққатли меҳнатлари эъзизига юзага келган бу китоб кенг оммага мўлжалланган.

Убайдуллаев Т. Незабвенные страницы. (Беседы, эссе).

ББК 83.3Уз7

№ 350—91

Навоий номи ЎзССР
давлат кутубхонаси.

ISBN 5-640-00644-7

У 4702620204—91 91
М 351(04)91

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1991 й.

БИРИНЧИ ФАСЛ

ЮРАКДАГИ ТУҒЁНЛАР

Она алласи

Эй, дунёдаги барча тириклик сувларидан ортиқроқ меҳр-мурувват чашмаси!

Эй, сен янграганда ҳатто булбулу қумрилар ҳам лол қоладиган оҳанграбо қўшиқ!

Эй, ибтидоси оналар билан бўлган, интиҳоси мутлақо йўқ муқаддас, эзгу тилаклар хазинаси!

Бугун сен ҳақингда куйламоқчиман! Бугун сенинг мадҳингда қалам юритмоқчиман!

Сенинг тарихингни ҳеч ким билмайди. Сени илк бор ким куйлаган — ҳеч кимга маълум эмас. Лекин мен сенинг ижодкоринг кимлигини айтаман: сени илк бор ОНА куйлаган. ОНА сўзларингни битган. ОНА мусиқангни басталаган! Сен ОНАЛАР қўшиғисан! Сен ОНАЛАРнинг мангу ўлмас ижодисан. То ҚУЕШ фалак тоқида кезар экан, то ЕР юзида аёл зоти яшар экан, сен ҳам яшайверасан.

АЛЛА! Дунё бир айланиб келганида ҳам ҲАЁТ яна сен билан бошланади. Худди тош асрида бўлгани каби!... Ўша дамларни хаёлим кўзгусида шундай тасаввур этаман...

Бола тамшаниб, ғингшиди. Унинг япасқи боши, бесўнақайгина бурни, қўл-оёқларини қимирлатиши, оғзини катта очиб тамшаниши ўзи каби қўполгина онасини бениҳоя хурсанд қиларди. Ёш она ўзи дунёга келтирган жонзотга шу қадар меҳр билан боқардики, росмана тилга кириб, бийрон-бийрон гапирадиган одам ҳам бу ҳолатни тўлиқ ҳикоя қилиб бера олмас!

Она болани қўлларига олди. Бола аёлнинг очиқ кўкрагида искаланди. Топди. Нажот, ҳаёт манбаини топди. Ютоқиб-ютоқиб эма бошлади. Бу аёлга қувонч устига қувонч бағишлади.

Ичига ҳиссиёти сиғмай гувранди. Оғзини очди. Юрагидан аллақандай товушлар отилиб чиқди.

Бола бир нафас эмишдан тўхтади. Қулоқ тутди чоғи. Кейин товуш оҳангига мослаб эма бошлади.

Фор оғзида соя кўринди. Деярли қип-яланғоч, сочлари тим-қора, жингалак, бақувват эркак кириб келди.

Аёл ўз қўшиғига шунчалар берилган эдики унинг кирганини сезмади ҳам.

Уртада гулхан чирсиллаб ёнади. Сочлари ялангоч елкаларига ёйилган она болани маҳкам бағрига босганча куйлайди. Эркак бу ғалати манзарадан мутаассир бўлиб, эшик оғзидаги харсангга чўкди. Она қўшиғи борган сари авжига чиқарди. Гоҳ шамолнинг елишига, гоҳ аргумоқнинг шиддатига, гоҳ сувнинг шарқирашига, гоҳ ёмғир хонишига ўхшаб таралаётган товушларга қулоқ бериб, ҳайратланмай илож йўқ эди.

Инсониятнинг энг биринчи вакиллариининг қўшиғи дастлаб тахминан шундай айтилган бўлиши мумкин:

Тошда туғилган болам,
Бошгинанг тошдек бўлсин.
Қўрпанг тош, бошингга ҳам,
Сочларинг ёстиқ бўлсин.
Алла, болам, алла!
Сувда чўмилган болам,
Иқболнинг сувдек бўлсин.
Улғайсанг, йўлинг равон,
Еринг парқувдек бўлсин.
Алла, болам, алла!
Аргумоғи шай болам,
Қўнларинг чопқир бўлсин.
Улғайсанг, ҳар бир кунинг,
Ўт бўлсин, чақин бўлсин.
Алла, болам, алла!
Шамоллар ўнган болам,
Оёқларинг толмасин.
Ёв сенга қилганда қасд.
Қўвлаб тута олмасин.
Алла, болам, алла!

Ғор оғзидан ҳиқиллаган овоз эшитилди. Аёл ўгирилди. Эркакка кўзи тушди. Кўзлар учрашди.

— Нега йиғлайсан?— сўради аёл.

— Қўшиғинг ажиб экан!— жавоб берди эркак.— Онамни эсладим...

— Энди ҳар кун шу қўшиқни айтаман,— деди аёл. Эркак бош ирғади: маъқул!

Қадим аجدодимнинг илк боласи билан туғилган, шундан бери ҳар бир бола билан қайта туғилаётган қадим, аммо энг навқирон қўшиқсан, АЛЛА!

Эй, муштдек қалбига бутун оламни сиғдира олган ОНА!

Эй, дунёдаги энг қаҳрли, энг меҳрли буюк зот!

Эй, душманнинг боласига ҳам кўкрагини тутиб, уни дўст қилган пушту паноҳ!

Сен жаҳондаги энг қудратли муаллимсан. Сен айтган АЛЛА эса одам боласи ҳаётда биринчи тинглайдиган

сабоқ, илк бор ўқийдиган китобдир. Сен айтадиган жонбахш қўшиққа бундан бўлак таъриф ножоиз!

Бешикдаги қўқорим,
Тоғлардаги шунқорим.
Алла, болам, алла!
Юрагимнинг мадори,
Пигитларнинг сардори
Алла, болам, алла!
Дарёдаги қундузим,
Осмондаги юлдузим.
Алла, болам, алла!
Боғлардаги булбулим,
Гулзорларда ол гулим,
Алла, болам, алла!
Тунлари тўлиғ ойим,
Хирмон-хирмон буғдойим,
Алла, болам, алла!
Тандир тўла оқ ноним,
Ўзим бўлай қурбонинг
Алла, болам, алла!
Ухлаб қолгин, алла.
Ором олгин, алла.
Алла, болам, алла!

Сал улғайиб, йўлга кирганда боланинг илк саволи шу бўлади:

— Ойижон, шунқор нима?

— Тоғлардаги энг кучли, энг учқур, энг мард жонивор, болам.

— Сардор-чи?

— У-ми, болам, ҳаммадан яхши, кучли, етакчи дегани.

— Юлдуз-чи?

— Ҳали кеч бўлсин, кўрсатаман. Осмонда ёниб турган минглаб чироғлар борку, ўшалар юлдуз.

— Меники ҳам борми?

— Энг ёруғи — Чўлпон юлдузи сеники!

— Булбул нима, ойижон?

— Булбул ширинсухан қуш. У шундай сайрайдики, юракларинг эриб кетади. Сен ҳам шунақанги ширинсўз бўлгин, болам.

— Буғдой-чи, буғдой?

— Буғдойсиз яшаб бўлмайди, қўзичоғим. У тириклик манбаи. Мен ҳам сенсиз яшолмайман.

— Нон нима, онажон?

— Оҳ, болажонима, ҳаёт аслида нонга қурилган. Нон — буғдойнинг боласи. Лекин одамзотнинг онаси.

— Менинг онам сиз-ку?!

— Тўғри, мен сенинг онанг, бизнинг онамиз — табиат.

«Миллатнинг келажаги оналар қўлидадир» деган эди буюк француз адиби Оноре де Бальзак. Унга яна қўшимча қилиб айтиш мумкин: фарзандларимизнинг қандай одам бўлиб улғайиши АЛЛАга боғлиқ!

«Гўдакнинг танасини чиниқтириш учун икки нарсаси зарур: бири уни аста қимирлатиб тебратиш, иккинчиси — она қўшиғи. Бири боланинг танасига (жисмоний тарбия сифатида) зарур, иккинчиси руҳий озик бўлади», дейди буюк аллома Абу Али ибн Сино.

Фольклоршунос олим Малик Муродов эса бундай дейди: «Чет эл социологлари нима учун совет кишиларини енгиб бўлмайди деб бош қотирадилар. Жавоби оддий: кишиларимиз қалбига Ватан туйғуси, Ватан муҳаббати илк бор гўдаклигида алла билан қуюлади». Бу — сенинг таърифингдаги минглаб сўзларнинг баъзилари холос.

Фарзанд ота-онани минглаб ҳаёт довларидан, имтиҳонларидан олиб ўтади. Фарзанд қобил бўлса — ота-онанинг кўкси тоғ: ноқобил бўлса — мисли саҳро, бўм-бўш, ҳувиллаб қолади.

Қобил фарзандлар онанинг олқишига сазовор бўлади: берган оқ сутимга, тунларни ҳаром қилиб айтган алламга розиман!

Ноқобил фарзанд эса эл лаънатига дучор бўлади. У ҳақда гапирилганда: «Қандай тошмехр инсон экан бу? Онаси алла айтмаганми бунга ўзи?» — дейди одамлар.

АЛЛА, сенинг яна бир қирранг энди очилади. Сен мехр-мурувват чашмасисан. Сен билан ҳар бир юракка шафқат, маъсумлик оқиб киради.

Демак, она бор экан, буюк тилим, буюк элим барҳаёт яшайверади!

Демак она бор экан, халқим мехру мурувватли бўлиб, қон-қардошларига муҳаббатли бўлиб, оқибат кўрмаса ҳам оқибатли бўлиб яшайверади!

Демак, ҳар бир инсон вояга етганда дилида ушбу сўзлар қайнаб тошса, ажаб эмас:

Хонадонимиз оддий
Бир ўзбек хонадони
Шу хонадон ҳурмати
Сизни яхши кўраман.
Дастурхондан аримас
Сира ҳам ошу нони
Шу ошу нон ҳурмати
Сизни яхши кўраман.
Аллағиздир ҳаётнинг

Энг мукаммал достонни
Ушбу достон ҳурмати
Сизни яхши кўраман.
Онажон оиланинг,
Сиз — юраги, сиз — жони.
Сиз берган жон ҳурмати
Сизни яхши кўраман.

Аслида бу иқрор ҳам кам. Мабодо шу пайтгача она-лар ҳақида яралган барча асарларни тарозиининг бир то-монига, бир томонига эса АЛЛАни қўйсак, барибир АЛЛА босиб кетарди! Чунки АЛЛАда ҳаёт мужассам. Ёзилган асарлар эса ана шу ҳаёт маҳсули.

«Токи ЕР юзида биттагина аёл мавжуд экан у ҳа-қда ҳамиша нимадир янги гап айтиш мумкин»,— де-ган эди С. Буффлер. Негаки, ўша биргина аёл янги ҳа-ётнинг, келажакнинг — болаинг яратувчиси. Келажак эса ҳамиша бетимсол, хаёл сингари эзгу бўлиши та-бий.

АЛЛА!

Бугун у бешик, беланчак тебратиб айтилган қўшиқ эмас. Бугун унинг парвози юксак. Бугун у Мукаррама Азизова, Ҳабиба Охунова сингари хушовоз хонандала-римиз тилида янграмоқда.

Улар ижро этган қўшиқни тинглаб ўйга толаман.

Ойни олиб берайми?
Гулни териб берайми?
Алла болам... аллам тинглаб
Ухлаб қолгин, алла...

Кўз ўнгимда ОНА тоғлар қадар улғаяди. Олам эса гўдак қиёфасига келади. Она фақат АЛЛА айтаётгани йўқ. Гўё у серташвиш дунёга тиичлик, омонлик тила-моқда. Дунё эса бир лаҳза барча оқу қора ишлардап фориг бўлиб, киприкларини юммоқда.

Алланинг нақадар лазиз, азиз эканлигини яна бир карра исботламайдими бу ҳол? Кечагина бешикдаги бо-лага ором бағишлаган ҳаёт қўшиғи бугун олам узра таралмоқда. Барчани эзгуликка, яхшиликка, мурувват-га чорламоқда.

АЛЛА!

Сенинг тарихинг — нисоният тарихи. Сени тинглаб улғайган одамлар негадир кўпинча қўшиқ яратмайдилар. Сен бир четда мунғайиб қолган оналардек мискин қоласан.

Отилган ҳар бир ўқда, узилган ҳар бир жонда, порт-лаган ҳар бир бомбада Сенинг индонг бор.

«Ором олгин, эрка болам». Бу оромсиз дунёга хай-қириқ, Инсофга чорловчи садо! Бу садога мен ҳам қўшиламан!

ОНАЖОНЛАР!

Хаётимизнинг кўрки, умримизнинг мазмуни бўлган АЛЛАНГИЗ ҳамisha баралла янграсин! Бешик узра эгилган сарвдек қоматингиз толмасин.

Шундай АЛЛА айтингки, уни эшитиб кексаю ёш ўзининг инсон бўлиб яралганига шукур қилсин.

Шундай АЛЛА айтингки, овозингиз дунёдаги барча мудҳиш қурооллар овозини босиб, ғолиб, музаффар янграсин!

Шундай АЛЛА айтингки, алласиз ҳаёт йўқлигини, у ҳар қачон ҳаётнинг боши эканлигини замнуу замон ҳис қилиб турсин!

Онажонлар!

«Она — заминдаги ўз даҳрийлари бўлмаган ягона худодир», деб ёзганди файласуф Э. Бегуве. Шундай экан, АЛЛАНГИЗ жаранглайверсин, ҳар бир зот, гулу гнёҳ, жону жондор беадад қудратингизни ҳис қилиб турсин!

„Гўрўғли“

Торлар бармоқлар тегиши билан нолакор тебранди. Бахшининг сал бўғиқроқ, лекин ширадор овози халойиқни ўзига ром этган эди. У гоҳ сувдек мавжкор, гоҳ бўрондек шиддаткор, гоҳ метиндек қаҳрли оҳанг касб этар, эшитувчилар эса унга монанд чайқалишарди...

Бахши қўлидаги дўмбирани бир четга оҳиста қўйди. Совуган чойдан ҳўплади. Ёшгина йигит қўлларини қовуштириб сўз қотди:

— Бахши бобо, уммон экансиз!

— Йўқ,— деди бахши,— мен бир томчиман, бир ирмоқман, холос. Уммон, бўлиш эҳ-ҳе... Мен айтган «Далли» ҳам денгиздан қатра...

Бахши бобо тўғри айтди. Уммон — бу халқ оғзаки ижоди. Унинг гулёрлари, алёрлари, қўшиқлари, термалари, эртаклари, дostonларининг саноғи йўқ.

Халқимизнинг бу уммондан сув ичган Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислom Назар ўғли, Пўлкан шоир, Раззоқ бахши, Қодир Раҳим ўғли, Шо-

берди Болта ўғли сингарин жушқин, сайроқин ирмоқлари ҳам бор.

— Бу уммоннинг яна бир азим дарёси бор,— дейди профессор Малик Муродов,— унинг номи «Гўрўғли». У халқ оғзаки ижодининг бетакрор намунаси, буюк қудратини тараннум этади.

Достонлар, яна ҳам тўғрироғи, эпос халқ ҳаёти, кураши, орзу-умидлари ва пителишларининг ёрқин тасвири, нурли кўзгусидир. Меҳнаткаш халқ ана шу бадний полотнолари воситасида ўзини кўз-кўз қилади, ўзлигини танийди ва жаҳонга танитади, авлод-аждодларини ғоявий-бадний юксакликдан туриб тарбиялайди. Демак, эпос халқ қадрияти ва ўзлигининг руҳияти ва абадий баркамоллигининг инъикоси, халқнинг бўйи-басти, камолоти, ҳаёт қувонч-ташвишлари, кураш ва одоб-ахлоқ борасидаги фалсафий-эстетик талаб-эҳтиёжи, дунёқарашининг мукаммал бадний ифодасидир. Шу жиҳатдан эпоснинг аждодлар ва авлодлар ахлоқи ва тарбиясида ўйнаган, ўйнаётган ролини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди.

«Гўрўғли» туркум достонлари ана шу бемисл бадний хазинамизнинг буюк бир бўлагидир.

Туркманда, ўзбекда, қозоқ, қирғизда,
Эл суйган бир номдор эди Гўрўғли.
Тўғрини суярди, эгрига душман,
Золимларга хунжор эди Гўрўғли.
Ҳақ йўлида ростлик — тўғри иш бўлса,
Жон билан харидор эди Гўрўғли...

— Малик Муродович, халқимизнинг машҳур эноси— «Гўрўғли» борасидаги фикр-мулоҳазалар барчани баробар қизиқтирса керак...

— Албатта, фольклор намуналари ҳақидаги ҳар қандай суҳбат, баҳс кишиларимиз қалбида қизиқиш уйғотиши табиийдир. Чунки, фольклор, академик Ю. М. Соколовнинг ибораси билан айтганда, «ўтмишнинг акс садоси бўлибгина қолмасдан, ҳозирги замоннинг янгроқ овози ҳамдир».

Ниҳоятда бой, бетакрор, гўзал ўзбек анъанавий халқ достончилиги ҳақида сўз борар экан, ундаги бебаҳо бадний ёдгорликлар — «Алпомиш», «Рустамхон» каби фундаментал асарлар қаторида машҳур «Гўрўғли» туркум достонларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Чунки, ҳар бири мустақил сюжетдан ташкил топган, минг-минг назм ва насрдан иборат олтамишдан ортиқ ғоявий юксак, бадний баркамол достонларни ўз ичига

олган ўзбек халқининг «Гўрўғли» дostonлар туркуми халқ ижодида камдан-кам учрайдиган фавқулodда ҳодисалардандир. Бу халқимизнинг поэтик иқтидорин, ижодкорлик таланти, истeъдоди нақадар юксаклигидан, нафислик тушунчасин қанчалар кенг бўлганлигидан далолат берувчи бағоят ибратли меросдир.

«Гўрўғли» туркумидаги дostonларининг аксариятига хос фазилатлар ор-номус йўлида, она-юрт, элу элат тақдирида мардлик, тантилик йўлини тутиш, эзгуликни улуғлаш, жинси, миллати, мазҳаби қандай бўлишидан қатъи назар инсонлар ўртасидаги аҳиллик, самимий дўст-биродарликни мадҳ қилиш, унинг шодлик-кувончин, орзу-умиди, дард-армони, қайғу-ҳасратини тараннум этишдир.

«Гўрўғли» дostonлари ўзбеклар орасида энг оммалашган, кенг тарқалган фольклор намуналаридандир. Ўзбек дostonчилигининг бойлиги, унинг юксак ғоявий нафосатини бир-биридан гўзал ва мазмундор «Гўрўғли» дostonларисиз мукамал тасаввур қилиб бўлмайди. Уларнинг кўнчилиги, улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский таъкидлаганидек, юксак даражада миллий хусусиятларга эга бўлиши билан бирга айни вақтда... «ўзида умуминсоний, жаҳон аҳамиятига эга бўлган мазмунни ифодалаши... халқ кучларини, унинг моҳиятини, руҳини, бутун поэзиясини тўла-тўқис кўрсатиши» билан ажралиб туради. Демак, Гўрўғли дostonларининг халқимиз орасида кенг тарқалиши табиий бир ҳолдир. Ҳақиқатан ҳам она-юртга муҳаббат, кишиларга яхшиликлар қилиш, босқинчи душманларга қарши ғазаб ва нафрат, олижаноб, эзгу ниятлар йўлида довраклик, баҳодирлик кўрсатиш, инсонлар ўртасидаги биродарликни улуғлаш асосий ғоясига айланган «Гўрўғли» дostonлари ҳам халқ бахши ва шоирларининг ўзбек дostonчилиги анъаналарини нечоғлик ўзлаштирганликлари, истeъдод ва маҳоратлари, дoston куйлаш санъатлари қай даражада бўлганлигини белгиловчи мезони саналган дейиш мумкин.

«Гўрўғли» дostonлар туркуми «тўрт ёшида Рустам олган», «ўғлим деб йўлга солган», «олти ёшда зўравон Бадкирни йиққан», «кўп душманни гўрга тикқан», «олти ёшида эр, ўн тўрт ёшида шер аталган», «юртга ботир лозим бўлганда, эл келиб валлами қилган», «Ҳиндистонни, Эрон ҳам Фарангистонни, шаҳри Шабистонни кезган», «Ирам боғига борган», «парилар тоғига чиққан», «Оби-ҳаёт булоғига етган», «майдон-майдон Ги-

ротиши елдирган», «Ой Юнусин олиб суйган», «Чамбилга қирқ йигитни йигиб, мард косасига май қуйиб, душман келса голиб келган», «Бектош араб билан ўн тўрт марта дуч келганда, у бас келмай қочган», «Исфихоннинг подшосини тахти билан иккига бўлган», «Бало тоғдан ўрлаб ошган», «оловдай бўлиб туташган», «лак-лак девга отини суриб, Қора девман қон тўкишган», «Тақа-тақ добилни туйган», «Элии тўғри йўлга бурган», «Ўзбек, туркманнинг барин йигиб, қабат-қабат сарпо ёпган», «Элдан, халқдан армони қолмаган» баҳодир Гўрўғлибекнинг туғилишидан тортиб вафотига қадар бўлган давр (унинг тутинган фарзандлари — Аваз, Ҳасан, набиралари, чеваралари, шунингдек дўст-биродар йигитлари ҳаёти, қизиқарли саргузаштлари ҳам) юқорида таъкидлаганимиздек, олтмишдан ортиқ, ҳар қайсиси ўзинча мустақил ва айни вақтда бир-бирига боғлиқ бўлган дostonларда акс эттирилган.

— Ана шу дostonлар ҳақида батафсилроқ тўхталсангиз?!...

— «Гўрўғли» дostonлари силсиласи жуда катта туркумдан ташкил топган. У ўз навбатида қаҳрамон ҳаёти ва фаолияти — саргузаштларининг тадрижий тақомилига кўра яратилган бир қатор кичик туркумларга бўлинган. Шунини айтиш керакки, «Гўрўғли» дostonлари туркуми маълум бир қаҳрамоннинг эпик биографияси бўлибгина қолмасдан, балки Гўрўғли, Юнус пари, Мисқол пари, Гулнор пари, Ҳасанхон, Авазхон, Аҳмад сардор, Соқибулбул, Равшан, Нурали каби кўплаб образлар фаолияти билан Чамбил, Ғирот (Ғирқўк) сингари эпик воситалар орқали мантиқий жиҳатдан бир-бирига боғланувчи воқеалар тасвирида Гўрўғли авлодининг бутун ҳаётини тугал ёритади.

— Шундай катта туркум бир-икки бахши-шопрнинг ижодими?

— Йўқ, мазкур туркум бир қаҳрамон умри, наслнасабининг бутун бир эпик даври, қаҳрамонлар галереясининг бадий солномаси бўлганлиги сабабли уни катта иқтидор ва қобилиятга эга бир-икки ёки айрим гуруҳ бахшиларнинг яратиши, мукамал ҳолда билиб олиб, эл орасида куйлаш жуда мураккаб, айтиш мумкинки амалга ошиши амри маҳол бир ишдир. «Гўрўғли» туркуми халқ эпик ижодиётининг қонуний ҳодисаси, қатор дostonчилик поэтик мактаблари эпик анъаналарини ўзида бирлаштирган ўнлаб, ҳатто юзлаб бахшилар авлодларининг узоқ даврлар давомидаги улкан

ижодий меҳнатининг маҳсулидир. Бу дostonларининг умри асрлар билан ўлчанади...

— Юқорида «Гўрўғли» туркуми бир қатор кичик туркумлардан иборатдир, девдингиз, шу иборани аниқлаштириб берсангиз?

— Шунини айтиш керакки, Авазхон, Ҳасанхон, уларнинг фарзандлари, яъни иккинчи-учинчи авлодлар ҳақида ҳам алоҳида-алоҳида дostonлар яратилиши ва бу дostonларда «Гўрўғли» ҳақидаги эпосга хос туркумлик ҳамда мантиқий бирликнинг сақланиши ўзбек дostonчилигининг асосий хусусиятларидан саналади. Шундай қилиб «Авазхон», «Ҳасанхон» ва бошқа туркум дostonлар «Гўрўғли» ҳақидаги дostonлар силсиласи билан бирлашади ва айни чоқда, уларнинг ҳар бири ўзаро муайян ички кичик туркумлардан ташкил топади. Хуллас, ўзбек «Гўрўғли» дostonлари қаҳрамонлик ва ишқий-романтик туркум қуйидаги кичик туркумлар ҳамда уларга мантиқан бирлашган дostonлардан ташкил топгандир: а) Гўрўғлининг ҳаёт фасллари ва Чамбил юртини ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қилиши акс эттирилган «Гўрўғлининг туғилиши» ва «Гўрўғлининг боғалиги», «Райҳон араб», «Эрўғли» («Шаҳиднома») ва бошқа дostonлар; б) Гўрўғлининг доимий ҳамроҳи — қадрдон дўстлари, турли миллат, мазҳабга мансуб қирқ йигитнинг фаолияти ва саргузаштларига бағишланган «Холдорхон», «Хидирали Элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Эломон», «Замонбек», «Дониёрхўжа», «Шодмонбек», «Соқибулбул», «Элботир» сингари дostonлар; в) Гўрўғлининг тутинган тўнғич ўғли Ҳасанхоннинг баҳодирликларини ифода этувчи («Ҳасанхон», «Далли» ва бошқа) дostonлар; г) Гўрўғлининг иккинчи фарзанди — Авазхон саргузаштлари асос бўлган («Авазхон», «Бўтакўз», «Авазнинг арази», «Қундуз билан Юлдуз», «Интизор», «Зулфизар», «Гулихиромон») ва бошқа дostonлар; д) Гўрўғлининг катта невараси, Ҳасанхоннинг ўғли — Равшаниннг ўзга юртга ёр излаб сафарга чиқиш ҳақидаги («Равшан») дostonи; е) Гўрўғлининг кичик невараси, Авазхоннинг ўғли — Нурали ҳақидаги туркум («Аваз ва Ойзайнаб», «Нурали», «Нуралининг ёшлиги», «Малла савдогар») ва бошқа дostonлар; ж) Гўрўғлининг чевараси, Нуралининг ўғли Жаҳонгир ҳақидаги «Жаҳонгир» дostonи. Аммо, «Гўрўғли» дostonларининг «Гўрўғли» — «Ҳасанхон» — «Авазхон» — «Нурали» каби туркумларга бўлиниши шартлидир.

— Маълумки, Гўрўғли дostonлари ўртоқлик, биродарлик асарлари деб юритилади. Шу баҳодир ҳақидаги асарлар бошқа халқларда ҳам учрайдими?

— Учраганда қандоқ! «Гўрўғли» (гўрда туғилган, яъни гўр ўғли) номи қаҳрамонлар боғлиқ дostonлар Яқин ва Ўрта Шарқда яшовчи туркий, шунингдек бошқа халқлар ўртасида ҳам кенг тарқалган бўлиб, бир қанча икки қонуниятлари билан ўзаро яқинликка эгадир.

«Гўрўғли» туркум дostonлари хусусан, ўзбек, тожик, қozoқ, татар, қoraқалпоқларда Гўрўғли; туркманларда Гoроғли, Кoроғли, Қaроғли; арман, грузин, турк, курд ва бошқаларда Кўрўғли номи билан шуҳрат қозонган.

— Демак, бу дostonлар туркуми асосан икки тармоққа ажралар экан-да?..

— Тўғри айтдингиз. Фольклоршуносликда мазкур дostonлар туркуми икки катта тармоққа ажратилган.

Улардан биринчиси, Кавказorti ва Яқин Шарқ версиялари (oзарбайжон, арман, грузин, усмонли турк, курд ва бошқалар), иккинчи, Ўрта Oсиё версиялари (ўзбек, қozoқ, туркман, тожик, қoraқалпоқ) дир. Жаҳон халқлари oғзaки ижодиётида ҳеч бир эпос тарқалиш географияси ва шуҳрати жиҳaтидан «Гўрўғли», «Кўрўғли» дostonлари билан беллаша олмайди. Шундан келиб чиқиб, ўтган асрининг дипломатларидан бири А. Хoдзко 1842 йилдаёқ шундай деб ёзган эди: «Oсиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўғлининг номи айтилмасин. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасан. Агар адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги уларнинг ўқувчилари сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий «Кўрўғли»дан бироз юксак туради. Ҳар ҳолда унинг Oсиёдаги шуҳрати Хомернинг шуҳратича буюкдир». Дарҳақиқат шундай. Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтмоқчиман...

— Молдавия, Бессарабияга уюштирган фольклор-этнографик экспедициянгиз ҳақида тўхталмоқчисиз, чоғи?

— Ҳа, топдингиз. 1988 йили июль-август ойида тошкентлик фольклоршунос-олим Содиқжон Носиров билан Молдавия, Бессарабияга фольклор-этнографик дўстлик экспедицияси уюштирдик. Мақсадимиз, туркий халқлардан бўлмиш гагаузлар билан ўзбек фольклорининг ҳамоҳанг томонларини аниқлаш эди. Албатта, «Кўрўғли»—«Гўрўғли» дostonлари гагаузлар орасида қанчалик тарқалгани ва уларнинг халқ оғзида жонли аъналарда яшаши даражасини аниқлаш ва ниҳоят, Хoдз-

ко билдирган фикр-мулоҳаза қанчалик тўғри-нотўғрилигини аниқлаш ҳам мазкур экспедиция олдида турган вазифалардан бири эди.

— Молдавия, Бессарабияга уюштирган фольклор-этнографик экспедициянгизни «Дўстлик экспедицияси» деб атадингиз. Демак, «адабиётлар дўстлиги — халқлар дўстлиги»нинг ифодаси бўлмиш бошқа миллат кишилари, яъни олимлари ҳам қатнашибди-да?!

— Албатта, бизнинг экспедициямизга Молдавия ССР Фанлар академияси тил ва адабиёт институти фольклор бўлимининг бошлиғи, машҳур фольклоршунос олим Г. Г. Ботизату, гагауз шоири, Камрад районидаги гагаузлар тарихи, адабиёти ва тили тарихий музейининг директори М. Қўса ва бошқалар ҳам қўшилишди, ўз ёрдамларини аямадилар. Энг асосийси, улар билан бир умрга дўстлашиб қолдик. Илмий-ижодий ҳамкорлигимиз муваффақиятли давом этмоқда...

— Мавзуимизга қайтсак. «Кўруғли» — «Гўруғли» дostonлари номланишда ҳам, қаҳрамонлар образи, ҳатто уларнинг қанотлари бўлмиш тулпорларининг аталишида ҳам жуда ўхшаш, ҳатто айнан экан. Бу ҳол уларни бир халқнинг асари деб аташ ҳуқуқини бериб қўймайдими?

— Йўқ, ҳар бир миллий версия, номда, атамаларда ва ҳатто мотивлар, образлар системаси ёки сюжет линиясида, қанчалик яқинлик ва ҳамоҳангликка эга бўлмасин, у шу халқлар ўртасидаги ижодий ва маданий алоқаларининг нақадар кучлилиги ва қадимийлигини кўрсатмасин, барибир, уларнинг ҳар бири ўзининг миллий мустақиллиги, ўзига мансуб халқнинг миллий руҳи, қиёфаси, қадрияти, дарди, орзу-умиди, эстетик идеали акс этганлиги билан характерланади...

— Ўзбек «Гўруғли» дostonлари олтимишдан ортади, дедингиз. Шу дostonларнинг қанчаси ёзиб олиниб, чоң этилгану қанчаси назаримиздан четда қолиб кетган, шулар ҳақида ҳам тўхталсангиз.

— Ўзбек «Гўруғли» дostonларидан баъзи бирлари Улуғ Октябрь инқилобидан аввал ҳам ёзиб олинган, ҳатто тошбосмаларда босилган, қўлёзма-китоблар ҳолида сақланиб бизгача етиб келган бўлса-да, уларни ёзиб олиш, ўрганиш, тадқиқ ва нашр этиш асосан йнгирманчи йиллардан бошланди. Ўзбек фольклоршунослигининг бошқа жабҳаларида бўлганидек, бу соҳада ҳам Ғози Олим Юнусов, Отажон Ҳошим, Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, шунингдек, Муҳаммадно-

дир Сандов, Тўра Мирзасев, Охунжон Собиров, Зубайда Ҳусайнова, Баҳодир Саримсоқов ва бошқа олимларимизнинг хизматлари катта бўлди. Ўзбек «Гўрўғли» дostonларидан қанчаси ёзиб олинди-ю, қанчаси чоп этилганлиги масаласига келсак, шу кунгача «Гўрўғли» туркум dostonларининг иккиюздан ортиқ вариантлари ёзиб олинган дейиш мумкин. Аммо, шахсга сиғиниш, тургунлик даври деб аталмиш йилларнинг касофати, қолаверса, ўзимизнинг лоқайдлигимиз, боқи-беғамлигимиз ва масъулиятсизлигимиз туфайли ўзбек фольклорининг бошқа турлари, жанрларида бўлганидек «Гўрўғли» dostonларини ўрганиш, ёзиб олиш, нашр ва тадқиқотида ҳам хатоликлар бўлди. Биринчидан, кўпчилик бахшишoirлар репертуарларидаги «Гўрўғли» dostonлари мунтазам ёзиб олинмади. Натижада бахшиларимиз кўпчилик dostonларини, уларнинг вариантларини ўзлари билан мангу олиб кетдилар. Иккинчидан, «анъанавий dostonлар туркумини зарарли асарлардан тозалайлик, ҳоли қилайлик» шиори остида иш юритиб, айрим намуналар барбод қилинди. Учунчидан, диний иборалар, образларни тушириб қолдирган ҳолда чоп этилди. Тўртинчидан, Гўрўғли вафотига оид doston — «Шаҳиднома», «Ғарибнома» деб аталгани учун диний-мистик асар деб ёзиб олинмади, чала-чулпа ёзиб олинганлари эса чоп этилмади. Тадқиқот объектига айлантирилмади.

— Ўзбек «Гўрўғли» dostonларининг ҳозирги кунгача чоп этилган нашрлари ҳақида нима дея оласиз?

— Шу кунга қадар «Гўрўғли» dostonларидан «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Балогардон», «Хушкелди», «Авазининг арази», «Авазхон», «Ҳасанхон», «Гулихиромон», «Равшан», «Нурали», «Маликаи Айёр», «Машриқ», «Олтин қобоқ», «Чамбил қамали», «Зулфизар билан Авазхон», «Интизор», «Далли», «Холдорхон» ва ҳоказо каби dostonлар чоп этилди. Қолганлари, жумладан, Гўрўғли йиғитлари ҳақидаги «Эломон», «Хидирали элбеги», «Замонбек», «Бердиёр оталиқ» ва бошқалар нашрга тайёрланмоқда.

— Шу билан иш тугалланадими?

— Йўқ, иш энди бошланди-ку! Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти фольклор бўлими бошлаган, жуда хайрли, улкан иш — «Ўзбек халқ ижоди» кўптомлигини нашр этиш давом этади. Анъанавий dostonларимизнинг алоҳида-алоҳида нашри, улардан намуналар тузиш, хресто-

матияларда эълон қилиш тadbирлари давом этаверади. Энг асосийси «Ўзбек халқ ижоди» кўптомлигининг 100—150 жилдлик нашрини, шунингдек академик нашрларини бошлаб юбориш арафасида турибмиз. Ҳеч шубҳасиз, бу нашрларда асосий ўринни «Гўрўғли» туркум дostonлари эгаллайди. Аммо, бу ишларни муваффақиятли амалга ошириш беқийёс катта меҳнатни талаб этади. Экспедиция, изланишларни яхши йўлга қўйиш, текстологик, илмий тadқиқотларни замон талаблари асосида тубдан қайта қуриш, ноширлар, олимлар бошини бир ерга қовуштириб, иноқликда иш олиб бориш каби амалий-назарий, ташкилий ишлар шулар жимласидандир.

— Малик Муродович, ўзбек фольклори, шу жумладан «Гўрўғли» дostonларидан халқимизни янада кўпроқ баҳраманд этиш, Бутуниттифоқ қолаверса жаҳон китоблари билан кенгроқ таништириш учун яна нималар қилиш мумкин? Шу ўринда яна бир савол. Ўзингиз айтгандай, жаҳон халқлари фольклорида камдан-кам учрайдиган «Гўрўғли» туркуми дostonларидан таълим-тарбия, ахлоқ-одоб бобида кенгроқ фойдаланиш учун яна нималар қилиш мумкин?

— Биринчи саволингизга жавоб бундай. «Гўрўғли» туркуми дostonлари қанча ёзиб олинган бўлса, барчасини нашр этмоқ керак. Буларни яхлит ҳолда чоп этиш лозим. Шунингдек, Эргаш Жаманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Ислom шоир, Фозил шоир каби классик халқ бахши-шонрларидан ёзиб олиб қолинган «Гўрўғли» дostonларини ҳам ҳеч қўл урмасдан, ўзгартирмасдан алоҳида-алоҳида жилдларда босиб чиқаришнинг аллақачон вақти етди. Яна шу кунгача қилинган таржималарини қайта, жиддий кўриб чиқиш, янгидан-янги таржималарига қўл уриш, ҳеч бўлмаганда классик намуналарининг инглиз, француз, немис, ҳинд, турк, тилларига ағдариш ҳам энг долзарб вазифаларимиздан бўлиши керак. Полиграфик безаклар, сюжетли суратлар сифатини ҳам кўтармоқ лозим.

Иккинчи саволингизга келсак, бизда халқимиз ижодини, унинг бебаҳо дostonларини, жумладан «Гўрўғли» эпосининг кўргазмали, рамзий тарғиботи мутлақо йўқ, десак муболаға бўлмайди. Мен ушбу суҳбатдан фойдаланиб бир орзумни айтмоқчи эдим. Тошкентдай шаҳри азимда Алпомиш, Гўрўғли, Ҳасан, Авазхонга ҳайкал ўрнатилса, кўчалар, спорт майдонлари улар номи билан аталса. Гўрўғли дostonлари мотивлари, қаҳрамонлари

ва уларни бизгача етказиб келган бахши шоирларга бағишланган кўргазмали ўқув қуролини, маркалар чиқарилса. Жойларда қурилган эртақлар шаҳарлари, болалар боғчалари, мактаблар, маданият-истироҳат боғларида ўзбек фольклори қаҳрамонлари ҳам акс этса. Ва ниҳоят, «Алпомиш», «Гўрўғли» дostonлари асосида бadiий фильмлар ишланса, сахна асарлари кўрсатилса қани эди!

„Манас“

Халқ ижоди заволи билмайди. Халқ фарзандлари—бахшларнинг ҳар бир сўзи олтин сингари товланиб, ҳамма даврларда ҳурмат ва қизиқиш қозониб келган.

Қирғиз халқи маданий ёдгорликларининг улуғи саналган «Манас» эпоси ўзининг кўлами, қамрови, бadiияти билан жаҳонда тенгги йўқ ҳисобланади. Қирғизистон ССР Фанлар академияси «Манас» фольклор бўлимининг бошлиғи, филология фаилари доктори, профессор Роза Қидирбоеванинг фикрига қўшилмай иложим йўқ эди.

— Роза Зайтовна, дастлаб асрдан-асрга, наслдан-наслга муқаддас мерос бўлиб ўтиб келаётган мисли йўқ эпоснинг яратилиши, композицион тузилиши ҳақида сўзлаб берсангиз. Ахир сиз уни ўрганишга кўн йилларни сарф этгансиз...

— Ҳар бир асарнинг худди халқда бўлгани каби, ўз тарихи, ўз тақдири бор. Тўғри, қирғиз халқ оғзаки ижодида эртақлар, эпослар жуда кўп. «Қожожаш», «Тоштук», «Кедейкан», «Ўлбажой билан Қишимжон» сингари дostonлар ҳам борки, уларнинг ҳар бири ўзига хос улкан дунё, ўзига хос хазинадир. Лекин «Манас» қирғиз халқ оғзаки ижодиётининг чўққиси, фахри ҳисобланадики, буни эътироф этмаслик ноинсофлик бўлади.

«Манас» қирғиз халқининг келиб чиқиши, тараққияти, бирлиги учун кураш ҳақида куйлайди. «Манас»ни, таъбир жоиз бўлса, Ўрта Осиё халқларининг қомуси дейишга журъат этаман.

— Эпосда шу фикрингизни тасдиқлайдиган саҳифалар бор бўлса керак?

— Албатта. Эпосда ҳозирги кунга ҳам тўғри келадиган археологик шунчалик кўп атамалар, тарихий жойлар, қадимий манзиллар қамраб олинганки, санаб санаб етиш қийин.

Манаснинг жуғрофий кўлами ҳақида сўз борганда, унда Жунғор хонлари, Олтин ўрда хонларига қарши кураш эпизодлари бор. Ҳатто ҳозирда ҳам бор бўлган Қорасув, Анжон (эпосда Эркўкча ҳам дейилган), Саян тоғлари, Олтой, Тянь-Шань, Тошкент, Самарқанд, Оқсув тилга олинади. Воқеалар асосан шу каби жойларда кечади. Манаснинг Олтойда туғилганини ҳам тилга олиб ўтиш зарур. Бу эса ўз навбатида менинг фикрим туғрилигини исботлайди. Демак, «Манас»ни ёлғиз қирғиз халқининг тарихи, келиб чиқишини акс эттирган асар деб эмас, балки Ўрта Осиёнинг тарихига ҳам алоқадор десак янглишмаймиз.

— Шунчалар кенг қамровли эпос ҳажм жиҳатидан ҳам катта бўлса керак?

— Бўлмасам-чи! Эпос асосан уч қисмдан иборатдир. Манас, унинг ўғли Семетей, унинг ўғли Сейтек. Уччало-ви умумий ҳисобда 500000 мисрадан зиёдроқдир. Агар жами вариантларини ҳам қўшиб ҳисоблаёсан унда, билмадим, қанча бўлар экан.

— Манаснинг уч қисмга бўлинишини қандай изоҳласа бўлади?

— Эпос сюжетини бир-икки оғиз сўз билан ифода этиш жуда ҳам мушкул. Шундай бўлса ҳам тасаввур ҳосил қилиш учун айтиб ўтмоқ жонз. Эпос Манаснинг туғилиши билан бошланади. Унинг ўсиши, вояга етиши, қалмоқлар босиб олган ерларни тортиб олиш учун курашга кириши, қозонган ғалабалари асар давомида зўр эҳтирос билан куйланади. Манас тарқоқ қирғиз қабила-ларини бирлаштириш учун тинимсиз кураш олиб боради. Ёвуз босқинчилардан она юртини озод қилади.

Эпоснинг энг ҳаяжонли саҳифаларидан бири Манас-нинг уйланиши ҳақидаги бўлимдир. Довруғли қаҳрамон гўзал Кеникейга уйланади. Ундан ўғил кўради. Шу орада унинг Қўнғирбойга қарши юриши бошланади. У Қўнғирбойни тор-мор қилади. Манас номоз ўқиб ўтирганида Қўнғирбой орқадан келиб, пичоқ уриб уни ўлдиради. Манас шу тариқа Таласда вафот этади.

Эпоснинг Манас номи билан боғлиқ қисми шу ерда тугайди. Энди унинг ўғли Семетей ҳақидаги қўшиқлар бошланади. Манас Кеникейга Семетейни олиб отаси-никига кетишини васият қилади. Чунки душманлари ўғлини нобуд қилиши мумкинлигига ақли етади.

Семетей улғаяди. Бир кун Саритоз билан овга борганда унга менга ўрдак олиб кел дейди. Саритоз «Сен кимсан, қаердан келгансан, отаиң нотайин, мен сенга

нега ўрдак отиб бераман?» деб айтади. Семетей йиғлаб онасининг олдига келади. Кеникей «сен 14 ёшга тўлдинг» деб, унинг Манаснинг ўғли эканлигини, отасининг васиятини айтиб беради.

Семетей Қўлчоро, Қанчоро сингари дўстлари билан бирга куч тўплаб отасининг қароргоҳига келади. Қўнгирбой босиб олган ерларни озод қилади. Семетей қиллолмаган ишни Сейтек охирига етказадн.

Манаснинг сюжет чизиғи битта. Фақат қаҳрамонларида фарқ бор.

Эпоснинг энг қисқа мазмуни шундай деб айтса бўлади. Лекин унда воқеалар жуда кўп. Улар эпосни тўлдириб боради. Уларни ўқиса ёки тингласа, киши оламолам завқ олиши мумкин.

— «Манас» кимдан ва қачон ёзиб олинган?

— «Манас» айтувчилар жуда кўп бўлган. Уларнинг орасида фақат Манасни ёки Семетейни ёки Сейтеكنи айтувчилар ҳам кўп бўлган. Шунинг учун «Семетейчи», «Сейтекчи»ларни алоҳида тилга олинган. Улар орасида Ж. Содиқов, А. Рисмандиев, Ж. Қопсенов, Д. Кочукеев, А. Тўйчибековларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Лекин трилогиянинг уччала қисмини бошдан-оёқ айтадиган залқор манасчилар жуда кам бўлган. Шулардан бири маълум ва машҳур Соғимбой Ўразбак ўғлидир. Ундан «Манас»ни ёзиб олиш 1926 йилда бошланган. 1930 йилгача «Манас»нинг ўзи ёзиб олинган. У 14 том бўлган. Соғимбой бахши 1930 йилда вафот этади.

«Манас»нинг уччала қисми бир неча бор машҳур айтувчи Саяқбой Қоралаевдан тўлиқ ёзиб олинган. Бу иш 1934 йилдан 1942 йилгача давом этган.

Яқин-яқинларгача Саяқбой Қоралаев вариантини ягона тўлиқ нусха деб юритилар эди. 1959 йилдан бошлаб Қирғизистон ССР Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институти билимдон халқ бахшиси Мамбет Чўқморовдан «Манас»ни ёзиб олишга киришди. Бу қутлуғ иш 1972 йилда, бахши вафотидан бир йил олдин тугатилди. Чўқморов «Манас» и 397557 мисрадан иборат. Шундан «Манас»— 302608, «Семетей» 71603, «Сейтек» 23340 мисрани ташкил қилади. Шу рақамларнинг ўзиёқ тадқиқотчилар қанчалар улкан ишни бажарганликларини айтиб турибди.

— «Манас»ни тўлиқ айтган бахшилардан яна кимлар бор?

— Келдибек, Оқилбек, Назар, Тинибек, Балх, Деҳқонбой, Сурончи, Чўлбана, Телтой, Қолмирза, Тўнғиз-

бой, Жондака, Чоодоклар ўтган асрнинг алп манасчилари бўлишган. Уларнинг ишини, юқорида айтганимиз Соғимбой, Саяқбой, Мамбет, Тўғалоқ Мулда каби бахшилардан ташқари Чооюк, Шапак, Боғиш, Молдабасан, Шовбойлар давом эттиришган. Ш. Рисмандеев, М. Мусулмонқулов, Б. Сазанов, М. Абдурахмоновлар ҳам залқор Манасчи номи билан улуғладилар. Уларнинг оғзидан ҳам эпос ёзиб олинган.

— Роза Заитовна, «Манас»нинг вариантлари жуда ҳам кўп деб айтдингиз...

— Ҳозир Қирғизистон ССР Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институтининг қўлёзмалар фондида эпоснинг 60 варианты бор.

— Уларнинг ҳаммаси тўла ҳолатдами?

— Тўлиқ ҳолатдагиси, қисқаси, тўлиқ бўлмагани, баёни ҳам, айрим парчалари ҳам бор. Бу вариантлар манасчиларнинг айтишига қараб ёзиб олинган, албатта.

— Демак, бахшиларнинг айтишида фарқ бор?

— Албатта бор! Суҳбатимиз яна ҳам ойдинроқ бўлиши учун манасчилар ҳақидаги суҳбатимизга озгина қўшимча қилсам.

Манасчиларни одатда тўрт гуруҳга бўлишади. Чулик айтувчилар, Иссиқкўл манасчилари, Тяньшанлик достончилар ҳамда Жанубий гуруҳ вакиллари. Уларнинг ҳаммаси ҳам «Манас»ни ўзига хос оҳангда, янги саҳифалар, ҳатто боблар қўшган ҳолда ижро этишади. Эпос вариантларидаги фарқни асосан мана шунда деб билмоқ керак.

Саяқбой Қоралаев айтган «Манас» 500000 минг мисрадан зиёд бўлган ҳолда Мамбет Чўқморов варианты салкам 400000 мисрани ташкил қилади. Иккала рақамни солиштирганда улар орасидаги фарқни сезиб олиш қийин эмас. Тўлалиги, воқеалар тасвирининг кенг ва чуқурлиги жиҳатидан, албатта, Саяқбой Қоралаев варианты ягона ҳисобланади. Мамбет Чўқморов варианты ҳам улардан қолишмайди.

Эпос алоҳида-алоҳида китоб қилиб чоп этиб келинди. Уни нашр этишга 1984 йилда қайта киришилди. «Манас», «Семетей», «Сейтек»лар тўлалигича 8 китобдан иборат ҳолда чоп этилди. Бу сафарги нашрга Соғимбой Ўразбак ўғли варианты асос қилиб олинди.

— Ёзиб олинган бошқа вариантларнинг тақдири нима бўлади?

— 1990 йилдан «Манас»нинг академик нашрини чоп этишга киришлади. Сизни ишонтириб айтаман: эпоснинг бирон сатри ҳам ҳам тушиб қолмайди.

— «Манас»нинг таржималари хусусида ҳам тўхталсангиз...

— Манасни илк марта рус китобхонларига етказиш ҳаракати 1930 йилларнинг ўрталарида бошланган эди. Ўзингиз биласиз, у пайтлар жуда ҳам оғир йиллар эди. «Манас»нинг ҳам, таржимонларнинг ҳам бошига кўпгина савдолар тушган.

ТАРЖИМОН СЕМЕН ЛИПКИН ХОТИРАЛАРИДАН

Уттизинчи йилларнинг ўрталарида «Манас»ни таржима қилишга киришдик. Мен, Сергей Ключков, Георгий Шенгели, Василий Қазин сингари машҳур ижодкорлар қатнашган Давлат адабиёти нашриёти ўтказган ёпиқ конкурсда уч киши: мен, Лев Пеньковский, Марк Тарловский ғолиб чиқдик. Бизга «Манас»нинг марказий қисми «Чўнг ғазот» («Улуғ юриш»)ни таржима қилиш вазифаси топширилди.

Русча «Манас» афсонавий сураатда бўлмаса ҳам ҳар ҳолда ўсиб бораверди. Биз эса Қирғизистондагилар нашриётга хат ёғдириб юборишганини билмасдик. Бу эпос бой-боёнларни мадҳ этади, зарарли асар қабилидаги бу мактубларни Қирғизистондаги раҳбарлар билишарди. Улар бутун масъулиятни нашриёт ўз устига олишини, нашриёт эса ташаббус Қирғизистондан чиқишни хоҳлашар эди. Охири тайёр таржимани Қирғизистондаги раҳбарларга кўрсатиб келишни бизга топширишди. Мен ва Марк Тарловский кузда Фрунзегга жўнадик...

Бизни ким кутиб олгани эсимда йўқ, лекин йўлда қирғиз совет шеърятининг асосчиси Аали Тўқамбоевнинг ҳам ҳибсга олинганини эшитдик. У «Манас»нинг танланган томларини нашрга тайёрлаган уч кимсанинг бири эди. Ишимиз нишмади. Биз Москвага тегишли йўлланмани ололмай қайтдик. Нашриётда эса русча «Манас»ни «ушлаб» туришга қарор қилишди.

Эпос бўлса яшовчан эди, яшайверди. Унинг асосида бастакорлар Молдабаев, Власов ва Фирсовлар опера ёзди. У Қирғиз адабиёти ва санъати декадаси кунларида Большой театрда кўрсатилди.

Декада қатнашчилари орасида машҳур манасчи Саяқбой Қоралаев ҳам бор эди. Эпосни бутун вужуди билан айтадиган бу талантли киши менга бир гап айтганди.

— Эсингда тут, Семеке (Семённинг эркалаб айтилгани), манасчи тоза қалбли бўлиши керак. Бизнинг юрагимиз қора бўлиши керак эмас. Бу ёмонликка олиб боради. Агар қора юрак бўлсак Манас жазолайди...

Русча «Манас» 1946 йилда катта китоб ҳолида чоп этилди. Мен «Хурмат белгиси» ордени билан тақдирландим.

1980 йилда «Манас»ни қайта таржима қилишга қарор қилинди. Мен таржимонларга омадлар тилаб, Саяқбой Қоралаевнинг сўзларини айтмоқчиман:

— Эсингда тут, Манасчи тоза қалбли бўлиши керак. Агар қора юрак бўлсанг Манас сени жазолайди!...

— Роза Заптовна, эпоснинг биринчи китоби хассос шоир Миртемир таржимасида босилиб чиқди. Унинг иккинчи китобини Султон Акбарий таржима қилиб таомлаяпти. Яна бир савол: эпос номи билан аталадиган жойлар борми Фрунзеда?

— Аввало кейинги таржима ҳақида. «Манас» рус тилида Москвада тўрт томда нашр этиляпти. Ҳозир учинчи томи нашрдан чиқди. Қирғизистон пойтахтининг ҳаво дарвозаси «Манас» деб аталади. Бунда катта рамзий маъно бор. Меҳмонларни буюк паҳлавоннинг ўзи кутиб олади.

УСТОЗ МИРТЕМИРИНИНГ МАНАС БИЛАН УЧРАШУВИ

Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг таржимонлик маҳорати ҳақида кўн ганириш мумкин. Н. А. Некрасов, Бердақ шеърлари ўзбекларнинг ўз мулки бўлиб қолган.

Миртемир оқсоқол «Манас»ни таржима қилиш борасида Қирғизистонда бир неча марта бўлганидан хабарим бор эди. Шоир дўстим Отаёр устоз ҳақида эссе ёзганида ундан сўрадим:

— Домла Манас қабрини зиёрат қилгани ростми?

— Албатта,— кейин менга бир бошдан ҳикоя қилиб беришга тушди. (Бу айтганлари эсседа ҳам битилган).

...Минг тўққиз юз етмиш бешинчи йилнинг баҳори, Қирғизистон ўзбек ёзувчи ва шоирларини, санъаткорларини қарши олаётир. Меҳмонлар орасида Миртемир ҳам бор. Кутиб олиш таанналари тугаб, ёр-дўстлари

билан кўришиб, «Тянь-Шань» меҳмонхонасига жойлашиб бўлгач, у шогирдларидан Эркин Воҳидовнинг қўлидан тутиб:

— Бўтам! Эртага бошланаётган байрамимизнинг фақат бир кунда ҳоли бўлсам. Фақат бир кун. Сал тобим йўқроқ, озроқ ҳордиқ дегандек...

Миртемирнинг ўтинчини тўғри тушуниб, эртасига уни уйғотиб, безовта қилишмади. Аммо Миртемир каллайи саҳарлаб, автобусда Таласга—Манас қабрини зиёрат қилгани жўнаганди.

У автобусдан тушиб Манас қабрини суриштириб кетди. Чорминорни эслатувчи салобатли рамзий қабрининг мақбарасини кўрди. Чуқур хаёлга ботди. Алокехон ваҳшати, қирилиб йўқолаётган қирғизнинг Ойболта, Урозли, Жақип сингари сўнгги ишончлари, Бахтдавлат-ойимнинг йўлбарс юрагига бошқоронғи бўлиши, Манаснинг туғилиши, жаннатмакон кенг Оқдала воқеалари бири-сини, айқаш-уйқаш бўлиб хаёлидан ўта бошлади.

Бир найт йўқолиб кетаётган элини ёвдан халос қилишга бел боғлаган, «Номус учун ўлмасам, Не деб Манас бўлганим!» деб юрагининг туб-тубидан қасам ичолган, ўн иккига тўлиб-тўлмай кўпларнинг кўнглига қутқу солган алп Манас от суриб келаётгандек туюлди.

Манас... нақ ўшанинг ўзи совутини, қилнч-қалқонни улоқтириб Миртемирни қарши олаётгандай, «Бовурим!...» деб қулоч ёзиб келаётгандай бўлди. Миртемир бир зум эсанкираб, хаёлий Манаснинг салобати босиб, анча вақт карахт туриб қолди.

У Манас мақбараси олдида турарди. Аввал мақбарага, сўнг теварак-атрофга тўлиқиб назар солди. Тўлқинланди, киприкларига нам илинди. Эгилиб, Манас қабридан бир сиқим тупроқ олиб лабига босди. Манас ўтган йўлларни, жанг-жадалларни яна бир бор хаёлидан ўтказди.

Ботиб бораётган қуёш гўё Манас монанд зиё сочар, олис армонлардан сўзлаётгандек эди.

— Хайр!— деди Миртемир ниҳоят овоз чиқариб.— Улмасак яна кўришармиз, Манасим...

Миртемир Таласдан қайтиб келгач, Чингиз Айтматов гина қилди:

— Бекор қилибсиз-да, қариндош, ўзимиз уловда олиб борардик. Бунинг устига бетоб бўлсангиз.

— Йўқ, бўтам! Сиздек фарзандларни дунёга танитган элнинг Манаси билан анчадан буён юзма-юз кўришмоқчи эдим. Энди армоним қолмади.

Чингиз Айтматов индамади. У Миртемирнинг «Манас» таржимаси жараёнида қанчалар куйиб-куйманганини яхши биларди...

— Роза Зайтовна, Манасчилар ҳақида халқ орасида: «Кимки чин манасчи бўлса, унинг тушига Манас киради», деган нақл бор экан...

— Ҳақиқатдан шундай. Мен машҳур манасчилар ҳақидаги шундай ривоятларни — албатта уларнинг ўз тилидан—чоп эттирганман. Сўзимнинг исботи сифатида улардан бирини айтиб берай.

ЧООҲУКНИНГ ТУШИ

Ёз кунларининг бирида ишдан уйга қайтаётиб, Қизилқия довонида, отимни ўтлагани қўйиб, ўзим майсаларга чўзилдим. Шу ерда ухлаб қолибман. Тушимда Қизилқия довонидан кетаётган эмишман. Рўпарамдан бир чол чиқиб мени эргаштириб кетибди. Бир маҳал йилқилар олдидан чиқиб қолибман. Йилқилар орасидан ўтиб катта ўтовга кирдик ва ичкари юрдик. У ерда кўриниши ҳайбатли бир киши чўзилиб ётарди. Мен саломлашдим, у индамади. Чол тахмон ёнидаги мешдан қимиз қўйиб, менга узатди. Мен бир кўтаришда қимизни ичдим. «Мана бу киши Манас бўлади, эсингда тут» — деди чол.

Кейин мени иккинчи ўтовга олиб кирди. У ерда оқюзли, кўзлари катта, кўркам, лекни у ҳам ҳайбатли—бир киши ўтирган экан. У ерда ҳам қимиз ичдим. Чол уни Алмамбет деди. Шу алпозда чол мени 40 ўтовга олиб кирди. Ҳар бир ўтовдан бир косадан қимиз ичдим. Кўзимни очсам, кеч бўлиб қолибди. Шундан кейин Манасни айта бошладим.

— Жуда ибратли ривоят экан, Роза Зайтовна. Сизнинг, бошқа манасчи олимларнинг улуғ ишларида катта ютуқлар ёр бўлсин.

ПРОФЕССОР МАЛИК МУРОДОВ СЎЗЛАРИДАН

«Манас» ва ўзбек шеърятини каби ҳар бир монографик тадқиқ этишни талаб қиладиган муаммоларни тарихчилар, географлар, тилчилар, адабиётшунослар,

фольклоршунослар ҳамкорлигисиз ҳал этиб бўлмайди, албатта. Зеро «Манас»даги ўзбек халқи, унинг ижтимоий-сиёсий тарихи, хусусан, Қўқон, Марғилон, Бухоро, Самарқанд тарихи, моддий ва маънавий маданияти, ахлоқ-одоб нормалари акс этган кўпдан-кўп саҳифалар: «Манас» билан ўзбек қаҳрамонлик дostonлари, биринчи навбатда «Алпомиш» ўртасидаги мазмун, мақсад, образ ва бадий-эстетик, бадий-эмоционал тасвирлардаги ҳамоҳанглик, ҳатто ўхшашликлар, мифологик ўринлар ва бошқалар шунини таъкидлаш эътидоида...

Биз қўлимизда бор бўлган, шунингдек, ҳаваскор фольклоршунослар, қирғиз тилининг чуқур билимдонлари Ваҳобжон Муродов, Отамирза Холмирзаев, Робиддин Исҳоқов ва бошқалар тўплаган термалар, қўшиқ-тўртликлар, «Манас»даги тўртликларга оид материаллар, бахши-шоирлар маълумотлари асосида Ўзбек фольклорида «Манас»нинг тутган ўрни хусусида айрим хулосаларни чиқариш мумкин.

Фанда аллақачон тан олинган ўзбек бахши-шоирлар поэтик мактабларидан бири — «Қўлбукон» (Қирғизистоннинг Туштук томонида жойлашган ўзбек қишлоқларидан бири)нинг сўнгги вакилларида бўлмиш Ҳайдар Бойча ўғли, Раззоқ Қозоқбой ўғли, Ҳайдар бахши ва бошқалар она тиллари — ўзбек тилидан ташқари қирғиз тилида ҳам бемалол термалар, дostonлар куйлай олганлар, эртақ-афсоналар айта олганлар.

«Манас» дostonи «Семетей» бўлимининг ўзбекча варианты бизга нодир қўлёзма ҳолида Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли репертуари орқали етиб келди (бу асар ҳаваскор фольклоршунос, тил ва адабиёт ўқитувчиси Оташ Холмирзаев томонидан унинг оғзидан ёзиб олинган, сақланиб қолган). Тўғри, мазкур қўлёзма билан танишар эканмиз, у оригиналга қанчалик яқин турмасин, ғоявий йўналиш, эпик тасвир, баҳодирлар образлари талқини, хусусан поэтик жиҳатдан бир муноча заиф, асл нусхадан анча-мунча йироқдалигини кўрамиз. Аммо, мазкур фактнинг ўзиёқ фольклоршунослик фани, ўзбек-қирғиз, қирғиз-ўзбек фольклорий алоқалари, бир халқнинг иккинчи халқдан ўрганиши, таъсирланиши, халқ ижодининг бири иккинчисини бойитиши каби масалаларни ёритишда принципал аҳамиятга молик, деб ўйлаймиз.

Раззоқ бахшидан ёзиб олганимиз каттагина ўзига хос бахшиёна-саёҳатнома «Ирлаб сени жангайми» термасидан олинган ушбу мисралар ҳам ўзбек — қирғиз дostonчи-шоирларининг ўзаро ҳамкорлиги, дўст-биро-

дарлиги ҳамда «Манас»га бўлган қизиқишнинг нақадар кучли бўлганлигини инсбатан исботлай олади:

Ундан ўтдим Аравон
Бизни тинглар оломон.
«Манас» идан айтган сўнг
Қирғизим қолар ҳайрон.
Қора уйни бўйласам,
«Семетей» дан куйласам.
Раззоқ бахшинг сўзига
Қирғиз ҳайрон, ўйласам,
«Алпомнш»дан айтдим мен,
Тонг отарда қайтдим мен.
«Манас»идан айтганда,—
Қора тошдай қотдим мен.

Ўзбек халқи Алномиш, Гўрўғли, Рустамни қанчалик севиб, ардоқласа, тасаввурда улар билан мулоқотга киришиб ўзлигини англаса, қадриятини кўрса, «Манас» қаҳрамонларини билан ҳам худди шундай ҳолатда бўлади. «Манас»нинг буюклигини ана шу — халқнинг дардига дармон, қувончига шерик бўлишида, қадриятини англашда, ўзлигини танишида кўмаклашаётганлигидадир.

„Шоҳнома“

Абулқосим Фирдавсий.

«Шоҳнома».

Шарқ оламида бу икки номни билмайдиган одам топилмайди. Топилмайди деб дадил айтишимга боис, ҳар бир киши «Шоҳнома»га кирган биронта афсонани эшитган ёки ўқиган. Фирдавсийни шоирлар шоири, унинг «Шоҳнома»сини эса «Шоҳ китоб» деб алқашларини ҳам бежиз эмас.

Мана шу мисли йўқ доҳиёна ижод намунаси ўз умрининг мингинчи йилига яқинлашиб келмоқда. Шоҳ китоб ўзининг муаллифини йиллар ғуборидан соғ-омон асраб, авлоддан-авлодга олиб ўтмоқда. Халқаро Фирдавсий мукофоти лауреати, профессор Шоислом Шомуҳамедовнинг фикри шундай. У билан бўлган суҳбатимиз сира ҳам ёдимдан чиқмайди.

— Шоислом ака, дастлаб «Шоҳнома»нинг сюжети, қурилиши ҳақида сўзлаб берсангиз.

— «Шоҳнома» ҳажман жуда катта, мазмунан жуда тирак даврини ўз ичига олади. У 60 минг байт — 120000 мисрадан иборат. Унда 50 подшолукдан иборат тўрт су-

лоланинг ҳукмронлик тарихи ҳоят муфассал баён этилган.

Фирдавсий дoston муқаддимасида инсон ақл-заковатига таҳсин ўқийди. Сўнгра олам ва одамнинг яралиши ҳақида сўзлайди. Ана шундан сўнггина шоир Султон Маҳмудга бағишлов ёзади. «Шоҳнома»ни ўрганган олимлар уни уч қисмга бўладилар.

Биринчиси афсонавий қисм бўлиб, унда шоир қадимий афсоналарни бадий тарзда ишлаб чиқади. Иккинчи қисм қаҳрамонлик эпоси ҳисобланади. Бу бўлим асосан Рустам Достон, унинг отаси Зол, бобоси Сом ва бошқа баҳодирлар — Гударз ва унинг ўғиллари — Шайдуш, Настух, Баҳром, Рухҳом, Ҳажир, Гев, Невзод ва бошқалар ҳақидаги ҳаяжонли қиссалардан иборат. Учинчи — тарихий қисмда Эрон ва Ўрта Осиё халқларининг Сосонийлар давридан бошлаб то араблар босқинига қадар бўлган тарихи аниқлик билан бадий бўёқларда тасвирланади.

Муқаддимадан сўнг Фирдавсий ўз достонига афсонавий шоҳлар — Қюмарс, Ҳўшанг, Таҳмурас, Жамшидлар ҳаётини ҳикоя қилиб беради, яъни инсониятга маданият олиб келувчи образларни яратади. Жамшид ҳақидаги афсона, айниқса, диққатга моликдир.

Жамшид ҳукмронлиги даврида (у 700 йил ҳукмронлик қилади) ҳаёт жуда осойишта кечади. Одамлар шодфаровон яшайдилар. Ҳатто Аҳриман (ёвузлик руҳи) аскарлари ҳам унга хизмат қилади. Охир-оқибат Жамшид одамлар меҳри ва мақтовларидан ғурурланиб кетади. У одамларни йиғиб: «Мени жаҳонфарин (дунёни яратувчи) деб ҳисобланг», дейди. Буни эшитган мўъбадлар — абадий оловни, қадим анъаналарни сақлайдиган, илф-фанни ривожлантирадиган руҳонийлар — бош эгиб қоладилар.

Шундан бошлаб ҳаммалари ундан юз ўгирадилар. Юртда парокандалик бошланади. Жамшид қўрқув ва саромсимага тушиб қолади. Зодагонлар халқдан яширинча араб шоҳи Заҳҳок билан тил бириктирадилар. Заҳҳок босиб келганда Жамшид қочиб кетади. Тахтни Заҳҳок эгаллайди. Юз йилдан сўнг Заҳҳок Жамшидни Хитой денгизи қирғоқларидан топиб, қоқ иккига бўлиб ташлайди.

Одамзод тухумини қуритишни режа қилган Иблис ошпаз қиёфасида келиб Заҳҳокка хизмат қилади ва қуш гўштидан лаззатли таомлар қилиб беради. Унинг таомларидан мамнун Заҳҳок: «Мукофотига нима тилайсан?»

деганида ошпаз иблис: «Менга ҳеч нима керак эмас, елкангдан ўпинч олишга рухсат берсанг, шу менга катта мукофот», дейди.

Заҳҳок рози бўлади. Иблис унинг икки елкасидан ўпинч олиб, ўзи ғойиб бўлади. Заҳҳокнинг елкасидан эса икки илон ўсиб чиқади. Улар ҳар куни икки ўспириннинг мияси билан овқатланади. Заҳҳокнинг минг йил подшолик даврида одамлар камая бошлайди.

Кова номли темирчиннинг 19 ўғли бор эди. 17 таси Заҳҳок илонларига ем бўлади. Ун саккизинчисини олиб кетадилар. Шунда темирчи пешбандини байроқ қилиб кўтариб золим шоҳга қарши қўзғолон бошлайди. Уни енгиб Жамшид авлодидан келган Фаридунни тоғдан топиб келиб тахтга ўтқазишади. Мамлакатда яна адолат, ободончилик бошланади.

Фаридун адолат билан давлат бошқариб бахтли ва фаровон умр кечиради. У беш юз йил шоҳлик қилади. Унинг уч ўғли бор эди. Улар турли илмлар ўрганиб, жанг ва ов сирларини эгаллаб ўсадилар. У вақтда бола туғилиши биланоқ исм қўйиш одат бўлмаган. Бола ўсиб балоғатга еткангина унинг хулқ-авторига қараб исм берилган. Ўғилларига исм қўйиш вақти етгач ака-ука шикор қилиб юришганда Фаридун даҳшатли аждаҳо қиёфасига киради ва уларга бирма-бир ҳужум қилади. Катта ўғил ўзини панага олиб қочади. Бекорчи хатарга ўзини урмайди. Ақли бору жасорати йўқ. Иккинчи ўғлига ҳужум қилади, у аждаҳга дўқ қилиб, ўзини ташлайди. Бу ўғилда жасорат зўр, аммо ақлу тадбиркорлик етishмайди. Шу пайт кенжа ўғил акасига ёрдамга келади ва «Эй аждаҳо, биз уч ога-инимиз, агар бир бўлиб ҳужум қилсак тор-мор бўласан, қайт!» деб нидо қилади.

Аждаҳ қайтади. Фаридун ўз қиёфасига кириб саройига келади. Ўғиллари келгач, уларга исм қўйиш маросимини ўтказишади. Катта ўғлига соғлом маъносида Салм исминини беради; ўртанчасини бақувват маъносида Тур дея атайди; ҳам оқил, ҳам меҳрибон, ҳам олижаноб ва жасур бўлган кенжа ўғли Эрож номини олади.

Фаридун кексалик шабадаларини сеза бошлагач, мамлакатни уч ўғлига тақсим қилиб беради.

Мамлакатнинг ғарбий қисмидаги Рум вилояти Салмга, Чин билан бирга шарқий қисми Турга тегади. Марказий Эрон ерларини эса Эрожга беради ва уни валиаҳд деб эълон қилади.

Аҳриман дов Салм билан Турнинг дилига қаттиқ ҳасад ўтгани солиб, уларни йўлдан уради. Акалар Эрожда қарши фитна уюштириб ундан тахт-тожни тортиб олмоқчи бўладилар. Аскар йиғиб, оталарига мактуб юборадилар. Шунда Эрожда акаларининг ақлу ҳушига пшо-ниб, аскарсиз улар ҳузурига боради ва жанжални яхшилиқ билан ҳал қилмоқчи бўлади. Тур сулҳ сўзига қулоқ солгани келмай, остидаги курси билан Эрожнинг бошига туширади. Шунда ҳам Эрожда уларга мурожаат этиб: «Ўзингизни қотиллик доғидан сақланг»,— деб уларни ваҳшине қотилликдан қутқармоқчи бўлади. Аммо ҳасад олови ақл кўзини кўр қилган акалар Эрожда кўксига ханжар урадилар. Сўнг бошини кесиб оталарига юборадилар. Шундай қилиб Фаридуннинг ягона киш-вари ўзаро душман бўлган икки юртга бўлиниб кетади.

— «Шоҳнома»да Аҳриман ва Аҳуромаздо деган қаҳрамонлар ҳам борку?...

— Ҳа, бор. Аҳриман — девлар, ёвузликлар, ёвуз кучлар тимсоли. Аҳуромаздо эса олижаноблик, эзгулик ҳомийси. Достоннинг асосини шу икки куч ўртасидаги курашлар ташкил этади.

— Шоислом ака, энди Фирдавсийнинг ўзи ҳақида маълумот берсангиз...

— Биз бу улуғ шоир ҳақида гапирар эканмиз, унинг доҳине асари «Шоҳнома»даги лирик чекинншларда келтирган баъзи маълумотларга суяниб, мулоҳаза юртишнимизга тўғри келади.

Абулқосим Фирдавсий Тусий тахминан 940—941 йиллар атрофида Таборон, ҳозирги Фирдавс шаҳрида туғилган.

Фирдавсий унинг тахаллуси («Фирдавс» — жаннат боғи сўзидан олинган), Абулқосим эса унга ҳурмат юзасидан берилган куня — лақаб (унинг маъноси — Қосимнинг отаси) бўлиб, ўғлининг исмидан олинган. Унинг туғилган йили, ҳатто ўз исми ҳам аниқланмаган. Турли манбаларда унинг исми Ҳасан, Мансур, Аҳмад, Мансур ибн Ҳасан тарзида учрайди. У Хуросонда деҳқон оиласида дунёга келади. Аммо деҳқон сўзи ҳозирги маънода эмас, Фирдавсий даврида бу сўз заминдор, ер эгаси маъносида қўлланилган. Фирдавсий кундан кунга камбағаллашиб бораётган ўрта ҳол ер эгалари табақасига мансуб, унинг ота-боболари ер-сувини йўқотиб, камбағаллашиб қолган деҳқонлардан эдилар.

— Адабиёт тарихидан кўнгина шоирлар «Хамса» яратишгани маълум. Худди шундай «Шоҳнома» яратиш ҳам Шарқда қадимдан расм бўлганми?

— Фирдавсийнинг ёшлиги Сомонийлар давлати равнақ топаётган вақтга тўғри келади. Сомонийлар арабларга қарши курашда қадимий Эрон тарихидан қурол сифатида фойдаланар эдилар. Шунинг учун шоҳлар ҳақида китоб — «Шоҳнома» яратишга интиланлар. Бу ишга улуг олимлар, шоирлар жалб этилган.

Қадимги манбаларда тўққиз ёшга «Шоҳнома» яратилгани маълум. Уларнинг биронтаси бизгача етиб келмаган.

Фирдавсийгача битилган «Шоҳнома»лар орасида Абу Мансур Дақиқийнинг асарини бадий пухта деб баҳолаш даркор. Маълумки, Дақиқий, 1000 байт ёзгач, фожиали ҳалок этилади.

Дақиқий «Шоҳнома» ёзишга киришганда Фирдавсий 35—36 ёшда эди. Фирдавсий Дақиқий бошлаган ишни давом эттиришга бел боғлайди.

— Шоислом ака, нега кўнгина афсоналарда Фирдавсий Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг фармони билан ёзган деган ишора бор?

— Бу афсонага тўхталиб ўтиш мумкин. Бу афсона Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» китобида ҳам бор. Унда ҳикоя қилинишига кўра, Фирдавсий деҳқончилик билан машғул бўлган экан. Унга зулм қилишибди. У адолат истаб Султон Маҳмуд пойтахти Ғазна шаҳрига жўнабди. У ерга етиб келиб, Ғазна боғидан ўтиб кетар экан, суҳбатлашиб ўтирган уч кишини кўриб қолибди. Уларнинг Султон мулозимлари эканлигини тушуниб, ўзича: «Шуларнинг ёнига бораё ва ҳолимдан хабар берай», дебди. Уларнинг олдига етиб келганида, улар бундан чўчишибди. «Бу киши бизнинг мажлисимизни бузмоқчи» дейишибди-да, ўзаро шундай аҳд қилишибди: «Яхшиси, у келганда биз подшоннинг шоирларимиз, биз билан фақат шоирларгина суҳбатда бўла олади деб уч мисра шеър айтайлик-да, сўнгра унга кимки тўртинчи мисрани айтса, биз у билан суҳбат қиламиз, бўлмаса, бизни кечиринг, деяйлик».

Фирдавсий етиб келиши билан ўзаро келишилган гапни айтишибди.

— Қани, мисраларингизни ўқинг, — дебди Фирдавсий.

Шунда Унсурий ўқибди:

Ой ҳам жамолингдек бўлолмас равшан,

Сўнг Асжадий дебди:

Юзинг тенги гулни тополмас гулшан,

Унга Фаррухий қўшилибди:

Кипригинг ўқидин тешилур жавшан,

Фирдавсий бу мисраларни эшитиши биланоқ бадиҳа қилиб дебди:

Гив найзасин жангда кўргандек Пашан.

(Асли форсча ўқилган)

Улар бу мисралардан ҳайратга тушишибди. Гив ва Пашан қиссасини айтиб беришни илтимос қилишибди. Фирдавсий хулоса қилиб айтиб берибди. Шундан кейингина у Султон мажлисига ноил бўлибди. Бир неча бор келганидан кейин унга «Шоҳнома» ёзиш топширилибди. Унинг минг байтини ёзиб, Султон қошига келтирибди, унинг таҳсинига сазовор бўлибди ва минг динор қизил олтин инъом олибди.

Кейин ўттиз йил давомида «Шоҳнома»ни ёзиб тугатибди, Султон қошига олиб борибди ва аввалги берилган кўрсатмага биноан ҳар мисрасига бир олтин динор олиш умидида бўлибди. Ичи қоралар унга ҳасад қилиб: «Бу шоирнинг нима ортиқлиги бор, бунчалик инъом унинг димоғини кўтариб юборади» дебдилар ва унга олтмиш минг кумуш дирҳам ҳақ тайин этибдилар.

Фирдавсий бундан жуда ранжибди.

Улуғ шоир бутун умрини сарфлаб ёзган шоҳ асарининг қадрига етмаган Маҳмуднинг бундай пасткашлигига жавобан у берган пулларни учга тақсимлаб, бир бўлагини ҳаммом ходимига, бир бўлагини шарбат сотувчига ва бир бўлагини хоннинг пулини олиб келган мулозимларга берибди.

Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд шаънига катта ҳақорат эди. Аммо ўттиз беш йиллик меҳнати эвазига қаттиқ таҳқирланган шоир бунга ҳам қаноат қилмай, Маҳмуд ҳақида ўткир ҳажв ёзади. Унда шоҳни пасткашликда, хасисликда, зоти пастликда айблайди ва у тахтга юлойиқ эканлигини кўрсатади:

Шоҳлардан бўлсайди у шоҳга падар,
Қийғизган бўларди менга тожи зар.
Агарда онаси бўлсайди хондан,
Тиллага кўмарди мени нақ сондан.
Улуғлар зотидан бўлмаган-чун шоҳ,
Улуғлар номидан бўлур дил сиеҳ...

Бу афсоналарнинг охирироғида тарихий ҳақиқатга бироз боғланиш бор.

Фирдавсий ўз «Шоҳнома»сининг биринчи таҳририни 994 йили тугатган. Бу даврда Сомонийлар давлатига ҳар томондан ҳужум кучайган эди.

996—997 йилларда Бухорода Амир Нух ибн Мансур ва Ғазнада Сабуктегин вафот этадилар. Яна мамлакатда ўзаро урушлар бошланди. Нух ўрнига тахтга Мансур ибн Нух (997—999) ўлтирган, Ғазнада эса Сабуктегиннинг ўғли Маҳмуд ҳукмронлик қилар эди.

Маҳмуднинг рақибларидан Хуросон ҳокими Фопк турк ғуломлари ёрдамида Мансур ибн Нухнинг икки кўзини кўр қилиб, тахтдан туширади.

Буграҳон ўлиmidан сўнг қорахонийлар бошида турган Наср 999 йили яна Бухорони босиб олади.

Шундай қилиб кўп қонли урушлардан кейин Сомонийлар ҳукмронлик қилган ерларда икки катта феодал давлати — Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлати вужудга келди. Улар орасидаги чегара асосан Жайхун (Амударё) бўйлаб ўтадиган бўлди.

Фирдавсий «Шоҳнома»сини тугатган давр шоир тақдирида ана шундай вақтга тўғри келган эди. Чунки бу даврда Ғазнавийлар давлат сиёсати муайян бир ҳолга келган эди ва бу ҳолат Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»сига зид эди. «Шоҳнома»га охириги нуқта қўйиш Сомонийлар давлати тугаши даврига тўғри келади.

«Шоҳнома» бадиний нуқтан назардан қанчалик юксак асар бўлмасин, у Маҳмуднинг босқинчилик сиёсатига тўғри келмагани учун ва умуман Фирдавсий даҳосида халқ дунёқараши, халқ фикру ўйларининг бадиний ифодаси бўлгани учун ҳам Ғазнавийлар томонидан қабул этилмайди. Худди шу ерда бир афсонага диққат қилиш зарур.

Фирдавсий «Шоҳнома»ни султон Маҳмудга бағишлайди. У бир неча кунгача китобини Султон ҳузурида ўқиб берибди.

— «Шоҳнома»да Рустамдан бўлак арзигулик қаҳрамон йўқ,— дейди Ғазнавий,— аммо меннинг лашкаримда Рустамдақалар минг-минг. Ана ўшалар ҳақида ёзинг.

— Шоҳнинг умрлари узоқ бўлсин,— дебди Фирдавсий,— олижанобнинг лашкарида қанча Рустамнамолар бор, меннинг хабарим йўқ. Аммо шуни яхши биламанки, худо Рустамни ягона яратган.

Шундай деб улуғ шоир ер ўниб чиқиб кетибди. Қаттиқ ғазаби келган Маҳмуд Ғазнавий вазирини чақириб дебди:

— Бу ялангоёқ мени ёлгончи қилди.

— Уни қатл этнш керак, шоҳим,— дебди вазир. Аммо Фирдавсийни топишолмабди. У кўп йиллик меҳнатига ҳақ олмай, шаҳардан чиқиб кетган экан.

Баъзи ривоятларда Фирдавсий Газнадан Ҳиротга қочиб кетгани ҳақида гапирилади. Фирдавсий у ерда кейинчалик машҳур бўлган шоир Азрақий (вафоти 1227 йил)нинг отаси Исмоил Варроқ уйида яшириниб ётади. Бу гап ҳақиқатга тўғри келмайди, чунки Варроқ Фирдавсийдан анча кейин яшаган.

Арузий «Мен... Нишонурда Амир Мунззийдан эшитган эдим, у Амир Абдураззоқдан эшитган экан» деб яна қуйидаги ҳикоятни келтиради.

Маҳмудшоҳ Ҳиндистонни талаб, жуда кўп ўлжалар олиб қайтиб келар экан, йўлда бир қалъа унга қаршилиқ кўрсатибди. Маҳмуд қалъа хонига мактуб юбориб таслим бўлишни таклиф этибди. Хондан жавоб кутар экан вазирига:

— Нима жавоб бўлар экан?— дебди. Бунга вазир:

Бўлмаса раъимга лойиқ бир жавоб,
Мену гурзи, майдону Афросиёб!

байгани ўқибди.

— Бу кимнинг шеъри?— дебди Маҳмуд.— Кишида ботирлик ва жасорат уйғотади?

— Бечора Абулқосим Фирдавсийники,— деб жавоб берибди вазир.

Шунда Маҳмуд улуғ шоирга нисбатан адолатсизлик қилганини пайқаб, унга аввалги ваъда қилган олтин тангаларни юборган эмиш. Тус шаҳрининг бир дарвозасидан Маҳмуд юборган карвон кириб келган пайтда, иккинчи дарвозасидан шоирнинг тобутини олиб чиқаётган эканлар. Фирдавсийнинг қизи бойликларни қабул қилмабди. Султон гумашталари маблағни ўша ерда работ қуришга сарф этишибди.

— Фирдавсий бошқа дoston ҳам ёзганми?

— Ҳа. Умрининг сўнгги йилларида дарбадарликда юрган шоир диний сюжетлар асосида «Юсуф ва Зулайхо» номли дoston ёзган. Ушанда у 80 ёшдан ошган, Бағдодда яшаган. Дostonнинг бошланиш қисми «Тавбанома» номини олган, унда шоир энди қадимий паҳлавонлар ҳақида оғиз очмайман деб қасам ичади, улардан юз ўгиради.

Энди Фаридунни васф этмоқ қайда,
Заҳҳок тахтни олса менга не фойда.
Шоҳлардан ёзмайман энди мен асло,
Даргоҳи кўнглимга урди мутлақо.

Бу сўзлар ҳақиқатан ҳам Фирдавсийники бўлса, унинг оғир фожиясини англатади. Фирдавсий бошига тушган мушкулот сабабларини эса юқорида айтиб ўтдик.

— Фирдавсийнинг кейинги ҳаёти ҳақида ҳикоя қилсангиз.

— Шонр умрининг охирида ўз ватанига келиб, Тусда вафот этган бўлса-да, руҳонийлар унинг жасадини қўйиш учун мусулмонлар мазоридан жой бермадилар. Фирдавсийнинг жасади отасидан қолган боғнинг бир чеккасига қўмилди. Бу тахминан 1025 йил эди.

Жаҳон адабиёти классикларидан яна бири, форснинг буюк шоири Саъдий Шерозий гуё барча «Шоҳнома» хонлар тилидан:

Не хуш сўзлар демиш Фирдавсий покзод,
Унинг покиза қабри бўлсин обод.

деган эди. Халқ ўзининг севиқли шоирини унутмади. Жаҳон адабиётининг шоҳ асарин бўлган «Шоҳнома» минг йиллардан бери севиб ўқилмоқда. Унинг бундай муваффақиятига сабаб — халқчиллигида, халқ орзумидларини тараннум этганлигида, шоирнинг ўз халқи билан бир тану бир жон бўлганлигидадир.

Шоирнинг жасади дафн этилган жойда 1934 йилда Фирдавсий минг йиллигига чиқарилган лотерейлан йилланган маблағ ҳисобига катта мақбара қурилган ва у бутун жаҳон адабиёт мухлислари, шоир ихлосмандларининг зиёратгоҳига айланган.

Фирдавсийнинг ёши 60 га яқинлашганида ўз асариндаги лирик чекинишлардан бирида қариб қолганидан шикоят қилиб дейди:

Фалақдан ўтинчим — бевафо олам.
Зулмидан неча йил омонлик топсам,
Бу қадимий машҳур номадан жаҳон,
Аҳлига қолдирсам яхши бир дoston.
Ким суҳан мулкани айласа обод,
Адолатда номим этар эрди ёд.

Унинг орзуси ушалди. Бу унинг буюк ижодий жасоратига замоннинг мукофоти эди.

— Шонслом ака, «Шоҳнома»нинг ўзбек тилига таржимаси ҳақида ҳам тўхталиб ўтсангиз. Аввало «Шоҳнома»ни қадимдан саводли ўзбеклар форс тилида ўқиганлар, чунки саводли ўзбеклар яқин қондош-жондош халқимиз тилини—тожикча, яъни форсий тилни билганлар. «Шоҳнома»нинг ўзбек тилига таржимаси тарихи

узоқ. Мен ҳозирги тилга бўлган таржимаси ҳақида гапирай.

1975—1977 йиллари Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти «Шоҳнома»дан танланган дostonлар таржимасини уч йилда нашр этди. 1984 йили эса шу таржималардан тузилган бир йиллик китоб «Жаҳон адабиёти дурдоналари» сериясида чоп этилди. Таржима қилишда эса мен, Ҳамид Ғулом, Назармат, Жуманиёз Жабборов, қатнашдик.

«Шоҳнома»ни ўзбек тилига тўлиқ таржима қилиш вақти аллақачон етган. Мазкур таржималар эса бу соҳадаги ilk қадамлар, холос.

«Шоҳнома»— минг йил умр кўраётир. У ҳам жуда кекса, ҳам навқирон асар. Унинг кексалиги шундаки, унда ўз замони ақидалари билан чекланган, эскириб қолган фикрлар, эски сўзлар, ибора ва образлар ҳам тез-тез учраб туради. Агар Фирдавсий услубига ўз давридаёқ архаизм характерли эканлигини назарга олсак, бу кексалик яна ҳам чуқурлашди. Унинг навқиронлиги шундаки, ундаги умуминсоний ғоя ва туйғу чечаклари баҳор бўстонидек яшнаб туради ва ундан ҳар бир давр кишии ўз кўнглига мос ғулдасталар тера олади.

«Шоҳнома» муаззам даҳо эгасининг ўзи учун қўйган буюк ҳайкали бўлди. Халқ билан тили ҳам, дили ҳам бир бўлган шоир ўз халқига камол ишонч билан башорат қилиб дoston охирида қўйидаги мисраларни ёзган эди:

Кимнинг ақли бошда, эс-ҳуши бутун,
Мен ўлгач номимга ўқир офарин.

Мана, минг йилдирки «Шоҳнома»ни мутолаа қилган кишилар улўғ шоир номига офарин ўқимоқдалар. Жаҳон жамоатчилиги 1992 йилда «Шоҳнома»нинг минг йиллигини нишонлаш ҳозирлигини кўрмоқда.

«Шоҳнома»нинг бунчалик яшовчанлигининг сирин — унинг донолигида. .

— «Шоҳнома»нинг 1000 йиллигига қандай тайёргарлик кўрилкоқда?

— Мен бу қутлўғ байрамга атаб ўтказиладиган тадбирларни шундай тасаввур этаман. Энг аввало «Шоҳнома»ни тўлиқ чоп этишни бошлаб юбориш керак. Сўнгра «Шоҳнома» ҳақидаги илмий ишларни чоп эттириш, «Шоҳнома» сюжетларидан олиб бошқа санъат асарлари — қўшиқ, драма, музика ва тасвирий санъат асарлари яратиш, Ўзбекистон ва Тожикистон олимлари билан

биргаликда илмий конференция ўтказиш, бунинг учун эса юбилей комиссияси тузиш лозим деб биламан. Бу ишларнинг аксарияти бажариляпти.

«Шоҳнома» Ҳайём, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Навоий, Руставели, Гёте, Байрон, Пушкин, Толстой ва бошқа ўнлаб ғарб ва шарқ адабиёти даҳолари ижодида жилва этган нур, улар ижодидаги Рустам, Искандар, Хисравий, Баҳром, Фарҳод, Сиёвуш, Гурдофарид, Ширин, Дилором образларини яратишга илҳомлантирган манба шеърят сарчашмаси.

Минг йил «Шоҳнома» учун бир лаҳза, холос. Бу Шарқда яратилган тафаккур қуёши, дунёда тенги йўқ китобнинг умри эса токи дунё тургунча! Демакки, Фирдавсий ҳамма замонлар учун суюкли ва ардоқли бўлиб яшайверади.

„Алжабр вал муқобала“

Тарих саҳифаларида шундай буюк сиймоларнинг номлари борки, уларни на йиллар бўронлари, на тақдир суронлари ўчира олмаган. Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Иаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек... Бу табаррук номлар силсила-сида ажойиб олим, риёзиёт илмининг отаси Муҳаммад ибн Мусо ал Хоразмийнинг ўзига хос ўрни бор. У яратган хилма-хил рисолалар ҳанузгача илм аҳлининг диққат марказида турибди. «Алжабр вал муқобала», айниқса, улар орасида энг машҳурдир. АҚШ математиклар жамияти аъзоси, физика-математика фанлари номзоди Мирфозил Мирзааҳмедов шундай деб таъкидлади. Ўрни келди дедиму уни суҳбатга тортдим.

— Мирфозил ака, дастлаб Хоразмийнинг шахси, яшаган даври ҳақида маълумот берсангиз...

— Маданиятимиз тарихида, буни кўпчилик билса ҳам керак, Хоразмийлар кўп бўлган. Улардан бири— Мунис Хоразмий (1778-1829); у шоир ва тарихчи, таржимон, хаттот, маърифатпарвар. 80000 мисрадан зиёд «Мунис ул-ушшоқ» девонининг муаллифи, «Саводи таълим» шеърин педагогик рисола ҳам ёзган. Бошқа бир ўзбек шоири Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг устози бўлган.

Яна бир шоир Ҳофиз Хоразмий (XIV аср охири— XV аср биринчи ярми)нинг 18000 мисрали девони бизгача етиб келган. У Ҳофиз Шерозий анъаналарини ўз-

бек шеъринингга олиб кирган, эски Ўзбек тили ривожига салмоқли ҳисса қўшган, ўзбек дунёвий адабиётининг йирик вакилларида саналган.

XIV асрда яшаган бошқа бир Хоразмий ҳам ўзбек дунёвий адабиётининг йирик вакили бўлган. Унинг «Муҳаббатнома» шеърини асарини халқимиз орасида машҳур.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмий ўз даврининг математика ва астрономия соҳасида билимдон бўлган. 976-йиллар атрофида «Фанларнинг калитлари» номли қомусий асар ёзган. Машҳур шарқшунос, академик Н. Ю. Крачковский бу асарга юксак баҳо берган.

XVIII асрда яшаган учта машҳур ака-ука астрономлар бўлганки, улар ҳам Хоразмийлардир: Муҳаммад, Аҳмад ва Ҳасан Мусо ибн Шокир Хоразмийлар машҳур-математик олим Аҳмад Фарғоний раҳбарлигида ишлашган.

Абу Бакр Хоразмийнинг номи ҳам бизга маълумки, бу олим ва шоир Берунийнинг замондоши бўлган.

Яна бир буюк Хоразмий бор, у — Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мижастийдир. Ал-Хоразмийнинг авлод-аждодлари Ўрта Осиё территориясида қадимда кенг тарқалган зардуштийлик динининг қўқинларидан бўлишиб, кейин исломни қабул қилишган.

Хоразм қадимий маданият ривож топган юрт бўлган. Хоразмликларнинг ўз тиллари, ўз ёзувлари бўлган. Бу ёзув янги эрадан аввалги IV—II асрларда, яъни бундан 2200—2400 йил аввал вужудга келган.

Беруний яшаган даврда ҳам хоразм тили бўлган.

Деҳқончилик, суғориш ишлари каналлар ўтказишни, турли ирригация иншоотлари қуришни тақозо қилган. Шаҳар қурилиши, унинг ўзига хос архитектураси ҳисоб-китоб ишларисиз бўлмайди. Бошқа мамлакатларга саёҳатлар, савдо ишлари билан бориш ҳам ҳисоб-китоб, география, астрономиянинг маълум даражада ривожланишига олиб келган. Оқибатда Хоразмда ўша даврнинг илғор илм-фани ҳам вужудга келган.

Хоразм 712 йили араб саркардаси Қутайба ибн Муслим томонидан босиб олинади. Бу ҳақда Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қуйидагиларни ёзади: «Қутайба хоразмлик хаттотларини, руҳонийларини ўлдирди ва уларнинг китобларини ёқди... хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар ва ўзларига нима керак бўлса — хотираларига ишондилар».

Дастлабки таълимни Хоразмий ўз уйида олади. Кейинчалик у ал-Маъмун томонидан Марвга, сўнг Бағдодга таклиф қилинади. Бағдодга Ўрта Осиёлик кўплаб олимлар таклиф қилинган эди. Улар орасида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ал-Марвазийлар бўлган. Ал-Маъмун феодал ҳоким бўлса-да, илм-фанга хайрихоҳлик қилган, ҳаттоки, Н. В. Гоголь 1834 йилнинг октябрида Петербург университетида Маъмун ҳақида лекция ўқиган. Бу лекцияни А. С. Пушкин ва В. А. Жуковскийлар тинглашган.

— Ал-Хоразмийнинг асари жаҳон фани тарихида мислсиз роль ўйнагани маълум...

— Бу шубҳасиз. Асарнинг тўлиқ номи «Ал-китоб алмухтасар фи ҳисоб ал-жабр валмуқобала» ёки «Ал-жабр вал муқобала ҳисоби ҳақида қисқа китоб».

Ал-Хоразмий бу асари билан алгебра фанига асос солди. Уни биз «алгебранинг отаси» деймиз. Бу фanning номи ҳам шу асардаги «алжабр» сўзидан ҳосил бўлган. Қатта Совет Қомусида ёзилишича, «Хоразмий давридан бошлаб алгебрани математиканинг алоҳида соҳаси сифатида қараш мумкин».

Рисола юз йиллар давомида Шарқ ва Ғарбнинг билим масканларида риёзнётдан асосий қўлланма бўлиб қолди: айрим қисмлари, ундаги мисол ва масалалар асрлар мобайнида бошқа авторларнинг китобларига ҳам кирди. Олим чизиқли ва квадрат тенгламаларни тадқиқ қилишнинг умумий назариясини яратди, унгача бундай назария йўқ эди, хусусий ҳолларда айрим мисолларни ечишни билишар эди, холос. Келгусида йирик риёзнётчи бўлиб етишган олимлар биринчи сабоқни шу рисоладан олишган. Фан чўққиларига чиқишда бу шоҳ асар пиллапояннинг дастлабки зиналаридан бўлган. Ал-Хоразмий бу асарни ёзишдан ўз мақсадини қуйидагича баён қилади: «...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига оловчи «Алжабр вал муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни таклиф қилдим. Чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда ва, шунингдек, ер ўлчашда, каналлар ўтказишда ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда бу зарурдир». Бинобарин, асар амалиёт талабларидан келиб чиқиб ёзилган экан. Математиканинг амалиётга татбиқларини янада ривожлантириш, унинг ўқитилишини амалиёт билан боғлаб олиб бориш — замон талаби. Бу эса олимларимиз, муаллимларимиздан буюк устод

рисоласига яна бир бор мурожаат этишни тақозо қилади.

Умар Ҳайём бу рисола ҳақида «Ал жабр алмуқобала бу—санъатдир» деган эди. Германияда ўқиб юрган пайтида М. В. Ломоносов ҳам алгебрани ўрганган. 1740 йил 16 ноябрда Петербургга ёзган хатида: «Мен энди алгебрани машқ қилаяпман, уни химия ва майда зарралар физикасига татбиқ қилмоқчиман», дейди.

М. В. Ломоносов ал-Хоразмийга онд маълумотларни, унинг ишларини тарғиб қилиш борасида кўп ишлар қилган.

Буюк инглиз олими И. Ньютон алгебрага онд ўз асарини «Универсал арифметика» деб атаган. Франция олими ва файласуфи Р. Декарт ҳам «чет элдан» келган «алгебра» терминини ишлатмасликка ҳаракат қилган. Аммо «Алгебра» ҳамма вақт ғолиб келган.

— «Алжабр вал муқобала» қайси тилларга таржима қилинган? Қаерларда нашр қилинган?

— Ал-Хоразмийнинг бу асари кўпчилик олимлар томонидан ўрганилган, таҳлил қилинган. Олим ижодига онд 300 дан ортиқ тадқиқот ишлари мавжуд. Асар биринчи марта лотин тилига 1145 йилда таржима қилинган. Бироз муддатдан сўнг яна лотин тилига, инглиз, француз, олмон, форс, рус тилларига ўгирилган. Унлаб марта АҚШ, Англия, Олмония, Франция, Миср, Эронда чоп этилган.

— Ал-Хоразмийнинг бу асари ўзбек тилида ҳам чоп этилганми? Мактабларда ўргатиляптими?

— Ҳа, албатта. Асар 1983 йили ўзбек тилида нашр қилинди. Шу йили олим таваллудининг 1200 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланганди. Афсусланарли жойи шундаки, ўзимизнинг олимимиз рисоласини ўз тилимизда бошқа халқлардан кейин ўқидик.

Квадрат тенгламалар мактабларимизда ўрганилади. Аммо уларнинг илдизларини топиш формуласи ал-Хоразмий формулалари эканлиги айтилмайди, олим асаридан олинган мисол ва масалалар намуналари ҳам дарсликларимиздан ўрин олмаган. Рисола Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «Танланган асарлари»га киритилган, «Танланган асарлар» эса атиги 1100 нусхада чоп этилган ва юбилей кунларидек сотиб бўлинган. Бу рисоладан, олимнинг бошқа рисоаларидан парчалар олиб, уларни мактаб муаллимлари, ўқувчиларга, талабаларга мослаб нашр қилиш, бу нашрни таниқли мусав-

вир Баҳодир Жалоловнинг ал-Хоразмийга бағишланган асарларидан олинган фрагментлар билан безаш айни муддао бўлур эди.

Мактаб дарсликларида, баъзан, нотўғри маълумотлар ҳам учраб туради. Масалан, VI синфнинг «Ўрта асрлар тарихи» китобида «Араблар алгебрани («алжабр», яъни ҳисобни) кашф қилдилар» дейилган. Аввало, «алжабр»нинг ўзини ҳисоб дейиш унинг мазмунига мос келмайди. Иккинчидан, алгебра сўзи, кўрдики, буюк ватандошимиз ал-Хоразмийнинг машҳур асари номидаги «алжабра» сўзидан ҳосил бўлган. Бу тарихий ҳақиқат дунё илмий жамоатчилиги томонидан тан олинган бўлса-да, «Ўрта асрлар тарихи» китобида ҳамон алгебра асосчиси ал-Хоразмийнинг номи йўқ.

— Биз ҳозир амалда қўллаётган рақамларни кўпгина араб рақамлари дейишади, шунини шарҳлаб берсангиз...

— Бу аслида ҳинд рақамларидир. Ал-Хоразмийнинг «Алжабр вал муқобала»дан кейинги машҳур асари «Ал-Хоразмий ҳинд ҳисоби ҳақида» деб аталади. Бу асарида олим ҳиндларнинг ўнлик позицион системасини содда ва раво, тушунарли қилиб баён қилади, арифметик амалларни бажариш қонун-қондаларини беради, бу қоидалар шу вақтга қадар деярли ўзгармасдан амал қилиб келяпти.

Минглаб жилд китоблар, сўзлар жиплоси, инсоният яратган билимлар ёзув орқали бизга етиб келган. Хат-ёзув эса ҳарфлардан тузилади. Ҳарфлар — кишилиқ маданиятининг буюк ихтироси. Албатта, минглаб иероглифларни билишга қараганда ҳарфларни ўрганиш осонроқ, ўқиш-ёзишни I-синф боласидек билади. 10 та рақам, позицион система фанда революция ясади, ҳисоблаш осонлашди, кенг оммага тушунарли бўлди, ҳар қандай сон шу 10 та рақамдан тузилади. Ўнлик позицион системанинг аҳамиятини ёзувнинг пайдо бўлиши аҳамиятидан кам қўйишмайди. Ал-Хоразмийнинг бу асари ҳам лотин тилига, Европа тилларига таржима қилинди, ўнлаб марта нашр этилди ва ҳинд рақамларининг, ўнлик позицион системанинг кенг тарқалишида катта аҳамият касб этди. Унгача Европада ҳисоб-китоблар рим рақамлари, абак ёрдамида олиб борилар, бундай усулда ҳисоблаш маълум қийинчиликлар туғдирад эди.

Ўнлик позицион система ва унга асосланган арифметик амалларгача Ўрта Осиё, Яқин Шарқда абжад ҳисоби мавжуд эди. Бу ҳисобда араб ҳарфларига мос

қилиб, сонлар қўйилар эди. Амалларни бажариш абжад ҳисобида ҳам осон эмас.

Бунга бир мисол келтирайлик. Алишер Навоий вафоти муносабати билан машҳур тарихчи Хондамир ёзган қитъада:

«Чу позил шуда анвори раҳмат барухаш Бижу соли фавташ зи «анвори раҳмат», яъни «Рухига раҳмат нурлари тушгани учун вафоти тарихини» анвори раҳматдан изла» деган мисралар бор. Агар Навоий вафот этган йилини «анвори раҳмат»дан изласак у — 1501 йил бўлади, чунки абжад ҳисобида «анвори раҳмат»га 1501 йил мос келади.

Ал-Хоразмий асари туфайли ҳинд рақамлари, позиция система дунёга кенг тарқалди, ҳисоблашнинг бошқа усуллари — улардан қулай бўлгани учун — устун келди. Олим ўз асарларини араб тилида ёзган, чунки Яқин Шарқ мамлакатларида илмий тил араб тили эди. Унинг асарлари лотинчага араб тилидан таржима қилинган. Шунинг учун ҳам Европада бу рақамлар араб рақамлари номини олиб келган. Шунини таъкидлаш лозимки, «алгоритм» термини замирида «ал-Хоразмий» ётади. Алгоритм маълум бир қоида асосида иш тутиш, ҳисоблашни билдиради.

— Утмишдаги одамлар ҳақида ал-Хоразмий фикри қандай бўлган?

— Ал-Хоразмий олимларнинг фаолиятлари ва фазилатлари ҳақида келтирган фикрлари жуда ибратлидир. «Улардан бири ўзидан аввалгилар қилган ишларни амалга оширишда бошқаларидан ўзиб кетади ва уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қилиб қолдиради. Бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди ва бу билан қийинчиликларни осонлаштиради, ёпиқни очади, йўлни ёритади ва уни тушунарлироқ қилади. Ёки бу айрим китобларда нуқсонлар топадиган ва сочилиб ётганини тўплайдиган одам бўлиб, у ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурилик қилмайди ва ўзи қилган ишдан мағрурланмайди».

Бу дурдона сўзларга шарҳ на ҳожат?!

— Ал-Хоразмийнинг асаридаги ғояларнинг ривожини намаларга олиб келди?

— «Алжабр вал муқобала» асаридаги ғоялар, методлар, риёзиётчиларнинг кейинги намоёндалари томонидан ривожлантирилди. Хусусан, Умар Хайём куб тенгламаларни синфларга ажратди, счиш усулларини кўр-

сатди. Жамшид ал-Кошийнинг «Арифметика калити» асарида ал-Хоразмий таклиф қилган усуллар ўз такомилга эришди. Олимнинг бу асари Ғарбда ҳам катта илмий кўтариллишга сабаб бўлди. Кардано, Тарталья каби машҳур итальян алгебрачилари ал-Хоразмийни ҳақли суратда «алгебра кашфиётчиси» деб атадилар, унинг рисолаларини ўқиб алгебрачи бўлдилар. Карданонинг «Буюк санъат» китоби — бу китоб 1545 йилда латин тилида чиққан — «Алгебра деб аталувчи бу санъат Мусо ўғли Муҳаммаддан бошланган», деган сўзлар билан очилади. Албатта, ҳозирги замон алгебраси «дастлабки туртки»ни ал-Хоразмий рисоласидан олди. Алгебранинг баъзи замонавий йўналишлари Ўзбекистон математиклари илмий ишларида яратилди, тараққий эттирилди. Бунга ўз илмий ишлари билан дунёга танилган олимимиз Т. А. Саримсоқов ва унинг шогирдлари томонидан замонавий алгебра, функционал анализ, эҳтимоллар назариясининг туташ нуқтасида янги йўналиш — нокоммутатив эҳтимоллар назарияси яратилдики, бу назария классик фан ҳал қила олмаган муаммоларни ечиб берди, кенг синф квант физик системаларининг математик модули бўлди.

— Ал-Хоразмийнинг бошқа асарлари ҳам борми?!

— Бор, албатта. У ўндан ортиқ асар ёзган, ҳар бир асари фанда чуқур из қолдирган, замондошлари, кейинги давр олимлари бу асарларга шарҳлар ёзишган, уни тадқиқ қилишган. Хусусан олимнинг «Зиҳ» асари назарий ва амалий астрономиянинг ривожланишида муҳим роль ўйнади. Европа фанига катта таъсир кўрсатди, астрономияга онд кўпгина асарларга асос бўлди. Олимнинг «Астурлоблар билан амал тутуш ҳақида китоби» ҳам бир неча тилларга таржима қилинган. Ал-Хоразмийнинг «Суръати-и-арз» китоби — «Хоразмий географияси» номи билан машҳур. Бу география ҳақида араб тилида ёзилган биринчи китоб. Асардаги ғоя ва методлар Беруний, Тусий, Улўғбек ижодида давом эттирилди. Италия фанлар академияси Хоразмий «Географияси»ни ўрганиш учун ўз даврида махсус комиссия ҳам тузган. Ал-Хоразмийнинг тарих, календарга онд рисолалари ҳам бор. Кўриниб турибдики, ал-Хоразмий қомусий олим бўлган.

— Яхшининг шарофати, деганларидек, ал-Хоразмий туфайли кўпгина жойлар обод бўлди...

— Айниқса, олим таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан! Урганч ва Тошкентда ал-Хоразмийга

хайкал қўйилди. Хивада ободончилик ишлари олиб борилди. Австралиялик математика профессорининг таклифи билан ЮНЕСКО юбилей арафасида Хива шаҳар Советига 2 миллион доллар ажратди. Қаранг, 12 асрдан кейин ҳам ал-Хоразмий ўз юртига фидойилик қилиб турипти...

Хоразмий туфайли, унинг асарларини тадқиқ қилиб, кўн кишилар олимлик даражасига эришдилар.

— Халқимиз жаҳон маданиятига ўнлаб даҳоларни берган...

Ёшларин, айниқса, мактаб ўқувчиларини риёзиёт илмига торттиш, ал-Хоразмий ворислари бўлиб етишишларни борасида қандай ишлар қилиняпти?

— Эҳ-ҳе, ал-Хоразмий ворислари бўлиб етишиш-а! Муштазам, тинимсиз меҳнат талаб қилинадн бунинг учун. Қобилиятли ўқувчиларини математика ўқитиш учун ихтисослаштирилган интернатларда, махсус программалар асосида ўқитиш лозим. Аммо республикада ёш физика-математика фанини чуқур ўргатувчи интернатлар ҳамма областларда ташкил этилган эмас. Ваҳоланки, ҳукумат қарорига мувофиқ, ҳамма областларда бундай интернатлар очилган бўлиши керак эди. Республикамиз мактабларида риёзиёт ўқитишни яхшилашга онд талай таклифлар республика Халқ таълими (собиқ Маориф) министрлигига берилган эди. Бу таклифларни Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг «Математика» проблемали совети тайёрлаган эди. Аммо бу таклифлар министрлик ғаладонида қолиб кетди...

Мактаб ўқувчилари, муаллимлар учун риёзиётга онд қўшимча қўллашмалар йўқ, уларга онд журнал чиқариш фурсати аллақачон етган, аммо журналдан дарак йўқ... Тўғри, халқимиз орасидан ўнлаб даҳолар етишиб чиққан. Аммо муаллимларимиз, ўқувчиларимиз улар ҳақида нималар билишади? Уларнинг ижоди, қисқача таржимаи ҳоли ёритилган китобчалар сериясини (масалан, «Фаннимиз алломалари» номли) нашр қилиш мақсадга мувофиқдир. Минглаб жилд риёзиёт, астрономия, математик географияга онд рисоалар борки, улар ўз тадқиқотчиларини ҳамон интизорлик билан кутиб ётибди, ҳали уларнинг таҳи бузилмаган. Математиклар араб ҳарфларини билишмагани учун уларни ўқий олмайдилар, шарқшуносларимиз риёзиёт билан яхши таниш

бўлмаганлари учун бу асарларга шарҳ ёзолмайдилар. Ҳам риёзпётни, ҳам арабчани баробар яхши биладиган мутахассисларимиз кам. Ана шундай кишиларни етарлича тайёрлаш лозим. Бу менинг шахсий фикрим, албатта.

— Бу фикр ёлғиз сизнинг эмас, барчанинг ташвиши бўлиши керак!

„Ҳамса“

Дунёда шундай сиймолар бўладик, уларнинг номлари нафақат ўзлари мансуб бўлган миллат тарихида, балки башариёт тарихида сўниш билмас юлдуздек порлаб туради. Уларнинг номларини ёдлаб, шундай табаррук инсонларни етказиб берган халққа таҳсинлар ўқилад, улар яратган муъжизаларни кўрганда эса шукроналар айтилади.

Буюк Алишер Навоӣ ана шундай баркамол инсонлардандир.

Одатда киши ўз умри давомида тинимсиз ижод қилади, яратади. Лекин унинг ижоди орасида ўзининг салмоғи, мукаммаллиги билан бир асар алоҳида ажралиб туради.

Ҳазрат Алишер Навоӣ ижодида — гарчи унинг ҳар бир ижод намунаси бетакрор ва буюк бўлса-да — ана шундай шоҳ асар беназир «Ҳамса»дир.

«Ҳамса» — беи дostonдан иборат. Бу шоҳ асарнинг нақадар маҳобатли меҳнатнинг меvasи эканлигини кўз олдимиъза келтириш учун қуйидаги рақамларни айтиб ўтиш жоиз.

«Ҳамса»га кирган дostonлар: «Ҳайратул аброр» («Яхшиларнинг ҳайратланиши») — 3988 байт, «Фарҳод ва Ширин» — 5782 байт; «Лайли ва Мажнун» — 3622 байт; «Сабъан сайёр» («Етти кезувчи») — 5008 байт; «Садди Искандарий» («Искандар девори») — 7215 байт. «Ҳамса» бутунлигича 26615 байтдан иборат. Бу — тенгсиз қомус ҳазрат Навоӣнинг қуёшдек чароғон умрининг икки йиллигининг маҳсулидир! Ҳамсуҳбатим профессор Абдуқодир Ҳайитметов шуларни айтганида мени ҳайрат туйғуларни чулғади.

— Абдуқодир ака, дастлаб «Ҳамса»чилик анъанасининг вужудга келиши, унинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўзлашсак...

— «Хамса» илк бор улуг Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий томонидан яратилган. У беш дostonни ўз ичига олган. Лекин дастлаб «Хамса» деб номланмаган. Низомийнинг ўзи ҳам беш дoston яратганман деб ҳисоблаган.

Дostonлар шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Жамиятнинг барча қатламларида таҳсин ва эътиборга сазовор бўлган. Чунки уларда жамият ҳаётига онд жуда муҳим ҳам фалсафий, ҳам ижтимоий, ҳам маънавий масалалар кўтарилган. Бу жиҳатдан биринчи дoston «Маҳзанул асрор»— «Сирлар хазинаси» характерли бўлиб, у 20 суҳбатдан иборат. Ҳар бир суҳбатда эса ахлоқий муаммолар атрофлича таҳлил этилади.

Низомийга қадар жамиятдаги мушкул масалаларни ҳеч ким қаламга олмаган эди. Хусусан, «Хусрав ва Ширин» дostonи шу жиҳатдан эътиборга лойиқки, муҳаббат изтироблари, инсон маънавий ҳаётининг қарама-қаршиликлари бу дostonда чуқур очиб берилган.

Орадан кўп ўтмай улуг шоир «Лайли ва Мажнун» дostonини яратади. Ижтимоий тенгсизлик, Лайли ва Мажнуннинг фожиавий ишқи ушбу гўзал дostonнинг асосини ташкил этади.

Низомийнинг қалами дostonчиликда жуда чарҳлангани, унинг таланти жуда юксакликларга кўтарилганини кейинги икки дoston «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома» кўрсатди. Бу дostonлар шоирга жуда катта шуҳрат келтирди.

Низомий дostonлари ўша даврлардаги маданий алоқалардаги монеликларга қарамай жуда тез ва кенг тарқала бошлади.

XIV асрда Ҳиндистонда Амир Хусрав Деҳлавий Низомий дostonлари билан танишгач, унинг ўзида ҳам ана шу таҳлит дostonлар ёзиш нияти туғилади.

Амир Хусрав Деҳлавий Низомий дostonларига бири-бирига боғланган асарлар сифатида қараган. Натижада адабий ҳаётда яна бир бешлик юзага келади: Деҳлавий ўз дostonларини «Хамса» деб атади. Кейинчалик котиблар Низомий дostonларини ҳам «Хамса» номи билан кўчирадилар.

«Хамса»ларни Урта Осиёда барча ўқувчилар — ёшу қари, шоҳу гадо баробар суюб ўқиганлар. Улугбек Низомий «Хамса»сини, Хусайн Байқаро эса Амир Хусрав Деҳлавий дostonларини ниҳоятда севиб ўқиганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Урта Осиёда етишиб чиққан қалам соҳиблари Низомий дostonлари таржимаси билан муҳаббат ила шуғулланганлар. Ҳатто уларга жавоблар ҳам ёзишга майл кўрсатганлар. XVI асрда «Хусрав ва Ширин» дostonининг таржима этилиши ўша давр маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. XV асрга келиб ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий «Маҳзан-ул асрор» дostonига назира қилиб, «Гулшан-ул асрор» номи билан шеърний асар битди. XV асрга келиб шоирлар орасида Низомий ва Амир Хусрав Деҳлавий дostonларига жавоб ёзиш, янги «Хамса» яратиш кенг тарқалади. Лекин Навоийга қадар ҳеч ким тўла маънода «Хамса» яратиш бахтига муяссар бўлмайди. Чунки «Хамса» катта талант ва улкан меҳнат, кенг билимни талаб этар эди!

Ўзбек шоирлари орасида Алишер Навоий, тожик шоирлари орасида эса Абдураҳмон Жомий бу қутлуғ ишни қўйилмақом қилиб поёнига етказдилар. Тўғри, Жомий ўз дostonларининг «Ҳафт авранг» — «Етти тахт» деб атасада, у «Хамса» таъсирида ёзилгани шубҳасиздир.

«Хамса» яратиш билан Алишер Навоий ўз билимини, ўз истеъдодини, ўзбек тилининг бебаҳо бойликларини жаҳонга намоён қилди.

— Алишер Навоий дostonлари Низомий, Хусрав Деҳлавий дostonларидан фарқ қилса керак, албатта?!

— Навоий ўз «Хамса»сини яратаётганида Низомий ёки Деҳлавий дostonлари мазмунини, сюжетини, ғояларини қайтариш, у тасвирлаган қаҳрамонларни қандай бўлса шундайича ўзбек тилида ҳам тасвирлаш ғоясидан йироқ бўлган. Бобокалон шоиримиз ўз даврининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги эҳтиёжларидан келиб чиққан. Унинг ҳар бир дostonи шу давр адабиёти олдида турган муҳим ғоя ва мақсадлар билан чамбарчас боғланган.

«Ҳайратул аброр» дostonининг ўнинчи мақоласида подшолар ҳақида, уларнинг адолатсизликлари ҳақида фикрлар экан, шоир ўз даври подшолари ниҳоятда маинатга, ичкиликка берилганликларини, ғафлат ботқоғига ботаётганликларини дили озорланиб гапирди. Бундай сахна бошқа «Хамса»ларда учрамайди.

Навоий саховат, тўғрилиқ, илмнинг жамиятда тутган ўрни ҳақида гапирар экан, бу масалаларни ҳам ўз даври ижтимоий ҳаёти, маданий муҳити билан боғлаб тасвирлайди. Ора-ораларда берилган ҳикоятлар ҳам Урта

Осиё халқлари турмуш тарзи ва тарихидан сайлаб олинган.

Шоир маълум масалалар бўйича тўлқинланиб одамларга мурожаат қилар экан, албатта, ўз замондошларини кўзда тутди. Демак, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonи шоир яшаган замоннинг маънавий маҳсулидир.

Улуғ шоир «Фарҳод ва Ширин» dostonини ёзишга киришар экан, ўз асарига Низомий ва Амир Хусрав Деҳлавий тасвирлаган қаҳрамонни эмас, янги қаҳрамонларни танлашга интилади. Унинг Хусрав ўрнига Шириннинг севгилиси қилиб Фарҳодни олиши, подшоҳ ўрнига, гарчи шаҳзода бўлса ҳам, меҳнат кишиси образини яратиши Шарқ адабиёти тарихида янги ҳодиса эди. Навоийга қадар ҳеч ким меҳнат ва ҳунар кишисини ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олмаганди.

Навоий Фарҳод ва Ширини шу қадар меҳр-муҳаббат билан тасвирлайдики, ўқувчи уларни ҳоятда севиб қолади. Ушбу dostonнинг шу даражада машҳур бўлиб кетганига сабаб ҳам шу.

«Хамса»нинг бошқа dostonларини ҳам ҳазрат Алишер янги ҳоёлар, янги позицияларда туриб яратди. Низомий ва Деҳлавийдан фарқли ўлароқ образларнинг янгича талқинига эришди.

— Фарҳод образи Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» dostonида ҳам бор...

— Тўғри, бор. Лекин Низомийда у энзодик образ, холос.

Хусрав у Ширинни яхши кўрганини билиб қолиб, ўлдиртириб иборади.

Худди шундай, Шопур ҳам бор. У ҳам кичик образ. «Фарҳод ва Ширин»да эса улар йирик образлардир.

Низомий Хусравни бежиз қаҳрамон қилиб танламаган кўринади. Айтишларича, Хусрав бир қадар оқил, яхши подшолардан саналган экан. Музикани, айниқса хуш кўрган экан. Унинг замонида Борбад исмли буюк созанда ва бастакор камол тонгани бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Низомий тарихийлик рақамларидан унчалик узоққа бормасликка ҳаракат қилган бўлса керак.

Навоий фикрича эса подшолар ҳақиқий севгига қодир эмас. Улар бунга ўз дунёси билан, зари ва зўри билан эришадилар.

Амир Хусрав Деҳлавийда маълум маънода Низомийга ўхшашлик ва ҳатто, такрор бор. «Лайли ва Мажнун» dostonи Деҳлавийда «Мажнун ва Лайли» деб ўзгарти-

рилган. Бу билан унинг янги фикрлари, ажойиб сатрлари йўқ демоқчи эмасман.

— Яна Навоий «Хамса»сига қайтайлик...

— «Хамса»ни яратишда Навоий кўтарган энг катта масалалардан бири Ўрта Осиёда кучли марказлашган давлат ташкил қилиш ва шу асосида мамлакатни обод, халқни фаровон кўриш эди. Навоий ўз давридаги тушунчалар доирасида юртни подшоҳсиз бошқаришни кўз олдида келтиролмаган. У деярли ҳамма дostonларида адолатли подшо ҳолисини олға суради. Айни пайтда, золим подшолар, хусусан, темирйўлларнинг халқ оммасига ўтказаетган зулм ва ситамларини кескин қоралайди. Сарой аъёнларининг бошбошдоқлигини, кирдикорларини очиб ташлайди. У меҳнаткаш халқ орасидан чиққан, ахлоқий баркамол, адолат ва нок муҳаббат учун курашувчи кишилар образини маҳорат билан яратади. Бу халқ ҳаёти учун ҳам, мамлакат тараққиёти учун ҳам, маданий ривожланиш учун ҳам муҳим ғоялар эди.

— «Хамса»ни чоп этиш масалалари хусусида нима-лар дея оласиз?

— «Хамса» дастлаб қўлёзма ҳолида атоқли хаттотлар Абдужалил, Султонали Машҳадийлар томонидан кўчирилиб, кенг тарқалган. Хаттотларнинг жонбозлик-лари туфайли машҳури жаҳон бўлган.

XIX асрнинг охирида, бу нарсa тарихдан маълум, тошбосмалар пайдо бўла бошлаган. Ниҳоят, «Хамса» биринчи марта Хивада тошбосмада чоп этилди. Бунн қарангки, Хива хони Муҳаммад Раҳим Соний — шоир Фируз ўз девонини эмас, Навоийнинг «Чор девон» ва «Хамса»сини дастлаб босиб чиқаришга амр берган. «Хамса» 1880 йилда Комил Хоразмийнинг кириш сўзи билан, Муҳаммад Юсуф бинни Бердимурод сўфи Хоразмийнинг кузатувида нашр этилади. 1904, 1905 йилларда эса Тошкентда ҳам О. А. Порцев тошбосмахонасида босилади.

Совет ҳокимияти йилларида Навоийнинг ижодий мероси, хусусан, «Хамса» бир неча марта чоп этилди.

1939—1940 йилларда «Ҳайратул аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» дostonлари алоҳида-алоҳида чоп этилди.

Садриддин Айнийнинг «Хамса» устидаги қимматли ишини ҳам қайд этиб ўттиш керак. У «Хамса»ни маҳорат билан қисқартириб, насрий ва илмий изоҳлар билан нашрга тайёрлади. Ушбу мухтасар «Хамса» 1940 ва 1947 йилларда икки бор нашр этилди.

«Хамса» бир муқова остида, тўлалигича 1960 йилда чоп этилди.

— Навоийшунослик, айниқса, хамсашунослик борасида мислсиз ишлар қилинди ва қилинмоқда...

— Тўғри, лекин биз олиб борган тадқиқотлар уммондан томчи, холос.

Навоийшунослик адабиётшунослигимизнинг бир соҳасига айланиб кетди. Олимларимиз «Хамса» дostonларини ўрганишга катта эътибор бериб келмоқдалар.

1930 йилларда марҳум Олим Шарафутдинов, Абдураҳмон Саъдий, Тўхтасин Жалолов каби олимларимиз «Хамса» дostonлари ҳақида мақола ва тадқиқотлар эълон қилдилар, шоир ижоди ҳақида янги, жиддий фикрларни ўртага ташладилар.

Худди шу даврда бу дostonларни ўрганишда Садриддин Айний, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода каби шоир ва адибларимиз ҳам катта тадқиқот ишлари олиб бордилар. Хусусан, Ойбек «Хамса» дostonларини фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, Навоий фақат шоир эмас, балки буюк мутафаккир эканлигини очиб берди.

Улуғ Ватан уруши даврида ва ундан кейин «Хамса» текстологаримиз, файласуфларимиз ва адабиётшуносларимиз томонидан янада чуқурроқ ва атрофлича ўрганила бошланди. Навоий дostonларининг илмий текстлари тайёрланди. Евгений Эдуардович Бертельс, Воҳид Зоҳидов, Ҳомил Ёқубов, Ғулом Қаримов, Ҳоди Зарифлар бу ишда, айниқса, жонбозлик кўрсатдилар.

1960—1970 йиллар орасидаги даврни жиддий тадқиқотлар даври дейиш мумкин. Бу даврда Порсо Шамсиев, Азиз Қаямов, Абдурашид Абдуғофуров, Алибек Рустамов, Ботир Валихўжаев, Натан Маллаев, Содир Эркинов, Саида Нарзуллаева сингари олимларимизнинг йирик монографиялари юзага келди.

1985 йилда «Хамса» яратилганлигининг 500 йиллиги нишонланди. Шу жараёнда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номли тил ва адабиёт институти олимлари томонидан «Алишер Навоий «Хамса»си хусусидаги тадқиқотлар тўплами босмадан чиқди. Яқиндагина эса С. Ҳасановнинг «Сабъан сайёр» ҳақидаги монографияси эълон қилинди.

«Хамса» шундай бир улкан жавоҳирот денгизики, биз ҳали ундаги дуру гавҳарларни етарлича териб улгурганимиз йўқ. Шу фикримнинг ўзиёқ Алишер На-

войи даҳосининг нақадар буюклигини, беқиёслигини исботлаб турибди.

— «Хамса» қайси шаҳарларда бор?

— Бу беш хазинанинг нусхалари Тошкент, Боку, Ленинград, Истамбул, Техрон, Лондон, Париж, Қобул каби шаҳарлардаги кутубхоналарда ва қўлёзма фондларида мавжуд.

— 1960 йилда «Хазоннул маоний» — «Маънолар хазинаси», яна ҳам аниқроғи «Чор девон» ва «Хамса» босмадан чиқди. Минг таассуфлар бўлсинки, ўз вақтида ушбу китоблар китоб дўконларида мунгайиб ётди. 1964 йилда эса уларнинг нархи арзонлаштирилиб — «Хамса» 5 сўм 30 тийин бўлгани ҳолда — 1 сўмдан сотилди. Бу фактни сиз қандай шарҳлайсиз?

— Албатта Навоийдек улуғ зотнинг китоблари бу қадар қадрсизланиши дилга наштардек ботади. «Хамса»нинг шу ҳолга тушишида унинг етарли безаклари билан ороланмаганлигида деб биламан. Ахир, яқинда «Хамса»нинг қисқартирилган варианты чоп этилди. Лекин улар тезда сотилиб кетди. Сабаби, унинг ғоятда нафис, дилдор қилиб безалиши, холос. Демак, биз китоб безашни ҳам ўрганишимиз керак. Сўнгра ҳали ҳам халқимизнинг маънавий дурдона ҳисобланган «Хамса» каби асарларни ўқиш даражасига кўтарила олмаганлигида деб билмоқ керак.

— Қўпинча, Навоий асарлари тили ҳам оғир дейишади.

— Бўлиши мумкин. Навоий беш асрдан кўпроқ аввал расм бўлган ўзбек, яъни туркий тилда ижод қилган. Асрлар ўтиши билан тил сайқал топади, ривожланади. Бир маънони ифодалаган сўз, юз йилдан сўнгра ўзга маъно касб этади. Буни Жомий, Низомий, Деҳлавий асарлари хусусида ҳам айтишимиз мумкин. Шунинг учун Тожикистонда Жомий асарларининг, бизда Навоий асарларининг тўрт томли изоҳли лугати чоп этилган.

— Батафсил суҳбатингиз учун миннатдорчилик билдиришга ижозат этинг, Абдуқодир ака. Шу билан бирга бир воқеани айтиб берсам.

«Хамса» ҳамда тўрт китобдан иборат «Хазоннул маоний»ни уйга олиб келганимда отам ҳайрон бўлганди:

— Бу ёстиқдек-ёстиқдек китоблар кимники?

— Навоийники?

— Қани-қани!...

Отам китобларни бирма-бир варақлаб кўрдилар. Нақшли суратларига айрича муҳаббат билан тикилдилар. Навоий ҳазратларининг портретларига чуқур ҳурмат билан нигоҳ солдилар.

— Шу экан-да «Чор девон»! Ҳай, кўрдим, шунинг ўзи бас, ўқишга тишим ўтмаса нима қилай.

Кейин китобга қўлларини теккизиб, кўзларига суртдилар.

— Буларни энг тўрга қўй. Авлиё одам-а, Навоий. Пойгакда қолиб кетмасин.

«Хамса» ана шундай кутиб олинган эди бизнинг хонадонда.

— У ҳар бир хонадонда шундай кутиб олинади. Чунки «Хамса» халқимизнинг бебаҳо бойлигидир!

„Ўтган кунлар“

«Ўтган кунлар!».

Ўз авторининг номини йиллар тўфонидан эсон-омон олиб чиқиб, не-не маломатларга, танқидларга бардош бериб, эл қалбига сувдек сингиб, шарбатдек симирилиб яшаётган ўлмас асар. У ўзи билан ёнма-ён турган «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» сингари нодир романлар билан бирга Абдулла Қодирийга боқий шўҳрат, умри боқий ҳайкал бўлди. Совет адабиётининг забардаст вакиллари Берди Қербобоев, Мухтор Аvezовлар Абдулла Қодирий номини ҳурмат билан тилга олиб, Урта Осиё романчилигининг отаси сифатида улуғланганлари ҳам ана шундан.

Буюк адибнинг ўғли, умрини унинг муборак номини тиклаш ва тарғиб этишга бағишлаган Ҳабибулла Қодирий¹ билан суҳбатимиз романининг ёзилган йилини аниқлашдан бошланди.

— Ҳабибулла ака, «Ўтган кунлар» илк бора 1926 йилда босилиб чиққан экан. Устоз адиб уни бир йилда ёзиб тугатганмилар?

— Йўқ. Уша биринчи нашридаги отам ёзган сўзбошининг тагига 1920 йилда деб ёзиб қўйганлар. Шундан қуйидагича тахмин қилса бўлади: асарни ёзиш фикри 1918 йилдан бошланган бўлиши керак. Йўқса сўзбоши

¹ Мухтарам Ҳабибулла Қодирий суҳбатимиздан сўнг бир мунча вақт ўтгач оламдан ўтганлар.— Муаллиф.

тагига «1920 йил» деб қўйилмасди. Мен ҳам 1918 йилда дунёга келганман.

Роман 1924—1925 йилларда ёзилмаганлигини тасдиқлайдиган яна бир гап бор. Абдулла Қодирий 1924—1925 йилларда Москвада В. Брюсов номли Давлат журналистика институтида таҳсил қўрган. Фақат охириги бобини Москвада ёзганлар.

— Роман 1925 йилда тўлиқ босилиб чиққанми?

— Дастлаб биринчи бўлими, 1926 йилда иккинчи бўлими, кейин учала бўлими нашр этилган. Биринчи бор нашри 7000 нусхада бўлган. Кейинги нашри эса 10000 нусхани ташкил этган.

— Бирон-бир журналда эълон қилинган бўлса ҳам керак?

— Ҳа, албатта. «Инқилоб» журналида бобма-боб берилган. 1923 йилда журналнинг 9—10 сонлари битта бўлиб босилиб чиқади. Худди шу сонда роман ҳам босила бошланади.

— Роман ҳақидаги илк таассуротлар ҳақида сўзлаб берсангиз.

— Мен «Утган кунлар» ёзилаётганида 4—5 ёшли бола эдим. Эрка ўғил бўлсам керак, дадамнинг ёру дўстлари йиғилганда мен ҳам даврада ўтирар эдим. Дадам янгигина ёзиб тугатилган қўлёзмани — у пайтдаги қоғозларнинг эни кичкина, бўйи эса узун бўларди — ўқиб берардилар. Билишимча, ошна-оғайинларнинг ҳар галги йиғинида романинг бир боби ўқилган. Фикрлар айтилган. Дадам шу фикрлар асосида уни қайта ишлаган бўлса ҳам ажаб эмас.

Кейин, романинг охириги бобларини ёзаётганларида йиғлаганларининг гувоҳи бўлганман. У кишидан ҳолаҳвол сўраганимизда «Кумушбиби ўлиб қолди» деб изтироб чекканлар.

Худди шундай ҳол уларнинг улфатлари билан ҳам рўй берган. Кумушнинг ўлими боби ўқилганда гаштак Пўлат оқсоқолникида, болохонада бўлган. Нон нонда, ош ошда қолган. Йиғилганлар кўз ёш билан тарқалишган. Хурсандчилик ҳеч кимнинг кўнглига сиғмаган.

Шу далилнинг ўзиёқ Абдулла Қодирийнинг таланти ҳақида, романинг юксак бадиий ёзилганлиги ҳақидаги фикрларни исботлайди.

— Устознинг иш жараёнлари ҳақида билганларнингизни ўртоқлашсангиз...

— Дадам ижодий ишини енгил меҳнат деб қарамасдилар. Сандалда ўтириб ишлаганликлари учун курсида

донмо қоғоз, учи яхшилаб чиқарилган беш-ўнта қалам тайёр турарди. Бир қаламнинг учи тўмтоқланса, иккинчисини олиб ёзиб кетаверардилар.

Кейин дадам сира ҳам ўчириб, қайта кўчирмасдилар. Мабодо бир хатбоши, қаторлар ёқмаса, боя айтганимдек камбар қоғозни қайчи билан кесиб, ёзилган текст устига елимлаб, ёзаверардилар.

— «Ўтган кунлар» жуда машҳур бўлган экан...

— Машҳур бўлган деб оғиз кўпиртириб ўтирмай, бир воқеани айтиб берай. Жўрахон ая бўлардилар, ҳозир ҳам борлар. Уша киши ҳозирги «Зарафшон» ресторани рўнарасидаги китоб магазинида романи олиш учун уч кун навбатда турганларини айтиб бергандилар.

Роман босилиб чиққандан кейин дадам Самарқандга борганда, бир одам у кишига қуйидагича эътироз билдирган экан:

— Менинг сизга бир сўзим бор, Отабекининг иккинчи уйланишига Мирзакарим қутидор розилик беради. Қайси ота ўз қизининг устига кундош келишига рози бўлади?

Дадам ётиги билан нега шундайлигини тушунтириб беради.

— Романдаги образларнинг ҳаётда прототипи бўлганмикин?

— Бўлган, албатта. Бир суҳбатда дадам «Ўзбек ойим — бу Жосият бувинг» деганлари ҳали-ҳали қулоғимда. Жосият бувим, ниҳоятда гапи кескир, шаддод, оғзи ботир аёл бўлгандилар. Романдаги Ўзбек ойим ҳам худди шу хусусиятга эга. Офтоб ойим эса иккинчи бувим — Хонимбиддан кўчирма. У киши Жосият бувимнинг акси — юмшоқ табнат, итоатли аёл бўлган экан.

Кумуш эса ҳаётда бор қизнинг образи. Қодир бувам ўзларининг бир жиянларини Ойкумуш деб атаганлар. Ойкумуш гоятда гўзал, оқила, ширинсухан қиз бўлган. Ундаги бор хислатларни романдаги Кумушда кўраман.

Асардаги бошқа персонажлар — Юсуфбек ҳожн, Мирзакарим қутидорларининг ҳам прототиплари бўлиши керак.

— Роман босилиб чиққач, қаттиқ танқидга учрагани ростми?

— Учраганда қандоқ. Эндиликда очиқ айтиляпти. Қўплаб танқидчилар асарни бирёқлама талқин қилиш-

ган, Абдулла Қодирийни «миллатчи», «буржуа ёзувчиси», «ўтмишга сажда қиланти», деб айблашган.

Дадам, ўзбек совет ёзувчиси Абдулла Қодирий, ма-на шу ҳовлидан 1937 йилда олиб кетилган. 1938 йилда эса,... буёғи ҳаммага маълум... У кўролмаслик, ичиқоралик, ҳасаднинг, мансабпарастлар фитнасининг қурбони бўлди. Бу ишда кўпгина атоқли адибларнинг ҳам иштироки борлигини билиб, қаттиқ ранжидим. Ҳатто шунчалар маҳорат билан, дадамнинг юрак қони қўшиб ёзилган «Ўтган кунлар» ҳам унга вафо қилмади: асосан, шу роман учун у қаттиқ жазоланди. Йиллар ўтиши билан барча айблар тухмат ва бўҳтондан иборат эканлиги исботланди. Ҳақ жойига қарор топди. Роман ҳали ҳам севиб ўқиланти. У бир неча марта қайта нашр этилди. Барибир, китоб дўконлари пештахтасидан уни топиб бўлмайди.

— Ҳабибулла ака, суҳбатингиз учун раҳмат. Сизга ҳамиша соғлиқ, саломатлик тилаймиз.

— Раҳмат. Одамларга яхши китоб умридек, умрбоқий китоб ўқишдек бахт ҳамиша ёр бўлсин.

Бу суҳбатимиз Ҳабпбулла Қодирийдан менга ёрқин хотира бўлиб қолди.

„Бой ила хизматчи“

«Бой ила хизматчи» спектаклини Ҳамза номли театрдa кўриб келган кунимиз эди.

— Аммо бой нақ бизнинг бир найтлар қўшнимиз бўлган Алимбойнинг ўзи-я! Ё тавба, тирилиб келибдими деб ўйлабман-а?

— Яшшамагур, шундай гулдек жувонининг умрини хазон қилди-я! афсусландилар ойим.— Шунча хотининг бор экан, нима қиласан бир камбағалнинг оиласини бузиб!

— Ҳамма бойлар шунақа бўлади,— билимдонлик қилдим мен ўша пайтда ёш бола...

«Бой ила хизматчи» спектаклида у саҳналаштирилган илк даврларда Солиҳбой ролини машҳур артист Обид Жалилов, Ғофир ролини эса Шукур Бурҳоновлар бажаришарди.

«Бой ила хизматчи» драмасининг саҳнавий варианты ҳақида турли гап-сўзлар юради. Биров уни йўқолган деса, яна биров 1920 йилларда чиққан афишадаги маз-

мунига асосан қайта ёзилган деб ўзиникини маъқуллайдн. Умуман, драма Ҳамза томонидан ёзилганми? Ана шу муаммоли масалани аниқлаштириш мақсадида филология фанлари номзоди Машҳура Султонова билан алоҳида суҳбатлашдим ва шу суҳбат асосида бу хусусда Машҳура онанинг фикрлари масалага ойдинлик киритди.

— Биз — томошабинлар актёрларнинг маҳоратига тан берамиз, лекин улар қанча изланганлар, ниҳоят пьеса авторн қанчалар меҳнат қилгани ҳақида камданкам ўйлаб кўрамиз. Ҳожiona образини яратишда Ўзбекистон ССР халқ артисти Замира Ҳидойтова девори дармиён кўшиисининг характерида фойдаланганини эса ҳеч ким билмаса керак-а, Машҳура она?

— Албатта! Солиҳбойни эсласам ҳали-ҳануз қулоғим остида Обид Жалиловнинг овози жаранглаб туради. Гофир деганимизда буюк актёримиз Шукур Бурхоннинг чеҳраси кўз ўнгимда намоён бўлади.

Бу образларни Обид Жалилов ёки Шукур Бурхон ҳам, улардан кейин ҳам актёрлар ижро этишган. Лекин бой билан хизматкор образлари мужассамн айнан шу актёрларда ўзлигини топди!

— Бунда Ҳамзанинг ҳам хизматлари бор!

— Бўлмасам-чи! Ҳамзанинг классик асари «Бой ила хизматчи» пьесасининг ўзбек адабиёти, ўзбек театри тараққиёти тарихида ўйнаган роли ўзининг узил-кесил баҳосини олган. Лекин асарнинг қўлёзмаси топилмаган, кейинчалик Комил Яшин томонидан саҳна варианты яратилган. Бунн у киши шундай ёзади: «Ҳамза ижодиётига таянган ҳолда, унинг ўзи бошқа асарларида яратган образлар, характерлар, айтган фикрлар, ифодаланган картиналар ҳисобига бойитилиб, ҳозирги мукаммал ҳолга келтирилди».

— Лекин асарнинг иккинчи ва абадий умрини топиши айрим текширувчиларда шубҳа уйғотгандек кўринмоқда. «Бой ила хизматчи» асарини ҳозирги ҳолида Ҳамзага инсбат бериш тўғрими, йўқми?» деган фикрлар, аҳён-аҳёнда бўлса ҳам, мунозара-муҳокамаларда қулоққа чалинмоқда...

— Пьеса қўлёзмасининг йўқолиб кетиш сабабларини ўша даврдаги тарихий вазият, саҳна асарларига бўлган катта эҳтиёж, уларни саҳналаштириш билан боғлиқ мураккабликлар орқали изоҳлаш тўғри бўлса керак. У даврларда саҳна асарларини нашр этиш масаласига жиддий эътибор берилмаган. Ҳамза ўз пьесала-

рини нашр эттиришга вақт ва имконият тополмаган бўлиши ҳам мумкин. Дарвоқе, муаллифлари ҳаёт бўлган бир вақтда асар текстларининг йўқолиб кетмаслиги учун фидойилик қилган кишилар ҳам бўлган. Бундай кишилар ташвиши ҳақидаги маълумотлар матбуот саҳифаларига ҳам кўчган бўлиб, унда қўлёзма ҳолида қолиб келаётган асарлар қаторида Ҳамзанинг пьесалари ҳам санаб ўтилган.

— Шу каби фактлардан бирини айтиб ўтолмайсизми?..

— «Ҳамза Ҳакимзода Ииёзий, 4 сериялик «Фарғона фожияси», «Лошмон фожиялари» 3 сериялик, «Бой ила хизматчи» ва булардан бошқа кулги ва манзаралари бордирки, ҳар бири Туркистон ва Бухоро саҳналарида ўйналиб келинади. Лекин ҳеч қайсиси бостирилмаган. Мана шунинг учун 2—3 йилдан бери ўзи Туркистондан ташқарилаганига кўра асарлари ҳам майдондан кўтарила бошлади. Нусхаси ҳеч кимда топилмайди». «Туркистон» газетасининг 1924 йил 21 июнь сониди «Ўктам» имзоси билан босилган бу лавҳада пьесаларнинг нашр этилиши, уларнинг фақат сақланиб қолиши учунгина керак бўлмасдан, балки матбуотда эълон этилган асарларнинг кўпчилик назарига тушиш имкониятининг ортиши ҳам қайд этилади.

Муаллиф бу асарларнинг аҳамияти, уларнинг нашр этилишига арзирлик эканлигини яна шундай далиллайди. «Шу саналган ёзувчиларнинг асарларини-да замонавий турмушдан олинганлари замонасозлардирлар. Тарихий асарлар эса бугунги турмушдаги ҳақсизликларни кўрсатувчи фуқаро синфларининг амалдор ва бойлардан кўрган зулмларини тасвирловчи ойналардир».

— Лекин, ўша суронли даврда асарни чоп эттириш билан боғлиқ ишларга деярли вақт ҳам, имкон ҳам бўлмасди, ҳисоб...

— Чиндан ҳам инқилоб арафаси ва унинг ғалабасидан сўнг мамлакатимиз олдида турган долзарб масалалар жуда кўп эди. Янги тузумнинг ички ва ташқи душманларига қарши кураш қизиб кетган, Ватан тақдири ҳал бўлаётган бир даврда замон нафаси билан суғорилган драманинг яратилиши, саҳналаштирилиши ва асарнинг «Бой ила хизматчи» деб номланиши ҳам тасодифий эмас эди. Буни Ҳамза ҳам яхши тушунган. «Бой» термини меҳнаткашларнинг ҳамма кўргуликла-

ри — муҳтожлик, ҳуқуқсизлик исканжасида кечаётган ҳаётнинг айбдори рамзига айланиб кетган эди...

— Халқ томошаларида «Бой ила хизматчи» шаклидаги томошалар жуда кўп бўлган экан.

— Жуда тўғри! Асрнинг бошларида ўзбек адабиётида, халқ оғзаки ижодида «Бой ила хизматкор», «Бой ила узун», «Бой» номли асарлар мавжуд бўлиб, уларнинг айримлари саҳна асари сифатида ҳам кенг тарқалган. Жумладан, санъатшунослар ташкил қилган қатор экспедицияларда ёзиб олинган оғзаки комедиялар орасида «Бой ила мардикор» ҳам бўлиб, бу асар 1927 йилда Юсуф қизиқ труппаси ва қўқонлик қизиқчилар репертуаридан ўрин олгани ҳам аниқланган. Халқ оғзаки ижодининг катта билимдони бўлган Ҳамза бундай асарлардан бохабар бўлган ва унинг «Бой ила хизматчи» пьесасининг яратилишида асосий манба вазифасини ўтаган бўлиши ҳам ажаб эмас.

— «Бой ила хизматчи» шунчалар машҳур бўлгани билан наҳотки ундан бирон бир белги қолмаган?

— Миён Бузрукнинг 1935 йилда нашр этилган «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» китобида Ҳожи Муиннинг «Бой ила хизматчи» асари ҳам тилга олинар экан, муаллиф бу асарнинг Ҳамза асаридан мутлақо фарқли эканини таъкидлаб ўтади. Шунингдек, Чўлпоннинг «Бой», Абдулла Бадрийнинг «Миркомилбой» деб номланган асарлари ҳам бўлган.

— Пьесанинг 1918 йилда яратилганини тасдиқловчи ҳужжатлар бормикин?

— Албатта! «Бой ила хизматчи»нинг 1918 йилдан бошлаб ўлка театрларида қўйилганини, мустақил тексти бўлганини исботлайдиган бир ҳужжат мавжуд.

Маълумки, вақтли матбуот Ҳамза ижодига катта эътибор билан қараган, ўз саҳифаларида унинг пьесаларини кенг тарғиб қилган. Жумладан, «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 19 сентябрь сонидида «Бой ила хизматчи» драмаси ҳақида мақола эълон қилинган. Назаримда, бу ҳужжат ҳам пьеса ҳақидаги биринчи сўз бўлмаса керак. Айтмоқчиманки, изланишларнинг кенг қўламда олиб борилиши бу асар ҳақидаги билимларни бойитишга, асар яратилиши, саҳналаштирилиши, тарихи билан боғлиқ янги-янги маълумотлар билан далилланиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади.

ФИЛОЛОГИЯ ФАИЛАРИ НОМЗОДИ СУВОН МЕЛИЕВ ЕЗУВЛАРИДАН

Бу ерда гап асл «Бой ила хизматчи» ҳақида бораяптими ёки тикланган нусха ҳақидами? Ҳаммага маълумки, драманинг асл нусхаси йўқолган. Асарнинг суфлёр вариантыга суяниб бундай қатъий хулосага келиш қийин, албатта. Афишалар ва маромномаларда баён этилган умумий мазмун ҳамда қатнашувчи персонажларни билиш ҳам бундай йирик хулосага келиш имкони бормади, чунки афишада асарнинг асосий нуқталари, бош сюжет чизиги баён этилади, холос. Демак, афишадаги мазмунига суяниб юқоридаги хулосага келиш мумкин эмас. Шу боис драманинг тикланган нусхасини асл нусха ўрнида қабул қилдиришга уринаётганларнинг асл мақсади аён бўлади. Улар мумкин бўлмаган ишни қилмоқчи, яъни 1939 йил тикланган нусха воситасида инқилоб арафаси ўзбек адабиётида социалистик реализм етакчи методга айланган эди, деган тезисни исботламоқчи бўладилар. Ваҳоланки, тикланган нусха фақат тикланган даври маҳсули ва шу даврнинг ҳужжати сифатида тан олинishi даркор.

1939 йил жуда маълум сана. Адабиёт эгалари ур-калтак қилинган хонадон сингари ҳувиллаб, деярли ур-калтакчиларнинг ўзлари қолган пайт. Абдулла Қодирӣ, Чўлпон, Фитрат каби адабиётимизнинг йирик намояндалари гўё йўқлик қаърига чўкишган. Ур-калтакчилар энди улардан ном ҳам, нишон ҳам қолмайди, асарлари абадий таъқиқда қолиб кетади, деб ишонардилар.

«Бой ила хизматчи» драмасини қайта тиклаш гоёси пайдо бўлишини кўнчилик, жумладан, тикланган нусха муаллифи Қ. Яшин ҳам Ҳамза таваллудининг 50 йиллиги муносабати билан тузилган юбилей комиссиясининг қарори билан боғлашади.

Маълумки, драманинг асл нусхаси йўқолган. Афишалардан ташқари асл «Бой ила хизматчи»дан икки нишона бор. Бирини Миён Бузрук Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» китобига кирган бир нарча (у Ҳамза Тўла асарлар тўпламининг 3-томнда ҳақли равишда драманинг асосий мўътабар матни сифатида берилади), иккинчиси ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган, ҳамзашуносликда кўпроқ асарнинг суфлёр варианты деб номланадиган нусхаси.

К. Яшин драмани тиклашда фойдаланган манбалар ҳақида гапирганда суфлёр нусхаси ҳақида беписандроқ муносабат билдирса-да «Бой ила хизматчи»нинг фабуласини тиклашда унинг роли анча катта бўлган. Чунки бу нусха камчиликларидан қатъи назар драмадан қолган нисбатан тўлиқ ёдгорлик бўлиб, асарни тиклашда ундан фойдаланмаслик мумкин эмас эди.

— Машҳура она, сўнгги йилларда адабий муомалага киритилаётган ҳужжатлар тадқиқотлар эътиборга молик. Жумладан, Г. Мўминовнинг «Ҳамзанинг кам маълум асари ҳақида» мақоласи...

— Гаффор Мўминовнинг мазкур мақоласи мунозара тариқасида эълон қилинган. Тадқиқотчи 3 кўринишли «Уч» (Ҳамзанинг ўзи номламаган) драматик асар ҳақида қимматли маълумотлар келтиради ва «Асар ўзининг сюжети, олға сурган гоյеи ва образлар системаси эътибори билан Ҳамзанинг социал қарама-қаршиликни кенг ва кучли конфликт асосида ифодаловчи драмасига яқин туради», дейди. Ким билсин, «Уч» пьесаси «Бой ила хизматчи»нинг вариантidir, балки.

— «Бой ила хизматчи» бадий фильм ҳам бор. Лекин у пьесадаи фарқли ўлароқ «Ғофирнинг бир социалист ила ошна бўлиши» билан тугалланади...

— Аввало, ушбу гап пьесанинг афишасида, ўша Ҳамза даврида чиққан афишасида ёзилган. Энг муҳими, ўша пайтлардаги афишаларда ҳар бир парданинг мазмунини ёзилар экан. Бу «Бой ила хизматчи» пьесасини қайта тиклашда муҳим омиллардан бири бўлганини эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Қинога келсак, бу режиссёрнинг талқинига боғлиқ...

— Машҳура опа, юқорида тилга олганимиз «Уч» пьесаси бирон бир жойда босилганми?

— Ҳозир Ҳамзанинг беш жылди тўла асарлар тўплами чоп этиляпти. Инқилоб куйчисининг «Уч», яна шунга ўхшаш янги топишган, ҳали эълон қилинмаган асарларидан бир қанчаси ушбу нашрнинг учинчи тоmidan ўрин олган.

— Демак, «Бой ила хизматчи» ҳақидаги фикрлар хусусида яқиний фикрингизни билиш мумкинми?

— Компл Яшиннинг ўзи эътироф этган гапларни инобатга олмаслик (ёки унга шубҳа билан қарашга), бошқача ҳулосалар чиқаришга бўлган уринишларга асос йўқ деб ўйлайман. 100 йиллиги нишонланган Ҳамза Ҳакимзода Ипёзийнинг бой ижодий меросини синч-

ковлик билан жиддий ўрганиш кун тартибида турган муҳим масалалардан бири. Ҳамза ижоди тубсиз булоқ. Ишончим комилки, бу булоқ тубида ҳали яна кўплаб ноёб гавҳарлар бор ва улар албатта ўз мухлисларига етказилади.

„Навоий“

Йиллардек учқур аргумоқ топилмаса керак. Аргу-моқни тўхтатса мумкиндир, аммо йилларнинг жиловини тортиш мушкул. Йилларга бас келишнинг бир йўли бор: халқ қалбида покиза ном, асл инсон унвони билан қо-лиш. Шунда йиллар қанча узоқлашгани билан киши хотира осмонида янада ёруғроқ чарақлаб қолаверади.

Ойбек номи тилга олинishi билан бештиёр юзин-гизга табассум югуради. Чунки у кишининг табаррук сиймоси кўз олдимизга келганда, юрагимизга ажиб илқиллик қуюлади.

Ойбекнинг улугворлигини унинг чўнг бардоши, пў-лат продаси, уммон қалби билан ўлчапса тўғри бўлади.

У заҳматкаш адиб сифатида «Қутлуғ қон», «На-воий», «Олтин водийдан шаббадалар», «Қуёш қорай-мас», «Улуғ йўл» сингари романлар, юзлаб лирик шеър-лар, достонларнинг авторидир.

У матонатли инсон сифатида 1937—38 йилларда бошланган, 1948—1949 йилларда авжига чиққан шахсга сиғиниш йилларининг жабру зулмини тортди. Айрим но-касларнинг тегирмонига ҳаддан ортқ сув қуйган ўша даврда у соғлиғидан ажралди, тилдан қолди. Уни бор бўйича қорага бўяшди, лекин йиллар ўтиши билан қора бўёқлар ювилиб, Ойбекнинг олтин жамоли намоён бў-либ қолаверди.

У пўлат прода соҳиби эканлигини эл-юртга намойиш қилди: йигирма йил мобайнида юраги унинг тили, про-даси — қўли бўлди. Унинг оғзидан чиққан дуру гавҳар-лар садоқатли умр йўлдоши Зарифа Саидносир қизи-нинг қўли билан хатга битилди.

Мавлоно Ойбекнинг даҳо қалами билан битилган «Навоий» романи йиллар ўтса ҳам ғубор қўнмайдиган шоҳ асардир.

«Романи уруш йиллари, қиш фаслида, совуқ хона-да жинчироқнинг титроқ шуъласида ёзганман. Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романинг иш илани қо-

ғозда йўқ эди. У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлиғимни банд этган эди. Юрсам ҳам, турсам ҳам Навойни ўйлар эдим».

Уруш йилларида...

Бир оғиз сўз, айтишга жуда осон. Аммо қандай бўлган эди ўша йиллар!

Эслашнинг, ўша йилларга шохид бўлганларнинг ҳикоясини тинглашнинг ўзи кишининг вужудини жунжиқтиради.

Мана, кўз ўнгимга келмоқда. Тор хона. Жинчироқ липиллайди. Адибнинг борлиғи қоғозларга битилган сўзларда. Ногоҳ у рафиқасини чорлайди.

— Зарифабону...

Сандал атрофида тўрт боласини бағрига олиб мудроқ аралаш ётган Зарифа она сакраб турди.

— Лаббай...

— Қорним оч, овқатинг борми?

Зарифа она ошхонага ошиқди. Ҳаммасқини ағдартунтар қилди: егулик ҳеч нарса йўқ. На илож, оғир найтлар. Биргина бу хонадон эмас, ҳамма ярим оч.

Зарифа она кўзларини уқалаб қуюлиб келган ёшнинг артиб, хумин қиртишлади. Хайрият, бир қошиқ ёғ бор экан. Супрани қоқиб-суқиб бир ҳовуч кепак билан буғдой топти. Икковини ёққа қоринштириб таом тайёрлади. Пима деб ном қўйини билмади. Товоққа солиб Ойбекнинг олдига қўйди. Ойбек бир-икки қошиқ тотиниб, товоқни нари сурди.

— Зарифа, болаларга олиб қўй.

Шундай деб яна ижод билан машғул бўлди. Зарифа она товоқни олиб чиқаётганида Ойбек ёзаётган сатрларга кўз югуртирди. Адиб Навоий хонадонидаги зиёфат маизарасини тасвирларди. Дастурхондаги ноз-неъматларни илҳом билан таърифлар эди. Зарифа она кўзларига қуюлиб келаётган ёшларни сездирмаслик учун ошғич хонадан чиқиб кетди...

Машҳур адиб Абдулла Қаҳҳорнинг қуйидаги сўзларини ҳеч қачон унутмайман: «Шуни яхши билиб олингларки, Ойбек ҳам «Қутлуғ қон», «Навоий» романларини ёғлиқ палов, ёғлиқ патир еб туриб ёзган эмас».

...Кўз ўнгимда очликдан қийналган Ойбекнинг заиф жисми, 500 йилнинг у томонида кезиб юрган илҳом қуши намоён бўлди. У Ойбекми ёки Навоий? Ҳазрат Навоийнинг тасвирига бир чизги излаб йиллар довоинини енгиш фақат Ойбекка насиб этди. Ойбек тарихчилар ёз-

ган китоблардан, ўлмас газаллардан, «Хамса» саҳифаларидан излади буюк шоир сиймосини.

Ойбек уй-музейининг директори Ўткир Ермуҳамедов бир суҳбатимизда айтганидек, адиб асарларининг қўлёзмалари ўн минг тўрт юз саҳифани ташкил этади. Булар ичида энг ноёби «Навоий» романининг қўлёзмаларидир. Романининг биринчи вариантыга онд қўлёзмалар тахминан 1937—1939 йилларда ёзилган. Ойбек дастлаб романи Навоийнинг Самарқандда кечирган талабалик йилларидан бошламоқчи эди. Кейинчалик бу фикридан қайтган бўлса керак. Ун саҳифа ҳажмидаги ушбу қўлёзмадаги воқеалар романининг кейинги вариантыга ҳам киритилмаган.

Романининг асосий варианты қўлёзмалари 369 саҳифадан иборат. Қўлёзманинг биринчи саҳифасида «1940 йил 9 январда қайтадан бошланди» деган битик бор. Демак, романи Ойбек Кафанов кўчасидаги уйда ёза бошлаган.

«Навоий» романини ёзгунча Ойбек Алишер Навоийга бағишлаб шеърлар, дostonлар ёзди. Айниқса «Алишернинг ёшлиги» қиссаси, «Навоий», «Гули ва Навоий» dostonларини алоҳида қайд этиш лозим. «Навоий» романи улкан қоя бўлса, юқоридаги асарлар унинг чизгилари, яна ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак, унинг пиллапояларидир.

«Навоий» романи 1944 йили алоҳида китоб бўлиб босилиши билан яшнн тезлигида машҳур бўлиб кетди. Бир йил ўтар-ўтмас рус тилида, яна оз фурсат ўтгач, қайтадан ўзбек тилида, латиш, литва, эстон, қozoқ, украин, уйгур, туркман тилларида бирин-кетин чоп этилди. 40-йилларнинг охирида чех ва француз ўқувчилари ҳузурига кириб борди. Кейинроқ венгер ҳамда араб тилларида нашр этилди. Кейинги йилларда «Навоий» романи Афғонистонда, Германия Федератив Республикасида, бошқа бир қатор мамлакатларда ҳам чоп этилди. Деярли дунёнинг барча бурчакларидан мактублар келади. Мана уларнинг бири: ўқувчи ўзида қаттиқ таасурот қолдирган асар муаллифига мактуб юборади.

«Ҳурматли ва азиз ўртоқ Ойбек!

Мана, кўп йил бўлдики, ўқиган асарларимдан (ваҳоланки, кўп ўқийман) сизнинг асарингиздан олганчалик ҳақиқий ҳузур, катта бир қониқиш ва сокин ёлғизлик бахтини туймаган эдим.

«Навоий»ни Навоийга ўхшамай туриб, Навоийдек бўлмай туриб ёзиш мумкин эмас. «Навоий»— менинг ҳаёт китобимдаги бир саҳифа. Бахтга қарши, балки аксинчадир, «Навоий»ни эндигина ўқидим.

Мен хастаман ва хасталигимдан мингдан-минг розиманки, Ойбекнинг «Навоий»сини ўқидим. «Тўғонбеклар» билан курашиш менга оғир бўляпти.

Сизга кўпдан-кўп мустаҳкам соғлиқ тилайман.

Раҳмат, дўстим.

Л. О. Мегаворян».

Сталин ўлимидан сўнг оқланиб қайтган ўзбек йигити 1966 йилда Ойбекка бир китоб совға қилади. Китоб Ойбекнинг «Навоий» романи бўлиб, у 1944 йилда нашр этилган ва шимол томонларда яшаб турган кўплаб ўзбек ўғлонлари томонидан қайта-қайта ўқилган экан. У киши ўзи ҳақида, бу китобни ёш собиқ маҳбуслар қандай эҳтиёт қилиб, севиб ўқишганларини ёзади:

«...Ёш, ғариб, хўрланган, айниқса ҳаёт ҳақидаги маълумоти жуда саёз бўлган йигитлар 25 йил ўтиришларини эсласалар, ҳамма нарсадан, шу жумладан азиз жондан ҳам воз кечишга рози бўлар эдилар. Худди шу вақтда улар Навоийдан мадад олишар, яна яшашга кўникар, яна сабр қилишар, яна чидашар эди. Бинобарин, Ойбекнинг китоби кўп қора кўзларни ўлимдан олиб қолди... Минг раҳмат, сизга устоз Ойбек, минг раҳмат!»

Энг қизиғи, бу киши романи бошдан-оёқ ёд олган ҳамда ўз хотираларини ёзиб қолдирган. Афсуски, бу киши ҳақида етарли маълумот йўқ. У кишининг номи, турар жойи ҳақида ҳеч нарса билмаймиз. Қаламда ёзилган тўрт варақ, орқа-олди тўла.

«...3630 кун мобайнида сабр-матонат билан, баъзан қўлга тушганда ялниниб-ёлвориб, бирор яхши нарса бериб сақлаб келишди. Оч қолдик, калтак едик, хўрландик, сўкиш эшитдик, назоратчиларга, бошлиқларга ялиндик, тиз чўқдик. «Навоий»ни ўқиган ўртоғимизни сақладик, сотмадик, мағрур бардош бердик. Чунки Навоий биз билан...»

«Навоий» ўн мартага яқин нашр этилди. Лекин ҳали ҳануз уни китоб магазинларидан, кутубхоналардан топиш мушкул! Ойбекнинг даҳо қалами билан битилган асарнинг тақдирин ана шундай қултуғ бўлди.

Тириклар ҳақида ёзиш қийин.

Ўзи жисман йўқ бўлса ҳам, руҳан барҳаётлар ҳақида ёзиш эса ундан ҳам қийин.

Ойбек домла ҳақида, унинг инсонийлиги, кенглиги, адабий маҳорати ҳақида кўплаб ёзилди. Яна ёзилажак.

Ойбек домла ҳақида қачонки ўйласам буюк қоялари булутга қадалган алп бир тоғ ҳаёлимда гавдаланади. У шундай тоғки, биронта тош ҳам пастга юмаламайди. У шундай тоғки, кун сайин нураш ўрнига ўсаверади. Бунини Ойбек домласиз ўтган йилгирма йил ҳам тасдиқлаб турибди.

Қачонки Ойбек домлани ўйласам, ҳаёлимда бир шеър уйғонаверади. Буюк адибнинг сиймоси тафаккурим қатларини нурафшон этиб юборади. Мен эсам шивирлаб такрорлайвераман:

Она замин бағрида алвон
Лолалардан доғлари бордир.
Лек суянчиқ бўлгудек полвон
Қадди баланд тоғлари бордир.
Ўша тоғлар силсиласида
Бир тоғ борки, забонсиз, ўктам.
Давронларнинг зилзиласидан
Чидам ила безавол ўтган.
Не чақмоқлар бошидан ўтди,
Не қисматлар емиролмади,
Не чўлларга у ҳаёт тутди,
Ўзи қатра симиролмади.
У шунчалар эрур сарбаланд,
Тегралари чаманзор, боғли.
Кўролди беш асрлик йўлдан
Навоийдек буюк бир тоғни.
Парчаланиб фаслма-фасл,
Нураб борар тоғларнинг бари.
Ул тоғ эса ўсар муттасил
Юксалади вақт ўтган сари!

„Судхўрнинг ўлими“

Қўл миллатли совет адабиётининг улкан вакили, тожик совет адабиётининг асосчиси, ўзбек совет адабиётининг ривожига Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирӣ, Абдулҳамид Чўлпонлар қатори беназир ҳисса қўшган машҳур ёзувчи ва олим Садриддин Айний умрбоқий асарлари билан ўзига хос адабий мактаб яратган адибдир.

Айний 76 йиллик умрининг олтмиш йилини бадий ижодга бағишлади. Унинг ҳассос қаламига мансуб «Бу-

хоро жаллодлари», «Одина», «Дохунда», «Қуллар», «Етим», «Эски мактаб», «Эсдаликлар» сингари ажойиб асарларни ўзбек ва тожик китобхонлари муҳаббат билан ўқийдилар.

Зуллисонайн адибнинг ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярмида яратган ўткир психологик-сатирик қиссаси «Судхўрнинг ўлими» айниқса катта шуҳрат қозонди. Бу қисса ўнлаб марта қайта нашр этилди. Унинг асосида спектакль ва фильмлар яратилди.

Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссаси ҳақида ким батафсил биларкин деб бош қотириб юрган кезларимда олижаноб бир киши хонага кириб келди.

— Мажид Ҳасанов,— ўзини таништирди у.— Айний ҳақида маълумот керак экан,— деди у. Жуда қувониб кетдим. Мақсадимни айтдим. Мажид ака билан суҳбатимиз жуда қизиқ кетди.

— Сиз Садриддин Айний ижодининг тадқиқотчиси сифатида кўп ишлар қилган экансиз. «Судхўрнинг ўлими» қиссасини ҳам атрофлича ўрганиб чиққансиз, албатта. Қисса дастлаб ҳикоя тарзида ёзилгани ростми?

— Ҳар бир адибнинг номини элга танитган, унинг шуҳратини таратган бир ёки икки бақувват, баркамол асар бўлади. Садриддин Айнийни ҳам машҳур қилган «Судхўрнинг ўлими» ва «Эсдаликлар» сингари ўлмас асарлари бўлди. «Судхўрнинг ўлими» қиссасининг илк варианты ҳикоя бўлгани рост. У йигирманчи йилларнинг бошида яратилган.

Уша пайтлари Самарқандда чоп этиладиган «Меҳнаткашлар товуши» номли газетанинг 1921 йил 6 январь сониди Садриддин Айнийнинг «Бир эшоннинг оқибати» номли ҳажвий ҳикояси эълон этилади. Кейинроқ бу ҳикоя тожик тилида «Шуълаи инқилоб» журналича ҳам босилиб чиқади.

Бу ҳикоя, агар таъбир жоиз бўлса, машҳур «Судхўрнинг ўлими» новестининг илк қораламаси эди. Мазкур ҳикояда Ҳалим эшон халқ мулкига хиёнат қилади. Меҳнаткаш халқдан йиғилган пул ва векселларни талаб этишганда Ҳалим эшон молу ашёлар ва векселлар рўйхатини нонга қўшиб еб юборади. Очкўз, зиқна, эшон оғриғига чидай олмай, ўз қорнига ўзи ничоқ уриб, ҳалок бўлади.

Садриддин Айний ҳикояда зикр этган Ҳалим эшон «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги Қори Исмат — Қори Ишкамба образига илк чизгилар эди десак тўғри бўлади.

— Устоз Айний бошқа ҳажвий асарлар ҳам ёзганми?

— Албатта. «Судхўрнинг ўлими»дек классик асар кўп тайёргарликни талаб этиши табиий. Ёзувчи 20-йилларда ўзбек тилида нашр этиладиган «Таёқ», «Муштум» ва «Машраб» ҳажвий журналлари саҳифаларида кўнлаб фельетонлар, ҳажвий ҳикоя ҳамда очерклар билан қатнашди. Маълум даражада сатирик асар ёзиш тажрибасига эга бўлган Садриддин Айний 1939 йилда «Судхўрнинг ўлими» қиссасини тожик тилида ёзади. Мазкур асарнинг ўзбекча варианты Улуғ Ватан уруши даврида ёзилган бўлса ҳам, қисса фақат 1946 йилда нашр этилади.

— Қиссадаги воқеалар ҳаётдан олинган бўлса керак?

— «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги воқеалар ҳаётини ҳақиқат бўлиб, унда 1895—1917 йилларда Бухоро амирилик даврида юз берган тарихий ўзгаришлар қаламга олинган. Ёзувчи асардаги молу дунёга ўч, хасис ва пасткаш Қори Исмат — Қори Ишкамба образи орқали феодализм замонида хусусий мулкчиликка, пул, бойлик йиғишга ҳирс қўйган очкўз ва палид судхўрлар образини моҳирона чизиб беради. Ёшлигидан ёнғоқ ўйнаб чўтал олиш, одамлардан ижара ҳақи йиғиш, ўндан тўққизини уришга одатланиб қолган Қори Ишкамба бора-бора мўмай фойда олувчи судхўрга айланади. Қори Ишкамба ўз гумашталари Арбоб Рўзи, Арбоб Ҳамид, Ҳамро Рафиқ, Муҳсин, Тўрамурод, Қози Калон ва унинг ноиблари билан тил бириктириб, камбағалларга пул қарз беради ва улардан процент ҳисобида катта фойда олади. Қисқаси, Садриддин Айний «Судхўрнинг ўлими» сатирик повестида инқилобдан аввалги Бухородаги оғир аҳволни реалистик тасвирлаб беради.

— «Судхўрнинг ўлими» асари Иттифоқимизда ва чет элларда машҳур бўлганини қандай изоҳлайсиз?

— Гап шундаки, жаҳон адабиётида Бальзак Гобсеги билан, Гоголь Плюшкини, Салтиков-Шчедрин эса ўзининг Иудушкеси билан қизғанчиқ, мумсик одамлар образини яратдилар. Айнийнинг Қори Ишкамбаси ҳам экинчилик, хасислик, очкўз ва судхўрлик бобида улар яратган қаҳрамонлардан ўтса ўтадики, аммо қолишмайди. Бу ватандошимиз адибнинг буюк талантини яна бир бор тасдиқлайди. Адибнинг қиссаси Иттифоқимиз халқлари ва 20 дан ортиқ хорижий мамлакат халқлари тилларига таржима қилинган.

— «Судхўрнинг ўлими» повести Ғарб мамлакатларининг қай бирида кенгроқ шухрат қозонган?

— Айниқса, Францияда «Судхўрнинг ўлими» повестиға қизиқиш катта бўлди. Шу кунга қадар бу асар Француз тилига бир неча марта қайта таржима қилиниб, оммавий равишда нашр эттирилди. Францияда чиқадиган «Овропа» журнали танқидчиси Поль Гранжон, «Эколь ё ля Насион» журнали танқидчиси Пьер Гамарра ва бошқа француз мунаққидлари ўз чиқишларида Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» асарининг ғоявий-бадий қимматини юқори баҳолайдилар. Машҳур француз адиби Луи Арагон Садриддин Айний билан шахсан таниш бўлган, Арагон Айний билан Москвада 1949 йил тожик адабиёти ва санъати декадаси кунлари учрашиб, у билан суҳбат қурган. Кейинроқ «Судхўрнинг ўлими» повестиға сўз боши ёзган эди. «Садриддин Айний ўзининг машҳур «Судхўрнинг ўлими» асари билан жаҳон классик адабиётининг бадий сўз усталари Шекспир, Бальзак, Жек Лондон, Горькийлар қаторида тура олади» деган сўзлар ҳам Арагонга мансуб.

— «Судхўрнинг ўлими» ҳақида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Чингиз Айтматов ҳам қизгин фикр билдирган эди...

— Чингиз Айтматов «Литературная газета»нинг 1968 йил 4 сентябрь сониди эълон қилинган «Икки санъаткор» номли ажойиб мақоласида қозоқ адиби Мухтор Авезовнинг «Абай» эпопеяси ва Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» повестининг ғоявий-бадий хусусиятини юксак баҳолайди. «Айнийнинг ажойиб асарлари — катта ва кичик асарлари кўп, — деб ёзади машҳур адиб, — мен китобхонларни унинг ғоят ажойиб сатирик повести «Судхўрнинг ўлими» билан танишиб чиқишга қизгин даъват этмоқчиман. Унда бениҳоя кучли ижтимоий заряд бор. Унда сатирикнинг Бухоро Гобсекиши жуда яхши тасаввур этиш имконини берадиган улкан, буюк маҳоратини кўрамыз».

— Ўрни келганда сўрай, зуллисонайн адиб Садриддин Айнийнинг кўп томлик нашри ҳақида ҳам гапириб берсангиз?

— Ўтган 1987 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Пушкин номли Тил ва адабиёти институтининг илтимосига кўра, устоз Садриддин Айнийнинг ўзбек тилида ёзган асарларининг 20 томлик мукаммал асарлари проспектини тузиб берган эдим.

Ҳозирда Тожикистон ССР Фанлар академияси Рудакӣ номли тил ва адабиёт институтининг айнийшунос олимлари билан ҳамкорликда Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти икки халқ ёзувчисининг 30 томлик мукаммал асарлар тўпламини (15 томи ўзбек тилида, 15 томи эса тожик тилида) нашр этиш ҳақида келишиб олинди.

— Устод санъаткорнинг 30 томлик академик нашрини чоғ этишга тайёрлаш анча меҳнат талаб қиладиган мураккаб жараён. Бу ишни амалга оширишда Тожикистонлик ва Ўзбекистонлик олимлардан кимлар қатнашади?

— Ҳар икки республиканинг адабиётшунос ва айнийшунос олимлари кенг жалб этилади. Жумладан, тожикистонлик айнийшунос олимлардан И. С. Брагинский, Муҳаммадҷон Шукӯров, Раҳим Ҳошим, Атоҳон Сайфуллаев, Абдуқодир Маниёзов ва бошқалар актив иштирок этадилар. Ўттиз томдан иборат бу улкан маънавий хазина икки қардош халқ дўстлигидан яна бир нишона бўлади.

„Жалолиддин Мангуберди“

Шайхзода драматургияси...

Шу сўзлар тилга олиниши билан икки тарихий ном, ўзбек халқи тарихидаги икки юлдуз кўз олдимизда намоён бўлади: Жалолиддин Мангуберди ва Мирзо Улуғбек. Иккала тарихий шахс Шайхзода домланинг муборак қалами билан абадиёт топди.

Мирзо Улуғбекнинг Шекспирнинг тенгсиз «Отелло»си билан бир қаторга қўядилар. Мен бунга сираям ажабланмайман. «Жалолиддин Мангуберди»ни эса, адабиётчи устозларим маъзур тутсилар, «Гамлет» билан тенглаштираман. Иккала қаҳрамоннинг ҳам қисматида маълум даражада ўхшашликлар, уйғунликлар бор.

Шайхзода драматургияси деганда манаман деган фожианависларнинг қалами бунёд этган беадад зўр шоҳ асарлар — алп тоғларга ҳусн бўла оладиган бир жуфт азамат қонини тасаввур қиламан. Зеро бу қоялар бўлмаганда эди, тоғлар ғариб бўлиб қолган бўлур эди.

Шайхзода ижодини бепоен дала десак икки фожианинг бағрида бўй чўзган бир жуфт чинордир. Чинорнинг эса, ўзингиз биласиз, умри ҳамма замонларда ҳавас қилгулик.

Мақсуд Шайхзода ижодий меросини ўрганиш комиссиясининг масъул котиби филология фанлари номзоди Муҳсин Зокиров менинг фикрларимни қизгин қўллаб-қувватлади.

— Муҳсин Зокирович, сиз деярли 1948 йилдан бевосита Мақсуд Шайхзоданинг ижодий меросини ўрганиб келасиз. Устознинг мукаммал асарлар тўплами чоп этилади деган яхши хабарлар бор, кўнглимизни қувонтиряпти...

— Ҳа, домланинг ижодий меросини 10—12 томга мўлжалладик. Бу қутлуғ тадбир «Фан» нашриёти, Ҳамид Сулаймон номидаги қўлёзмалар институти билан биргаликда тайёрланмоқда. Ҳозир икки жилди тайёр. Улар ҳассос адибимизнинг шеърлари, дostonлари, балладаларини ўз ичига олади. Учинчи жилд эса Шайхзода драматургиясидан иборат бўлади. Унга «Жалолиддин Мангуберди» драмаси, унинг музикали драма варианты, «Мирзо Улуғбек» фожиаси ҳамда «Улуғбек юлдузи» бадиий фильми сценарийси киритилади.

— «Жалолиддин» драмаси Улуғ Ватаи уруши йилларида ёзилганлигини қандай изоҳлайсиз?

— Улуғ Ватаи урушининг энг қизгин йиллари эди. Мамлакатда аҳвол танг. Халқимизни фашизмга қарши курашга отлантиришда эл-юрт учун чет эл босқинчиларига қарши курашган улуғ аждодларимиз руҳини ҳам мададга чорлаш масаласи кўтарилди. Шу йилларда Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» драмаси яратилди. Домла Шайхзодада ҳам қаҳрамон аждодларимиз ҳақида асар ёзиш фикри туғилди ва у Жалолиддин шахсиятига келиб тўхтади.

1943 йил жамики манбаларни ўрганишга бағишланди. 1944 йилнинг аввалидан бошлаб Шайх ака бевосита асар устида иш бошлади.

Ажойиб инсон, марҳум Усмон Юсупов: «Бошқа ишлар билан хаёлингиз банд бўлмасин, асар тезроқ битсин»,— деб Шайхзодани Водил районидаги Сталин номи колхозга олти ойлик ижодий сафарга юбордилар. Адибнинг рафиқаси Сокина хоним ҳам бирга кетдилар.

Май ойларида бўлса керак, домладан хабарнома олдим. У «Фалон-фалон китобларини олиб, бирров келиб кетингиз» деган мазмунда эди. Мен хоразмийлар тарихига оид «Тарихи Ануштекин» сарой тарихчиси Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сирот ассултон

Жалолиддин Менгбурни» китобларини олиб, Водилга йўл олдим. Уч-тўрт кун домла ҳузурларида бўлдим. Шу орада Марғилонга бориб, энг кекса одамларни топиб (улар Худоёрхон қўшинида хизмат қилган одамлар экан) айрим қурол-яроғларнинг номларини аниқлаб келдим. Сўнгра домла билан уч-тўрт кун Хўжандда бўлдик. Сирдарё бўйидаги қадимий Хўжанд қалъасининг мудофаа қўрғонига бориб, унинг қурилишини, сақланиб қолган истеҳкомларини синчиклаб кўрдилар. Яхшики ҳарбий қўрғоннинг ўша, эски дарё бўйидаги истеҳкомларидан, минораларидан айримлари сақланиб қолган экан. Домла у ерда жуда кўплаб одамлар билан учрашди, суҳбатлашди. Жалолиддин ва Темур Маликнинг ҳарбий фаолияти билан боғлиқ бўлган масканларни ўз кўзлари билан кўрдилар. Шундан кейин у киши Водилга, мен Тошкентга қайтдик.

Ўша йили июнь ойининг ўрталарида домла яна хабарнома билан чақиртирдилар. Етиб бордим.

— Хўш, мулла Муҳсин, шаҳарда нима гаплар? Илмий ишлар қалай? Биздан сўрасангиз, маана ҳазрат Жалолиддин ҳақидаги асар ҳам ниҳояланди,— дедилар. Кейин:— Иш ҳақида гаплашмайлик ҳозирча, чарчадим. Қолхоз раиси машина берди. Шоҳимардон тоғларига бориб, бир саёҳат қиламиз,— деб қўшиб қўйдилар.

Шоҳимардонга саёҳат қилдик. Қарангки, Шоҳимардонда бу ойларда кун анча салқин бўлар экан. Домла юпун кийинган эдилар, шамоллаб қолдилар. Дарҳол орқага қайтдик. Кейин, «Жалолиддин»ни икки кун давомида ўқидилар. Йўл-йўлакай яна тузатиш, яна қўшимчалар киритдилар. Баъзи ерларини ўчириб ташладилар. Ана шу ижодий жараён, тўғрироғи, домланинг ижодий корхона сирларининг рамзи бўлмиш «Жалолиддин» драмасининг Ҳамид Сулаймон номли қўлёзмалар институтида сақланаётган асл нусхасида шундайлигича турибди.

Драмага қандай ном бериш масаласи қўзғалиб, домла дедилар:

— Ан-Насавий «Менгбурни»— бурнида холи бор, холдор дебди, мен эса унинг халқимизнинг қаҳрамонона кураши тарихида абадий қолишини умид қилиб «Жалолиддин Маиғу берди» деб ном қўйдим. Менимча, томошабинларга маъқул бўлса керак.

— Домланинг ушбу башорати тўғри чиққан бўлса керак?

— Чиққанда қандоқ! Домланинг ижодий башорат-

лари жуда тез оқланди. «Жалолиддин Мангуберди» 1945 йил январь ойида Ҳамза театри саҳнасида қўйилди. Бир ой давомида спектакль саҳнадан тушмади!

— Агар ёдингизда қолган бўлса, ролларни кимлар ижро этган эди?

— Шукур Бурхонов — Жалолиддин, Аббор Ҳидоят — Темур Малик, Сора Эшонтўраева — Султонбегим образларини яратишганди.

Яна бир нарсани аниқ эслайман. Домланинг одатлари, асарни ёзиб тугатгач ҳеч қачон бамайлихотир қоллолмасдилар. Айниқса, биринчи драматик асарлари бўлган «Жалолиддин Мангуберди»ни саҳналаштириш жараёнида бош ролни ижро этган актёрлар билан ҳам ва энг кичик ролни ўйнаган актёрлар билан ҳам эринмасдан ишлардилар. Ҳатто шунақа пайтлар бўлардики, режиссёр билан бир қаторда айрим сўзларнинг талаффузини кузатиб ва тузатиб борардилар.

— Драмада тарихий шахслардан яна кимларнинг образлари бор? Бу барчани баробар қизиқтиради...

— Улар анчагина: Султон Муҳаммад Қутбиддин Хоразмшоҳ, Жалолиддин, унинг синглиси Султонбегим, саркарда Темур Малик, Амир Бадриддин, Чингизхон, Хутуху Нуён. Бадний асар тарихий фактлар асосида бўлса ҳам тўқима образлар қатнашади, албатта.

Юқоридаги сўзларимни давом эттирадиган бўлсам пьеса жамоатчилик томонидан жуда яхши кутиб олинди. Даврий матбуотда ижобий тақризлар босилди.

«ЖАЛОЛИДДИН» ДРАМАСИ ҲАҚИДА» МАҚОЛАСИДАН **(«Қизил Ўзбекистон», 1945 йил 18 февраль)**

...Яқинда Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат академик драма театрида шоир Шайхзоданинг «Жалолиддин» драмасини томоша қилдик. Кўзларимиз қаршисида узоқ мозий жонланди. Бутун ўлкани даҳшатли ва машъум зилзила каби титратган ваҳшийлар истилоси ҳамда ватан ўғилларининг эрк, мустақиллик, номус ва шараф учун бошлаган фидокорона кураши ёрқин, маънодор, драматизм билан тўла ҳаяжонли картиналарда гавдаланади. Шоир Шайхзода ўз драмасида қаҳрамонлик таронасини куйлайди. Бу қаҳрамонликнинг жонли руҳи — Жалолиддин. У саҳнада илк кўриниши ва илк сўзлари билан диққатни боғлайди, юракларда меҳр учқунларини чақади ва бундан кейинги воқеалар гирдобиди хоразмлик бу йигит ўз сиймосининг маънавий гўзаллиги билан томошабинни мафтун этади.

...«Жалолиддин» драмаси композицияси пишиқ, драматик чекинишларга бой бир асардир. Воқеалар жонли ва шиддатли давом этади. Интрига кучли ва ўткир, оригинал.

Драма фикр ва ҳикматга бой, баланд руҳли, бақувват шеър билан ёзилган. «Жалолиддин» талантли шоирнинг илк драматик асари. Шунинг учун, табиий, ҳамма картиналар, эпизодлар бир текис кучга, бадий чўқурликка эга дейиш қийин. Лекин шуниси муҳаққақки, «Жалолиддин» ўсаётган ўзбек драматургиясида, шубҳасиз, катта ҳодисадир. Ўзининг фикрий ва бадий тўлақонлиги, юксаклиги жиҳатидан — «Жалолиддин» бизнинг драматургиямизда юқори ғояни ишғол этади. «Жалолиддин» давримизга ғоят ҳамоҳанг, улуг Ватан уруши йилларида совет халқларининг қаҳрамонлиги мислсиз гуллаган даврда аجدодларнинг шонли ишлари юракларни ифтихор билан тўлдиради. Томирларда яловбардорлик туйғуларини мавжлантиради, қонли чирик фашизмни яксон қилиш учун муаззам курашимизда янги зафарларнинг шонли чўққисига илҳомлантиради, Жалолиддин халқ қаҳрамонлигининг ўлмаслигига унинг зафарига чўқур ишонч билан «У кунга салом!» деярган саҳнадан кетади. Хоразм баҳодирларининг саломини зафарнинг улуг кунига биз элтаётимиз.

Кўпдан буён узун умрли, фикрий ва бадий салмоқдор саҳна асарларини орзу қилар эдик. «Жалолиддин» бу орзуимизга жавоб беришга қодир. Шоир Шайхзодани, Ҳамза номидаги ўзбек Давлат Академик драма театрини бу гўзал асар билан қутлаймиз.

Ойбек, Фафур Ғулом.

— «Жалолиддин» шеърий ёзилган экан...

— Бир мен эмас, кўп кишилар домладан сўрадик: «Драмани на сабабдан назмда битдингиз?» У киши; «Тўғри, назмнинг имкони жуда чекланган. Аммо унинг эстетик таъсири, одамлар кўксига ҳис-туйғулар уйғотиши менинг учун алоҳида туюлади. Яна шу нарса ҳақки, драмани насрда ёзишдан кўра назмда ёзиш оғирроқ. Лекин шоирда ижодий мойиллик деган гап ҳам борку?! Мен бошқача ишлолмас эдим. Агар насиб қилса янги ўйлаган драмаларимни ҳам назмда ёзиш ниятим бор», дедилар.

— Домла драманинг мусиқавий вариантини ҳам ёзган эканлар?!..

— Шу йили, яъни 1944 йил декабрида «Жалолиддин»нинг мусиқавий нусхасини ҳам шайхона ёзиб таомладилар. У «Муқимий театри учун махсус» деб домланинг қўллари билан муқовасига ёзиб қўйилган.

Надоматлар бўлсинки, 1947 йилга бориб қатагон йилларининг шабадалари яна қўзғолиб, домланинг ижодига, айниқса, «Жалолиддин»га шиддатли ҳужумлар бошланди. Шу тариқа 1952 йилда домла ҳибсга олингандан кейин, у кишининг архивларини ҳам олиб кетдилар. Устоз 1954 йил июнь ойида озодликка чиқдилар. Кун нарсалар, китоблар у ерда йўқолган ва домла то вафотларига қадар «Жалолиддин»нинг на у, на бу нусхасини тополдилар. Афсус ва армон билан ҳаётдан қўз юмдилар.

Домла вафотларидан сўнг орадан бирқанча вақт ўтгач бир киши келиб: (исмини ҳам айтмади) «Жалолиддин Мангуберди»нинг бир нусхаси бир кишида бор, минг сўмга сотмоқчи» деди. Мен: «Дарҳол олиб келинг, асарни менга берасиз, пулни оласиз» дедим. Шу тариқа «Жалолиддин»ни қўлга киритдим.

Кейинчалик, домла ижодий меросини ўрганиш комиссиясига масъул котиб этиб тайинланганимдан кейин архивни бирма-бир саралаб Алишер Навоий номли Адабиёт музейига топшириш жараёнида асарнинг асл қўлёзма нусхаси ҳилвираб кетган бир папка ичидан чиқиб қолди. Драма уч хил қоғозга ёзилганди.

Домланинг 80 йиллик тўйлари арафасида архивнинг қолган-қутганларини ҳам ўрганиб нашрга тайёрлаётганимизда эски-туски ҳужжатлар орасида «Жалолиддин»нинг мусиқий қўлёзма варианты ҳам чиқиб қолса бўладими? Шундай қилиб драманинг ҳар икки нусхасини ҳам тиклаб, машинкада бир неча нусха қилиб, тайёр ҳолга келтириб қўйдим.

Шуни таъкидлашим керакки, «Жалолиддин»нинг икки нусхаси роппа-роса қирқ йил «қамоқда» ётди. Шайхзода барҳаётлигида нашр юзини кўрмади. Фақат 1987 йилдагина «Ёшлик» журналининг бош муҳаррири Омон Матжон ва котиби Носир Муҳаммаднинг фидойилиги туфайли журналнинг 6—7-сонларида ёруғ дунё юзини кўрди.

— Бунгача чоп этилмаганмиди?...

— Йўқ. Дастлаб «Арғумон» тўпламида нарча эълон қилинган. Мусиқий нусхаси эса деярли хароб ҳолга келган. Фақат қўлёзмалар институтининг ходимлари Сафо Зуфарий ва Темур Тўрабоевларнинг машаққатли

меҳнати туфайли араб имлосидаги асар тўла тикланди.

— Муסיқий нусханинг ўзига хослиги хусусида батафсил сўзласангиз.

— «Жалолиддин»нинг муסיқий нусхасида бир дебо-ча ва бир хотима қўшилган. Асосий қаҳрамонлар тили-дан 20 дан ортиқ хонишлар, газаллар битилган. Айниқ-са, Жалолиддин, Султонбегим, Чингизхон ариялари жуда таъсирчан чиққан.

Дебочада бир кекса нуроний чол, Ватан урушн фронтларига узатилган йигит ва қизларга насиҳат қи-либ, ўтмишда аждодларимиз орасидан чиққан, чет эл босқинчиларига қарши курашган қаҳрамонлар, хусусан, Жалолиддин ҳақида ривоят қилади. Шу ривоятнинг давомида Жалолиддин саҳнада гаудаланади. Хотима-да, яъни пьесани тамомлашда яна нуроний қария қис-садан ҳисса чиқариб, ёшларни ватанпарварликка ун-дайди.

— Негадир муסיқали драма саҳна юзини кўрмади?...

— Утган йили шу нусха Ўзбекистон ССР Маданият министрлиги орқали Муқимий номи музикали театр-га топширилди. Лекин ҳали ҳаракатга келгани йўқ. Менда савол ва туғён туғилади: наҳотки «Жалолиддин» ўйналаётган саҳна асарларидан бадний бўш бўлса?! Ҳатто Шайхзода домланинг ўз қўллари билан «Муқи-мий театри учун» деган ёзув ҳам ижобат бўлмаса! Бунини демак бўлаш мумкин?

Шу ўринда Ўзбекистон телевидениесига, нозиктаъб режиссёр Ҳамид Қаҳрамонёвга раҳматлар айтаман. У кишининг саъйи ҳаракатлари туфайли «Жалолиддин» драмаси экранда намойиш қилинди.

„Синчалак“

Абдулла Қаҳҳорни ҳеч ким унинг рафиқасичалик яхши билмаса керак. Сал ғалатироқ оҳангдаку, лекин тўғриси шу. Адиб ҳақида Кибриё опа соатлаб сўзлайди, унинг таърифини айтиб адо қилолмайди. Асарлари қан-дай ёзилганини завқ билан гапиреди.

— Кибриё опа,— дедим бир суҳбатда,— устоз Аб-дулла Қаҳҳор аёлларни беқиёс ҳурмат қилганлиги ҳа-қида латиф ҳикоялар бор...

— Абдулла ака, аёл зотини чиндан ҳам қаттиқ иззат қилардилар. Узоққа бормаё қўя қолай: у киши билан чорак аср бирга яшаб, бирон марта оғизларидан

ёмон сўз эшитмаганман. Мабодо қилган ишим ёқмаса, жуда топиб кутилмаган гап айтардиларки, аввало ўша ган менинг иззат-нафсимга тегмасди, сўнгра қилган ишимга қаттиқ танбеҳ бўларди.

Ижодхоналарига кирганимда дарров ўринларидан туриб, жой кўрсатардилар:

— Келдингизми, қани, мана бу ерга ўтиринг, икки оғизгина шеър эшитай.

Ҳар кимнинг табнати ҳар хил бўлади: биров сайр қилиб дам олади, биров музика эшитади ва ҳоказо. Абдулла ака дам олганларида шеър эшитишни, айниқ-са, шарқ классик шоирларини яхши кўрардилар. Шеър-ни, ўз-ўзидан, маълум, мен ўқирдим. Дастлаб форс тилида ўқирдим. Унинг маъносини ўзбек тилида айтиб берардим. Ибратли ҳикоятларни ўқирдим.

Абдулла ака билан бўлган бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. У кишининг рашки зўрроқ, ҳатто, ота-онамни кўришга, Самарқандга ҳам йилда бир марта юборардилар. Бир гал биринчи рейсда Самарқандга учиб кетдим... «Охирги рейсда шу бугун қайтаман» дегандим. Абдулла ака ўша кунни тўққиз марта (рейс тўққизта эди)—аэропортга чиқибдилар.

— Ахир охирги рейсда келишимни айтгандимку!— десам.

— Ҳа, энди инсофга келиб, вақтлроқ қайтармикан-сиз деб ўйловдим-да,— дедилар.

Бир менга эмас, барча аёлларимизга эътиборли эдилар.

— Шу фазилат домланинг асарларида ҳам акс этган...

— Ҳа, «Сароб» романида ҳам, «Қўшчинор чироқлари»да ҳам, охирги «Муҳаббат» қиссаларида ҳам аёлни улуғловчи сатрлар кўп. «Синчалак» қиссаси аёлга бағишланган қасида деб ўйлайман.

— «Синчалак» асари ҳақида батафсилроқ тўхталсангиз. Чунки бу асар ўз вақтида машҳур бўлган.

— Абдулла ака колхоз-совхозларни бир-икки айланиб келиб очерк ёки ҳикоя ёзадиган ижодкор эмасдилар. Улар қишлоқ хўжалиги соҳасида юз берадиган оламшумул ўзгаришларни ўз кўзлари билан кўриб, ёзплажак асарлар қаҳрамонларининг кирдикори, феъл-атвори ва фаолияти билан яқиндан танишмагунча қўлларига қалам олмас эдилар.

Қишлоқ хўжалигига оид асар ёзиш гоёси туғилиб қолдию биз 1948 йил етти ойча Мирзачўлга бориб яша-

днк. Уша йиллар биз яшаган шароитда ижод қилиш ниҳоятда оғир, ҳозирги ҳашаматли иморатлар йўқ эди. Қолхоз бир ҳафта ичида бизга гувалакдан ҳужрача солиб берди. Қолхознинг кичкинагина электр станцияси бор эди, бирпас тал-туп қилиб ишлар эдию соат тўққиз бўлар-бўлмас тўхтаб қолар эди. Абдулла ака электр қонун-қоидаларини яхши билганлари учун ҳам симнинг бир учини ерга қўмиб, кичкинагина битта ҳужрани ёритиб, кундалик таассуротларини ён дафтарига тушириб қўяр эдилар.

Сал вақтда совуқ ҳам тушиб қолди. Ҳужрани иситай десак на ўтин бор, на қўмир. Тошкентга тушиб ўтин-қўмир олиб чиқдик, эски шаҳар бозоридан битта ўттинчи лампа олдик. Абдулла ака шу лампадан керосинка ясадилар. Электр чироқ ўчгандан кейин шу лампа ҳам уйни ёритар, ҳам иситар, яна унинг устига чойнак осиб, чой ҳам қайнатар эдик. Бирон мартаба шу шароитда яшаш мумкинми, деб шикоят қилганларини билмайман.

Қирқинчи йиллар бир мунча вақт Оржоникидзе районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозида яшадик. Шунинг эътирофи этиш керакки, гарчи ўша йиллар анча-мунча қийналган бўлсак ҳам Дўрмон сафари билан Мирзачўл сафари Абдулла Қаҳҳорнинг ижодига катта ижобий таъсир этди. «Синчалак»ни ёзишдан аввал қишлоқ ҳўжалик мавзуида қаламни қайраш ниятида «Дўрмон лочини» «Мирзачўлда куз», «Сўз Ғанишерга», «Келинг, ошна, чўл қувамиз» деган очеркларни ёздилар.

«Синчалак» қиссаси адабиётимизнинг энг муҳим вазибаларидан бири — совет жамияти шароитида ўсган шу кунги ўзбек аёлининг образини яратишга бағишланган.

Абдулла ака асарда бутун диққат-эътиборини мана шу марказий масалага қаратгани ҳолда, ўзбек аёлининг ўтмишига ҳам назар ташлаган, кишилар онгида қолган ўтмиш сарқитларини ҳам кўздан қочирмаган. Лекин буларнинг ҳаммаси марказий образ яна ҳам ёрқинроқ бўлишига хизмат қилади. Асар ҳажм жиҳатдан катта эмаслигидан қатъи назар, ўзбек аёлининг қисматини ёрқин чизиб беради.

Районда машҳур раислардан Қаландаров зўр ташкилотчи, катта пахта устаси, лекин маълум шарт-шароитда узоқ вақт танқиддан ташқарида бўлиб, ғовлаб кетган: ўзини партия ташкилотидан устун тутди, партия ташкилотининг қотиби колхознинг ўзидан сайлан-

са уч-тўрт кунда югурдак қилиб олади, четдан келган одам бўлса сиғдирмайди. Шунинг учун бу колхозга котиб чидамайди.

Бироқ, район партия комитетининг бюроси бу колхоз партия ташкилотининг секретарлигига оддий бир қиз— Саида Алиевани тавсия қилади. Қаландаров, албатта, уни хуш қабул қилмайди, биринчи кунидеёқ бир восита топиб «хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман» деб Саидага ўзининг муносабатини билдиради. Саидани синчалак деб атайди.

Саида асарда якка қаҳрамон эмас, балки ҳар бири бир китобнинг қаҳрамони бўладиган бугунги ўзбек аёлларининг типик вакилидир.

— Қиссадаги образларнинг ҳаётда прототипи бор бўлганми?

— Албатта. Қаландаров образига «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси Абдужамил Матқобулов, номи эсимда йўқ, Молотов номли колхоз раиси, кейин Ҳамроқул Турсунқуловлар асос қилиб олинган.

Саида ҳам ҳаётда бор қизнинг образи. У андижонлик Турсуной Каримова эди. Турсуной 18 яшарлигида колхоз раиси бўлган ўтюррак қизларимиздан.

— «Синчалак» оз фурсатда Иттифоқимизга машҳур бўлиб кетди. Бунинг сири нимада деб ўйлайсиз?

— Буни, биринчи навбатда, асар таржимони, машҳур совет адиби Константин Симоновнинг хизмати деб билмоқ керак.

«...Бу ишни ўз бўйнимга олганимда бир оз иккиланиброқ киришдим, чунки «Синчалак»нинг халқингиз миллий руҳини рус тилида ифода эта олишига имоним комил эмас эди. Ўша дамлар Ўзбекистонда бир мунча вақт яшамаганимда балким бу ишга қўл уришга журъат этмаган бўлар эдим, аммо журъат этганимдан кейин жуда-жуда хурсанд бўлдим. Таржима жараёнида мен Абдулла Қаҳҳордай одамни яқиндан танидим, бунинг таажжубланидиган жойин йўқ, чунки ҳеч нарса одамни одамга умумий иш, ҳамкорлик жараёнидаги сиигари яқинлаштирмайди...» деб ёзган эди у.

Асар Константин Симоновга шу даражада ёқиб қолдики, у киши ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб, қисқа фурсатда таржимани тугатди ва у «Звезда Востока» журналининг 1958 йил декабрь сонида босилиб чиқди. «Синчалак» 1959 йил «Роман-газета»да нашр этилди. Рус тилида босилиши биланоқ Иттифоқнинг деярли ҳамма тилларига таржима қилинди.

1959 йилнинг январь-февраль ойларида Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ҳафталигида «Синчалак» қиссаси юксак баҳо олди.

Машҳур рус шоирни Степан Шчиначев «Синчалак»ни ўқиб муаллифга шундай хат ёзган эди:

«Азиз дўстим Абдулла Қаҳҳор! Сизга Москвадан ёзаяпман... «Синчалак»ни ўқиб чиқдим... Ҳозир бу китоб бутун Шарқимиз учунгина эмас, балким ўзимиз учун ҳам керак. Мен аминманки, бу китоб хотин-қизларимизнинг эскилик қолдиқларида, бидъатдан буткул қутулишларига жуда-жуда қўл келади.

Саида ниҳоятда жозибали. Повестнинг тили ҳам ра-вон, юмор зарофати билан нозик.

Балким сиз менинг фикримга қўшилмайсиз, наза-римда сиз нимангиз биландир бизнинг Гоголга ўхшаб кетасиз...»

— «Синчалак»нинг парвози бургутчасига бўлганли-гини асарнинг чет элларда машҳурлиги ҳам тасдиқлай-ди.

— Қисса Иттифоқ доирасидан чиқиб, узоқ-узоқлар-га парвоз этди. «Птичка-миничка» номи билан Софияда-ги «Народна культура» нашриётида, Ханойда вьетнам тилида, «Саида» номи билан Бухарестда румин тилида, «Секретер Саида» номи билан Германия Демократик Республикасида ва яна жуда кўп хорижий тилларда нашр этилди.

— Кибриё опа, дилкаш суҳбатингиз учун раҳмат. Узоқ умр, ижодий ютуқлар ҳамроҳингиз бўлсин.

— Раҳмат, Суҳбатни Абдулла ака билан бошловдик. Рухсат этинг, Абдулла ака билан тугатсак.

Мен ҳозир ҳам Абдулла акадан ўзимни бир лаҳза айру тутмайман. У кишининг хотиралари билан яшай-ман. Хабарингиз бор, Абдулла аканинг уй-музеи таш-кил этиляпти. Тирик экспонат сифатида шу музейда хизмат қиляпман. Музей тезроқ битса, одамлар келса, уларга дўстим, устозим, умр йўлдошим, атоқли адиб Абдулла Қаҳҳор ҳақида тўлиб-тўлиб ҳикоя қилиб бер-сам...

„Ўқитувчи“

Ўқитувчи!

Бу сўз тилга олинини билан қалбимизга зин қуюл-гандек бўлади. Юзимизда табассум зуҳур этади. Гарчи

улғайган, оталар таъбир^т билан айтганда «уйли жойли, бола-чақали» бўлсак ҳам, ўқитувчимизни кўрсак худди мактаб ўқувчисига айланиб қолгандек бўламиз. Бу — бир чеккаси мураббийнинг, онгимиз чароғбонининг салобати бўлса, иккинчидан қутлуғ касб эгасига ҳурматимиз белгисидир. Зеро, муаллимдан умр бўйи ўрганадилар. Чунки устозликнинг белгиланган вақти, кекса-ёши бўлмайди.

Асрлардан бери одамзод муаллимларни — устозларни улуғлаб келадн. Уларга бағишлаб шеърлар, мадҳиялар битади.

Совет адабиётида ўқитувчиларга бағишланган асарлар талайгина. Атоқли адиб Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романи ҳақли суратда уларнинг эиг яхшиларни қаторидан жой олади. Парда Турсун ижодининг тадқиқотчиси филология фанлари номзоди Пўлат Тўраев менга жуда қизиқ воқеаларни айтиб берди.

— Пўлат ака, ўқитувчилар ҳаётидан ҳикоя қилувчи асарлар ўзбек адабиётида саноқли бўлса керак?...

— Афсуски, шундай. Парда Турсуннинг «Ўқитувчи», Йўлдош Шамшаровининг «Чироқ» романлари. Хафа бўлмангку, шулардан бошқа тузукроқ асар йўқ, десак хато бўлмайди.

— Китобхонларимизга дастлаб Парда Турсун ҳақида ҳикоя қилиб берсангиз...

— Ёзувчи Парда Турсун 1909 йилда Наманган об-ласть Поп районининг Чоркесар қишлоғида камбағал батрак оиласида дунёга келган. Отаси Холмат ака Турсунов бойлар эшигида хизматкорлик қилиб, оила боққан. Қаҳатчилик йилларида, яъни 1917—1918 йилларда оила Тошкентга иш излаб келади, бу ерда бутун оила очликдан ўлиб кетади. Ёлғиз Парда омон қолади. Ёш Парда ўша пайтларда Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида яшаган Иноят қори деган кишининг уйида хизматда, яна ҳам аниқроғи тарбиясида бўлган. Буни 1929 йил 11 апрелда Бешёғоч даҳа Эркин маҳалла комиссияси томонидан Парда Турсунга берилган 275 номерли справка ҳам тасдиқлайди.

СПРАВКА

«Берилди ушбу справкаи Б (ёшёғоч) даҳа Эркин маҳалла комиссияси томонидан ўртоқ Парда Турсунга шул ҳақдаким, бул ўртоқ бизнинг маҳаллалик Иноят қорининг эшигида шул одамнинг молларини боқиб 1919 йилдан бошлаб, то 1923 йилгача хизмат қилиб келган. Маҳалла комиссияси, имзо, муҳр».

Иноят қорн деган одам илм маърифатли, янгича ил-гор дунё қарашга эга киши бўлиб, социалистик инқилоб ғалабасини самимий қутлаган, совет ҳукуматининг камбағалпарварлик, адолатпешалик сифатини маъқул қўрган. Бу одамнинг Назир, Ҳабиб, Хайрулла исмли ўғиллари бўлиб, улар ҳам янгича таълим олганлар, кичкина ўғли Хайрулла Парда Турсун билан Алманй номидаги ўлка ўзбек намуна-тажриба иш мактабида ўқиган.

Иноят қорилар оиласида ёш Парда Турсун дастлабки саводини чиқарган, бу ерда янги тузум афзалликларини ҳақида эшитган, илгор қарашларини шакллана борган.

Парда Турсун Ленин номидаги Тошкент педбилим юртини битириб, 1929 йилда Пискент районининг Саид қишлоғига мактаб ўқитувчиси бўлиб боради. Уша йили «Ер юзи» журналида Лев Толстойнинг «Кавказ асири» асарини ўзбек тилида таржима қилиб босила бошлаган эди. Парда Турсун буларни жуда қизиқиб ўқийди ва ҳатто тунлари атрофига одамларни тўплаб уларга ҳам ўқиб беради. Унинг бадий ижод билан шуғулланишни ҳам шу йилларга тўғри келади.

— Адибнинг биринчи асари ёдингиздами?

— Албатта. Парда Турсуннинг биринчи асари 1929 йилда ёзилган «Алвасти» ҳикояси бўлган. Ҳикояни ўқиганлар унга «Анча тузуксанку, ёзувчилик қилсанг бўларкан» деб айтишган. Уни ҳатто газетага ишга ҳам чақиришган. Шундан сўнг Парда Турсун Самарқанддаги «Батрак» газетасида журналист сифатида иш бошлайди.

— Парда Турсун ҳақида сўз кетганда уни талантли адиб сифатида таърифлашади...

— Талантли эканлигига шубҳа йўқ. Унинг бошқа фазилатини ҳам ҳоят қадрли: адиб ниҳоятда ҳақгўй, тўғрисиўз бўлган. Бир мисол айтай: 1935 йилда Назир Сафаровнинг ҳикоялар тўплами босилиб чиқади. Китобни ўқиб чиққан Парда Турсун «Сўз чиқитлари» мақоласини ёзади. Унда авторнинг саводсизлигини, тил нормаларини билмаслигини, ўзбек тили имкониятларидан тўла фойдаланмаганини куюниб таъкидлайди. Худди шу одати учун ҳам у кўпинча нохушликларга дуч келади, кўп дакки эштади. Аслини олганда «Тўғри гапнинг тўқмоғи бор» деган гап рост экан...

— Нима учундир адибнинг ҳикоялари ва очеркларидagi воқеалар, қаҳрамонлар романидаги персонажлар, воқеаларга ўхшаброқ қолган...

— Бунинг ўзига хос сабаби бор, албатта. Журналист сифатида бўлажак адиб колхозлар ҳаётидан кўплаб лавҳалар, публицистик мақолалар, ҳикоялар ёзган. Уларнинг барчаси долзарб мавзуларда ёзилган бўлиб, меҳнат қаҳрамонларининг тўлақонли портретлари яратилган.

Парда Турсун 30-йилларда яратилган очерк ва айрим ҳикоялар мавзусини, унда қаламга олинган муаммоларни асос қилиб, «Ҳақ йўл» повестини ёзди. Тўғрироғи, асар урушдан аввал бошланган бўлиб, автор урушдан кейингина унга нуқта қўйди. 1949 йилда адиб иккинчи йиртк асари — «Ўқитувчининг йўли» повестини ёзиб тугаллайди. Дастлабки режалар бўйича у «Ҳақ йўл»нинг давоми бўлиши керак эди. Бироқ Парда Турсун айрим кишиларнинг таклифи билан уни мустақил асар сифатида эълон қилади.

— Бунда, албатта, бирон бир ўзгаришлар юз берган бўлса керак?..

— Ҳа. Асарининг бош қаҳрамони Холмурод Дўстматов Эргаш Ҳамроқулов деб ўзгартирилади. Лекин воқеалар ривож, ўзаро боғланиши жиҳатидан бири иккинчисини тўлдирishi сезилиб туради.

— Демак, бу қиссалар ягона «Ўқитувчи» романини ташкил қилган?!..

— Худди шундай. Адиб ва адабиётшунос Вера Смирнова Парда Турсунга ҳар иккала повестни бирлаштиришини маслаҳат беради. Автор бу таклифни бажонидил қабул қилади ва шу тариқа «Ўқитувчи» романи дунёга келади. Шундай қилиб Парда Турсуннинг мақсади — социалистик миллат сифатида ташкил топган ўзбек халқи ва унинг ўз ичидан чиққан янги типдаги совет зиёлисининг мукамал, тўлақонли образини яратиш нияти юзага чиқади. Москвада ўтказилган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан «Ўқитувчи» романи аввал рус тилида Москвада ва Тошкентда 1951 йилда, сўнг ўзбек тилида — Тошкентда 1953 йилда нашр қилинди.

— Нега аввал рус тилида?

— Роман Ўзбекистон Ёзувчилар союзида бир неча марта муҳокама қилинган. Уни ҳатто мавлоно Ойбек ҳам ўқиб чиққанлар. Асосан маъқуллаганлар. Лекин романи чоп эттириш пайсалга солинган. Декада муносабати билан Парда Турсун Москвага жўнайди. У ерда Вера Смирнова билан олти ой бирга ишлаб, асарни рус-

чага таржима қилдиради. 1951 йилда эса у китоб ҳолида чоп этилади.

— Энди бевосита романнинг ўзига тўхталсак.

— Парда Турсуннинг ҳаётда ўзи кўрган, гувоҳ бўлган воқеалар асарнинг асосий қисмини ташкил этади.

Парда Турсуннинг болалиги, умуман ҳаётини юқорида тилга олиб ўтдик. «Ўқитувчи» романида ҳам бош қаҳрамон шунга ўхшаш воқеаларни бошдан кечиради. Лекин автор бадий асар яратиш қоидаларидан келиб чиқиб, ҳаётда, аслида илгор дунёқарашли, камбағалларга оғир кунларда ёрдами теккан ўзига тўқ бир хонадон соҳиби бўлган саҳий, етимпарвар, маърифатли Иноят қорини ўз асарида Убайдуллаҳўжа эшон деган ном билан ўзгартириб, салбий образ сифатида талқин қилади. Романда Элмуроднинг эшон уйида кўрган азоб-уқубатлари, эшитган ҳақоратлари, оғир меҳнат азобини тортганлари батафсил тасвирланади. Булар, албатта, Парда Турсуннинг шахсан ўзи бошдан кечирган фактлар эмас, балки ёзувчининг фантазияси, бадий тўқимаси маҳсулидир. Убайдуллаҳўжа эшон бойлар, реакцион эшонларнинг ўша нойзда камбағал, меҳнаткаш халққа муносабати типиклаштирилган бадий инъикосидир. Ҳаётда ижобий фазилатларга эга бўлган эски зиёли асарда салбий хусусиятларни ўзига ташиган реакцион зиёлилар вакилига айланади. Худди шундай, Элмуроднинг Қамиш қишлоғига ўқитувчи бўлиб борганини эсланг. У атрофига саводсиз одамларни тўплаб Лев Толстойнинг «Кавказ асри» ҳикоясини ўқиб беради. Бу фактни биз Парда Турсуннинг шахсий ҳаётида ҳам бўлиб ўтганини юқорида эслаб ўтдик.

— Шундай экан, романдаги кўпгина персонажларнинг прототиpleri бор бўлса керак?..

— «Ўқитувчи» романида ўзбек халқи ҳаётининг деярли 20 йиллик даври қамраб олинган. Асардаги шу даврга оид кўплаб воқеалар, қаҳрамонлар ҳаётда ўзларининг реал кўринишларига, прототиpleriга эга. Асардаги етакчи ижобий қаҳрамонлардан бири — Абдурасул образининг энг дастлабки кўриниши Парда Турсуннинг илк ҳикояларидан бири — «Эрга навбат, шерга навбат» да учрайди. Бу ҳикоя қаҳрамони Йўлдошбой камбағал тул кампирнинг ёлғиз фарзанди, бойлар эшигида чоракор, хусусан Саримсоқбой эшигида кўп йил ишлаб, охири ўғрилиқда айбланиб, тухматга учрайди ва бой хонадонини тарк этади. Бу сюжет кейинчалик «Ҳақ йўл» повестидаги Абдурасул образи билан боғлиқ сю-

жетнинг асосини ташкил этган. Абдурасул ҳам Йўлдошбой сингари бой эшигида — Қамишкапалик Пиримқулҳожини хонадонидан узоқ йиллар хизмат қилади, ҳақини суриштириб бой билан ҳисоб-китоб қилиш пайти келганида туҳматга қолиб, бойдан калтак ейди... Аммо у совет қурилиши даврида ҳақ-ҳуқуқини ўз қўлига олиб бой ва амалдорларга қарши курашади.

Бу образнинг айрим қирралари Парда Турсуннинг аввалги ҳикоя ва очеркларидаги, жумладан, «Қувноқ ҳаёт», «Ҳақиқат енгади», «Қўлдош ака 1 Майнинг қандай қарши олди?» ва бошқа очерклардаги Маллабой ака, Қўлдош Нишонов ва бошқа шу каби конкрет шахслар образлари билан ҳам тўлдирилган.

Абдурасул образига ёзувчи Тошкент область Оражоникидзе районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси, машҳур пахтакор, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдужамил Матқобуловнинг асосий прототип қилиб олган, Маълумки, бу одамнинг ҳам ёшлиги бойлар эшигида қаролликда, чоракорликда ўтган, ер-сув ислохотидан сўнг давлатдан ер олиб, ўз ҳолига хўжалик бўлишига интилган, Совет ҳокимияти қишлоқни коллективлаштириб қайта тузишга киришганда у бу ишда актив иштирок этган ва кейинчалик ўзи ташкил этган колхозга раис қилиб тайланган. Оммани меҳнатга социалистик муносабатда бўлишига ундаган, кишининг киши томонидан эксикутатация қилинишига йўл қўймаслик учун курашган, пахтадан юқори ҳосил олишга социалистик муносабатда бўлишига ундаган, киши-хўжаликларидан бирига айлантирган. «Ўқитувчи»даги Абдурасул Матҳолиқов ҳам ана шундай жараёни бошиб ўтади.

«Ўқитувчи» романидаги Давронов ҳам реал шахс. Суҳбатимизнинг бошида Иноят қорини тилга олиб ўтгандик. Давронов — мактаб-интернат директори. Иноят қориннинг ўғли Назир Иноятй бу образга прототиплик ролини бажарган. Чунки Назир Иноятй коллективлаштириш пайтида мактаб директори бўлган. Парда Турсун уни шахсан яхши билгани учун ҳам бу образ жуда ишонарли тасвирланган.

Асар бош қаҳрамони Элмурод Дўстматов — Парда Турсуннинг ўзи десак тўғри бўлади. Бу ҳақда гапирдик. Яна такрорлашимиз ножонз бўлса керак.

Худди шундай, Тожибой, Михайлов, Гулсумлар ҳам ҳаётда бор одамлар. Умуман романдаги 20 дан зиёд персонажнинг аниқ прототиплари бўлган.

— Демак, «Ўқитувчи» романи Парда Турсуннинг ҳаётини акс эттиради десак тўғри бўлади?

— Ҳақ гапни айтдингиз. Парда Турсун «Ўқитувчи» романини умр бўйи ёзган. Оғир шароитларда ишлаган. У нашриётда кун бўйи ишлаб, толиққанига қарамай, то тунги соат 1—2 ларгача роман устида машаққатли меҳнат қилган. Иродали бўлгани учун барча оғирликка чидаган.

— Адибнинг бошқа асарлари ҳам борми?

— Парда Турсуннинг Ўзбекистон Ёзувчилар союзига ёзган ҳисоботида унинг тўқимачилар ҳаётидан роман ёзиш истаги баён этилган. Авторнинг фикрича, «Ўқитувчи» ўзбек зиёлиснинг шаклланиши ҳақида бўлса, иккинчи романда ўзбек аёллари орасидан чиққан ишчилар характери шаклланиш жараёнини кўрсатиши планлаштирилган. Ҳатто адиб бу йўлда биринчи қадамни қўйган: «Чевар» очеркини ёзиб, эълон қилган. Афсуски бетоблик уни ниятига етказмади. 1953 йилда фалаж бўлган адиб, 1958 йилгача азоб чекди ва аҳволи яхшиланмай 49 ёшида вафот этди.

— Энди асардан ташқари савол: ёзувчи хотирасини абадийлаштириш борасида қандай ишлар амалга оширилди?

— Адиб туғилган Норинь районидаги санаторий, Поп районидаги бир мактаб унинг номига қўйилган. 1970 йилда Парда Турсуннинг икки томлигини чоп этиш ҳақида қарор қабул қилинган эди. Ҳали амалга ошмади.

— Аслида «Ўқитувчи» Парда Турсун учун энг улур ҳайкал, тўғри эмасми?

— Тўппа-тўғри! Лекин бу китоб қайта нашр этилса соз бўларди.

„Фаргона тонг отгунча“

Мирзакалон Исмоилӣ...

Бу ёзувчининг ёшлар орасида, учрашувларда, одоб-ахлоқ, бурч, виждон ҳақида тўлқинланиб сўзлаганига кўп вақт бўлгани йўқ. Бунга одамларга тўла заллар гувоҳ, ҳаяжондан энтикиб ўтирган қора кўзлар гувоҳ.

Бу адибнинг қудратли қалами билан ўзбекча сўзлаган Лев Толстойнинг «Тирилиш», «Анна Каренина» сингари йигирмадан зиёд асарларни китоб дўкоиларидан топиб ўқиш ҳали ҳам мушкул. Кутубхоналардан

олиш учун эса бир неча кун навбатда туриш керак. Мен ҳам бир ҳафта қишлоқ кутубхонасига навбатда туриб, охири кимнингдир уйдан сўкиш эшитиб олиб келганман.

Бу адиб ижодишининг чўққиси «Фарғона тонг отгунча» романи эканлигини ҳамма билади. Шунча йиллар ишладую барибир у чала қолди.

ТОҲИР МАЛИК ҲИКОЯСИ

«Фарғона тонг отгунча» уч китобдан иборат, яъни трилогия бўлиши керак эди. Минг афсуслар бўлсинки, асарининг икки китоби ёзилди. Учинчиси адибнинг қалбида қолди.

Менга кўпинча «Тоғанг шу романи қандай қилиб ёзган? Жуда зўрку-а?» дейишади. Бир-икки марта шу ҳақда сўз очувдим, тоған маънос кулди:

— Роман қамоқда ёзилган, яхинси бу ҳақда тўхталмаганим маъқулроқ... барибир ҳеч ерда эълон қилишмайди...

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ АЙТМАГАН ҲИКОЯ

... Эллигинчи йилнинг охирлари эди. Айни қиш, эртага янги йил дейдиган кун. Мирзакалон ака уйдан хушнуд чиқиб кетди.

— Вақтлпроқ келинг. Ахир янги йил,— деб уни кузатиб қолишди уйдагилар.

Аммо у кечқурун уйга қайтмади. Эртасига ҳам, илдинига ҳам, бир ойдан кейин ҳам. Тўрт йилу тўрт ойдан кейин қайтди.

Улуғ Ватан урушида қатнашган, ғалабани Берлинда кутиб олган, ғалабадан кейин ҳам бир неча йил Ватан топширигини ўша ерда бажарган Мирзакалон Исмоилий гуноҳи нималигини билмай тўрт йил қувғинда яшади.

Озодликдан маҳрум қилинган инсонни меҳнатдан маҳрум қилишолмади. У заҳ камераларда «Фарғона тонг отгунча» романини қоралай бошлади.

Қоғоз йўқ, жинчироқ ёруғида газеталарнинг очиқ жойларига, парча-парча ҳар хил қоғозларга, онда-сонда бир келадиган хатларга ёзилди бу роман. Адиб уни минг бир бўлакдан яхлит ҳолга келтирди.

Иттифоқо шу ердаги бир врач Мирзакалон аканинг қилаётган ишини эшитиб қолди.

— Сиз ёзувчимсиз?— сўради ундан.

Мирзакалон ака минг бир хаёлга бориб, йўғ-э, деди.

— Ростини айтаверинг,— деди врач.— Мен сизга ёрдам бермоқчиман.

Шундан кейин ёзувчининг иши анча-мунча жонланди. Омон-омон бўлгач, тўрт йиллик ноҳақ жабр-зулм тугагач, озодликка чиқиш арафасида у билан бир аёл суҳбатлашди. Суҳбат охирида:

— Нима тилагингиз бор?— деб сўради.

— Шу яна бироз муддат шу ерда ўтирсам, романини битириб олармидим,— деди Мирзакалон ака билса ҳазил, билмаса чин қабилида.

Аёл таажжубланди: «бу кишига нима бўлган ўзи?»

ТОҲИР МАЛИК ҲИКОЯСИ

65-йилда Мирзакалон Исмоилий чел эл сафарига борадиган бўлиб қолди. У бу пайтда «Чолиқуши» романини туркчадан таржима қилганди. Шу муносабат билан район партия комитетида суҳбатда бўлди. У билан суҳбатлашган аёл тўсатдан сўраб қолди:

— Уша айтган романингиз битдимиди?

— Танидингизми-а?

— Ўзингиз ҳам ғалати илтимос қилувдингиз-да?

— Ҳа, битди. Иккинчи китобини ҳам битириш арафасидаман.

Тоғам барибир чет эл сафарига боролмади. Юборишмади...

ҚАДР ҲАҚИДА ҲИКОЯ

«Фарғона тонг отгунча» романи 1957 йилда Ёзувчилар союзида муҳокама қилинди. Муҳокамада сўзга чиққан адиблар у дейишди, бу дейишди, хуллас, романини йўққа чиқаришди.

1958 йилда эса роман Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан босилиб чиқди. Босилганда ҳам... 15000 минг нусхада чоң этилди! Бошқа одам бўлганида бунини ҳақорат деб қабул қилган бўларди. Аслида ҳам адиб меҳнатига ҳақорат бу! Романининг иккинчи китоби битганда адиб умрининг олтинчи иккинчи довонига етиб қолаётган эди. Аммо учинчи китоб ёзилмади. Нега ёзилмади? Адибнинг кучи етмасмиди? Ёки конфликт, воқеа тополмасмиди? Қаҳрамонлар тайин бўлса, давр — 1917 йил февраль инқилоби билан Улуғ Октябрь инқилоби оралиғи — тайин бўлса? Яна нима керак эди адибга? Қадр керак эди! Адибнинг ҳафсаласини қадрсизлик пир қилди.

ТОҲИР МАЛИК ҲИКОЯСИ

Роман қаҳрамонлари ҳаётда бўлганми, йўқми аниқ билмайман. Бор эди десам исботлашим керак. Фақат бир воқеани айтиб берай.

Булоқбошида (тоғам шу қишлоқда туғилган) бир қоринамо киши бўлган экан. Узунқулоқ гапларга қараганда эски замонда қози ҳам бўлган экан. Тоғам бир сафар ўша киши билан эски замон қонунчилиги, тартиблари ҳақида суҳбатлашганлар. Тоғам бир-икки сўзларини ён дафтарларига қоралаганлар. Шунда ҳалиги қоринамо киши чўчиб кетган:

— Нима, мени ҳукуматга ёзиб бермоқчимисан?

Тоғам кўп тушунтирган, қори тушунганми — йўқми билмадим. Романдаги қори шундоққина ўша кишининг ўзи. Шундай экан, Ғуломжон ҳам, Ҳаётхон ҳам, мингбоши Мадумар ҳам, Жўрахон ҳам маълум маънода бор одамлар бўлса керак. Тоғам бу романни болалик хотиралари асосида ёзганлар. У киши 1908 йилда туғилганлар.

РОМАННИНГ ТАҚДИРИ

Роман тўрт марта қайта нашр қилинди. Барибир уни китоб дўконларидан топиб бўлмайди. Ҳар бир нашр эса 60000 нусхадан чоп этилган! Бир пайтлар бўш асар деб ерга урилган романнинг чинакам саодати бу! Китоби шундай саодат топдими, унинг муаллифи ҳам саодатли! Чунки шундай китоб ёзган адиб ҳамиша эли учун, халқи учун ардоқли бўлиб қолаверади.

Фақатгина адибни билган, унинг талантини баҳолаган одамларнинг қалбида бир армон: учинчи китоб ёзилмади.

У Мирзакалон Исмоилий билан кетди. Уни ўзимиз — қадр билмас одамлар қоғозга туширишга имкон бермадик.

ТОҲИР МАЛИК ҲИКОЯСИ

Ҳар гал ижодкор бахти ҳақида гап кетганида тоғамни эслайман. Мен у кишининг ҳам жияни, ҳам шогирди. У кишидай бахтли бўлолсам қани эди! Бу бахтнинг номи халққа садоқат! Бу бахтнинг номи виждон! Бу бахтнинг номи прода! Бу бахтнинг номи — абадият!

„Ҳазрати инсон“

Владимир Ильич Ленин номидаги муҳташам санъат кошонасини, Халқлар дўстлиги майдонини, яхши

биласиз. Шаҳримизга ташриф буюрадиган меҳмонлар зиёрат қиладиган ана шу кўркем майдонда, ўн беш қардош республиканинг нишонлари давра олиб, кўкка бўй чўзиб турган минора пойида тошкентлик темирчи Шоаҳмад аканинг байналмилал онласи акс эттирилган ҳайкал бор. Қорақалпоқ адиби, СССР Давлат мукофоти лауреати Тўлепберган Қайипберганов бадий адабиётининг таъсир кучи ҳақида гапириб: «Агар «Ҳазрати инсон» романи бўлмаганида Инсон меҳрига қўйилган бу ҳайкални тушуниш қийин бўларди» деган эди. Чиндан ҳам роман билан ҳайкал ўртасида қандай умумийлик бор? Бу саволимга Ўзбекистон ССР халқ адиби Раҳмат Файзий камоли ишонч билан жавоб берди:

— Жуда бор-да! Ахир улуғ кишилар ҳақидаги иккала асарни бир-биридан ажратиб бўладими?

— «Ҳазрати инсон» романини ёзиш фикри сизда қачон туғилган ўзи?..

— Ўҳ-ҳў, бунинг тарихи жуда узун-да.

— Айтаверинг, шундай ажойиб романининг ёзилиш тарихи ҳам қизиқ бўлса керак.

— Қанчалик қизиқ, бунисини билмадим, аммо ҳар бир асарнинг ёзилишига бирон туртки деймизми, кучли таъсирми сабаб бўлади. Агар тиббиётга таққослаб айтилса, ижодкор ана шу туртки, таассурот оқибатида руҳий дардга чалинади. Шундан кейин бу дарддан қутулиш чорасини, давосини ахтаради. Унинг давоси очерк ҳам, роман ҳам бўлиши мумкин, битта шеър ёхуд сценарий бўлар. Буёғи энди, дарднинг кучига боғлиқ. Ҳар қалай ижодкор ана шу дарддан фориг бўламан деса, шунга муносиб муолажа қилади. Баъзан бадий асар авторнинг фарзанди, деб ҳам айтилади. Бу ҳам ана шу дардга чалинганини билдирса керак — дард кўз ёриши билан ўтади.

Уруш етимларини олиб келган эшелонни биринчи марта Тошкент вокзалида кўрганимда қандайдир хўрлик, таҳқирлашга ўхшаш ҳиссиёт юрагимни сиқиб, ўпкални тўлдирарди, йиғлагим келарди. Қирқ олти йил бўлибди шунга, ҳамон эсимда, кўз олдимда турибди. Вагонлар... Узун составда биронта соғ вагон йўқ, ҳаммаси мажақланган, ҳаммаси ўт-олов ичидан гилдираги бут бўлса судралиб чиқиб жон сақлаб қолгану, паровоз уларни ҳар ер-ҳар ердан битталаб териб олиб, сафга тизиб йўлга тушган. Бирининг томидаги тунукаси кўчиб қайрилиб ётибди, бирининг зинаси узлиб тушган, кўпларининг деразаларига тахта, картон қоқилган, си-

ниқ ойналарга одеял, кўйлак, шинеллар ёпиб қўйилган. Деразалар ёнига гўжанақ бўлиб тўнланиб олган болалар нимжон қўлларини чиқариб, талпинишади. Юз-қўлларини кир, кийимларини йиртиқ, дуч келганини илиб олишган, ярадорларининг қўли, кўзлари, юзлари дока билан боғланган. Қуруқ суяк бўлиб, ҳолсизланиб қолганлари тетикроғининг елкасига қўлини қўйиб, зўрга турибди. Юра оладиган болаларни бир қатор қилиб сафга тузишди. Юролмайдиганларини қўлда кўтариб, замбилларда кўчириш пунктига жойлашарди. Уларнинг ҳолига аёллар йиғлар, қўлларида борини — қанд-қурсми, туршак-майизми, қуртми, бир бурда нонми — уларга тутқазишарди.

Вокзалнинг кутиш зали бўшатилиб қабул қилиш ҳопасига айлантирилганди. Республикамиз оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев раҳбарлигида болаларни кутиб олиш комиссияси ишларди. Кўз олдимда бутун даҳшати билан намоён бўлаётган бу манзара мени ўз комига тортиб олганди, ич-ичимдан болаларга ачинардим, раҳмим келарди. Назаримда уруш ҳамма болаларни шу ҳолга солгану, энди нима бўлади, деб ваҳим босарди. Кейинчалик ҳам эсласам изтироб чекардим. Бирон нарса ёзишни ҳали ўйлаб ҳам кўрмагандим.

Худди шу кунларда Ғафур аканинг «Сен етим эмасан» шеъри босилиб чиқди. Биласизми, шеърни мен худди саҳрода чанқаб қолиб, сувга етишгандай, челакини кўтариб, энтикиб-энтикиб, бесаранжом ичгандай, ҳовлиқиб, нафасим тикилиб ўқиб чиқдим. Мени ваҳимага солган ҳамма болаларни ҳозир шу шеър, йўқ, фақат шеъргина эмас, Ғафур Ғулом бағрига олгандай бўлди. Мен ҳам таскин топгандек бўлдим. Қайта-қайта ўқидим, ҳар галгисида ўлкам тўлиб кетади. Боя айтганимдек мен ўзимга «дард» орттириб олган эканман. Бунини мен кейинчалик, шу мавзуда очерк, лавҳа, ҳикоя, қисса, киноқисса ва ниҳоят, романни ёзаётганимда сездим. Бинобарин, дардга даво топганимни ҳис этдим.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай Бешёғочдаги сартарошхонадан чиқиб келаётган Ғафур акани кўрдим. Қизиқ. Бошқа вақтларда бемалол гаплашадиган одам янги шеърларини чиққанда нуқул гапим қовушмай, «яхши», «жуда-жуда зўр» деган гапни айтолмай қийналардим. Бу гал ҳам шундай бўлди. Аммо, йиглаб юбордим дейишим билан Ғафур ака:

— Ўзим ҳам йиглаб ёздим,— дедилар. Кейин менга

тайниладилар.— Сен анави чақалоқлар уйига албатта кир, хўпми. Ўз кўзинг билан кўргин.

Устоз айтганларини қилдим, чақалоқлар уйига бордим. Вокзалда кўрганларим ҳам гайми. Бу ердаги гўдакларнинг ҳолини кўриб чидаб туролмадим. Тезроқ орқамга қайтишга шошилдим. Хаёлимда бир фикр туғилди: албатта, бирон нима ёзишим керак. Ғафур ака ҳам шунга шаъма қилди. Аммо нима ёзаман? Ният бору...

Шу аснода радиодан жарариқлик темирчи Шоаҳмад ака икки гўдакни ўз тарбиясига олгани ҳақида эшитиб қолдим. Вордим. Танишдим. Шу-шу бу оилага тез-тез келиб турадиган бўлдим. Дастлаб хабарлар, лавҳа ёздим.

1950 йил Май байрами арафасида редакцияда йиғилиш бўлди.

— Байрам сонига битта очерк керак,— деди редакторимиз Ҳожиакбар Ғуломов,— агар Шоаҳмад темирчи ҳақида бўлса ундан ҳам яхши.

Салоҳ Ҳасан менга қаради. Мен унга.

— Сиз,— деди редактор менга,— мулла Раҳмат, шу оила билан кўпроқ муносабатда бўлсангиз. Сиз ёзасиз шу очеркни.

— Ҳали тайёр эмасман,— дедим мен.

— Йе, темирчининг ўғли бўлиб кетибсизку, тайёрмасман дейсиз-а,— киноя аралаш деди редактор.

Хуллас, очерк ёзилди. «Воқеий қиссадан саҳифалар» номи билан босилиб ҳам чиқди.

— Сизни 1-Май байрами намоёншидан кейин ўша вақтдаги Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Раиси Абдураззоқ Мавлонов йўқлатган экан...

— Ҳа, қаранг, Абдураззоқ ака намоёншга келиши олдидан очеркни ўқиб улгурган экан.

— Раҳматжон ука,— дедилар мамнуният билан,— сизга айтадиган раҳматимиз бор. Очеркни ўқидим. Баракалла. Энди шу оила ҳақида батафсил гапириб берсангиз.

— Нима дейман, оддийгина оила. Ўзлари бефарзанд эканлар. Шоаҳмад ака меҳнаткаш, ҳалол, продали одам.

— Ҳозир нечта бўлди болалари?

— 14 та.

— Оғирдир?

— Секинроқ айтасизми?— бир чеккадан гапириб бердим.— Ҳатто олдиларидаги кинотеатрга чиқиб, кино кўриша олмайди...

Орадан бир неча кун ўтгач борсам, ҳовлида бир сир боғлаб қўйишини. Болалар хурсанд: энди ҳар кун тскинга кино кўрамиз деб, мени ўраб олишди. Махсус берилган қогозни кўрсатишди.

— Демак, «Воқсий қиссадан саҳифалар» «Ҳазрати инсон»нинг илк қораламаси экан-да!

— Йўқ. Яна 1955—1956 йилларда ёзилган «Она», «Раянинг арчаси» номли ҳикояларим ҳам Шоаҳмад Шомаҳмудов оиласига бағишланган. Уларнинг бирида Ўзбек хонадонига биринчи марта арчанинг кириб келиши тасвирланган бўлса, иккинчиси бевосита она қалби ҳақида бўлиб, унда Баҳрихон она билан бўлган воқеа акс эттирилган.

Юқорида чақалоқлар уйи ҳам ташкил этилганлигини айтган эдим. Уша ердан Баҳри она ҳам чақалоқ олган. Мурғак бола эмасми, йиғлайверган, овунмаган. Баҳри она охири кўкрагини унга тутишга мажбур бўлган.

Баҳри она ва Шоаҳмад акаларнинг фарзандлари бўлмаган. Унинг кўкрагида сут бўлиши амри маҳол. Лекин мурғак бола уч-тўрт кун давомида эмавергач опанинг кўкрагига сут келибди. Ана ажойибот!

Ҳикоя «Она» сарлавҳаси билан газетада босилиб чиқди. Русчага таржима қилинди. Лекин чоп этилиши жуда қийин бўлди. Сабаби — туғмаган онага сут келиши асоссиз эмиш. Охири «Правда Востока»да босилди.

Лидия Бать ҳақида эшитган бўлсангиз керак, ажойиб, билимдон, зукко аёл. У ҳам ҳикоя билан танишиб чиқиб, қизиқиб қолди. Ҳикояларимнинг таржимаси бир четда қолиб, луғат кавлаб кетибди бечора. Охири тошибди.

— Раҳмат, ҳикоянг асосли,— деб қолди у бир кун.

— Ибратли ҳикоя экан. Шу икки-уч ҳикоядан кейин катта асар ёзишга ўтирднингизми?

— Ҳа, «Меҳр» номли қисса ёза бошладим. Қиссадан парчалар ҳам босилди «Қизил Ўзбекистон»да. Лекин битмай қолди.

— Нега?

— Сабаби, қисса киноқиссага айланди. Бир сафар мени «Ўзбекфильм» киностудияси директори Собир Муҳамедов чақиртириб қолди. Бордим.

— Темирчи ҳақида киносценарий ёзиб берасиз,— деди.

— Мен умримда ёзмаганман.

— Ёзмаган бўлсангиз ёзасиз, материални яхши биласиз.

Менгача Александр Гинзбург, Комил Файзуллинларнинг худди шу темадаги сценарийларни қайтарилган экан. Яна бир одессалик кинодраматург ҳам муваффақиятсизликка учрабди.

Хуллас, ёздим. Роппа—роса 120 бетлик киноқисса бўлди. Биринчи бўлиб Раззоқ Ҳамроев ўқибди. Мени қучиб табриклайди деиш.

— Ўзбекча киноқисса ўқийдиган кун ҳам бор эканку!

Бу ёқда Раҳим Пирмуҳамедов табриклайди: баракалла, болабсиз! Ўзбекчалигини айтмайсизми.

Уша йилларда киноқиссанинг номи «Меҳр» эди. Режиссёр Шухрат Аббосов «Сен етим эмассан» деб ўзгантирамиз деб туриб олган. Ўзим ҳам бунга майлим бору бироқ Ғафур акани ўйлардим. Има деркинлар? Ўйларига бордим. Айвон олдида шакароб қилаётган эканлар. Юсуфжон ҳам шу ерда экан.

— Кел, кел, Раҳматулла, қайнонаниг суйган экан, онаниг ош дамловди,— дедилар. Ҳол-аҳвол сўрашгач давом этдилар.— Кино қилинган экансан, бундоқ айтмайсан ҳам.

— Ҳа, фильмга шеърингизнинг номини қўйсак дегандик.

— Шоаҳмад акага бағишланганми? Бу онлага фақат шу ном муносиб. Қўявер. Бу билан менинг ҳам номини улуғлаган бўласан.

Ғафур аканинг хонадонидан қушдек енгил бўлиб чиқдим.

1963 йили Ўзбекистон Киночиларининг I съезди бўлиб ўтди. Съездга Иван Пирьев, Даниил Храбровицкий, Георгий Марьямовлар қатнашди. Уларга «Сен етим эмассан» фильмини биринчи марта кўрсатдик. Фильм тугаши билан Иван Пирьев ўрнидан туриб кетди.

— Даниил, мен нима кўрдим?— дея хитоб қилди у.

— Мўъжиза!— деди Храбровицкий.— Бутун совет киносининг катта, бебаҳо ютуғи бу!— деб жуда юқори баҳо берди.

— Раҳматулла ака, «Сен етим эмассан» сценарийси учун обрўли кинофестивалларда икки марта мукофотга сазовор бўлдингиз. Шундан кейин романи давом эттирддингизми?

— Ҳа. Ун йилдан ошқроқ ишладим роман устида. Хайрият, меҳнатларим зое кетмади.

— Демак, ҳикояларни ҳам, фильмини ҳам, битмай қолган «Меҳр» қиссасини ҳам «Ҳазрати инсон»нинг вариантлари деб қабул қилсак тўғри бўладими?

— Шундай.

— Дарҳақиқат, романнинг туғилиш жараёни ҳам машаққатли, ҳам узоқ бўлган экан.

— Ўзи одатим шу, секин ишлайман.

— Нега романда қаҳрамонларнингизнинг номини ишлатмагансиз? Улар бор одамлар эдику.

— Тўғри, роман Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Баҳрихон Акрамовалар ҳақида. Маълум тарихий воқеаларга асосланган бўлсам ҳам, роман тарихий эмас. Шунинг учун ҳам асар қаҳрамонлари шартли равишда Маҳкам ака ва Меҳринисо она деб номланган. Кейин Иттифоқимизда бу каби юксак инсоний фазилат эгалари бўлганларнинг уруш туфайли етим қолган болаларни асраб фарзандликка олишлари ягона факт эмас-да. Маменколар оиласи ҳам ўндан ортиқ болани тарбиялади. Шоаҳмад ака билан борди-келди қилиб турарди. Кейин каттақўрғонлик Ҳамид Саматов ҳам бор.

— Романининг таржима қилиниши ҳақида ҳам сўзласангиз.

— Асаримга шунчалар эътибор берилганининг ўзи менга улуғ мукофот. Рус тилига икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Георгий Марков билан унинг қизи Ольга Марковалар таржима қилишган. Таржима яхши чиққан. Уларнинг таржимага, унинг ютуғига нақадар эътибор беришганидан умрбод миннатдорман.

— «Ҳазрати инсон» украин, латиш, қозоқ, белорус, болгар, вьетнам, словак, мўғул, поляк, испан, инглиз, немис, француз тилларига таржима қилинди. Форс, араб, пушту, дарий тилларида босилиб чиқди. Буни фақат романга эмас, бутун ўзбек адабиётига ҳурмат деб биламан.

— Агар сир бўлмаса, ҳозир қандай асар устида ишлаётганингизни айтсангиз?

— Сирлиги қолибдими? Бир неча марта парча ҳам босилиб чиқди. «Ҳазрати инсон»нинг иккинчи китоби устида ишляпман.

— Воқеалар қандай кечади бу китобда?

— Асосан болаларнинг тақдир ҳақида гап боради.

— Унда ҳам қизиқ эпизодлар талайгина бўлар?!..

— Қизиқми, йўқми билмадиму, биттасини айтиб бера қолай. Федя — Фёдор оилада Йўлдош деб юритила-

ди — Кульчиловский, хабарингиз бўлса керак, бувиси-ни топти. Буни қаранг, унинг тириклигидан сира умиди-ни узмай, кутган экан-да, Фёдорни кўргач, олти ойдан сўнг 104 ёшда ҳаётдан кўз юмди. Фёдор бизникига тез-тез келиб туради. Неварали бўлди. Романнинг ик-кичи китобида бу каби эпизодлар анчагина бор.

— «Ҳазрати инсон» — инсон қалбига, унинг садоқа-тига қўйилган ҳайкал бўлди, Раҳматулла ака.

— Менинг Шоаҳмад акага, Баҳрихон опага таъзи-ним ҳам.

— Фақат сизнинг эмас, халқимизнинг таъзими дея-веринг.

— Бундай десак камтарлик бўлмасов...

— Раҳматулла ака, «Ҳазрати инсон»нинг иккинчи китоби саҳифаларида учрашгунча сизга соғлиқ, бир-дамлик, хуш кайфият тилайман.

— Ташаккур!

...Раҳмат Файзийнинг таъзиясига бориш менга қан-чалар оғир бўлганини сўз билан айтолмайман. Роман ҳақидаги суҳбат адибнинг сўнгги сўзи бўлди.

„Шинелли йиллар“

Ўзбек адабиётида Улуг Ватан уруши мавзусида ёзadиган адиблар орасида Ўзбекистон ССР халқ ёзувчи-си Шўҳрат алоҳида ўрин тутadi. Унинг «Шинелли йиллар» романи, айниқса, шу мавзуда ёзилган асар-лар орасида сара асарлардан саналади.

Устоз адиб билан бўлган суҳбатимиз шу асарнинг яратилиш тарихи ҳақида борди.

— Домла, Сизнинг ижодингизда уруш мавзусидаги асарлар талайгина. «Шинелли йиллар дафтари» шеъ-рий туркуми, «Оқибатли кишилар» қиссаси, «Шинелли йиллар» романи, қолаверса «Олтин зангламас», «Жан-нат қидирганлар» романларингиз ҳам шу мавзунинг узвий давоми. Шу асарларингиздан сиз учун энг қадр-лиси қайси бири?

— Ҳаммаси. Ёзувчи мана бу асарим яхши, буини ёмон деблмайди. Агар шундай дегудек бўлса, ёмонни ёзмаслиги керак. Шундай бўлса ҳам айтай, мен учун энг суюклиси, мени энг «қийнагани» — «Шинелли йил-лар».

— Нима учун?

— Қадрли томони шуки, романдаги воқеаларнинг барчасини ўз кўзим билан кўрганман, уларнинг ичда бўлганман. Қийнаган томони шуки, роман насрдаги биринчи катта қадамим.

— Агар малол келмаса, ҳарбий ҳаётингиз ҳақида ҳам сўзласангиз...

— Мен Шимолий Кавказ фронтида жанг қилганман. Краснодар, Моздок, Анапа, Тамань, Майкоп сингари шаҳарларни озод қилиш учун олиб борилган жангларда қатнашганман. Ундан ортиқ станицани озод қилганмиз. Жангларни эсласам ҳали-ҳануз вужудимга титроқ киради. Бир парча кўргошин не-не азаматларнинг умрига зомин бўлмади.

Бу ҳақда ҳозир — ошкоралик давридагина очик айта олишим мумкин.

Партиямизга ҳаминша шукроналар айтаман. Ҳақни— ҳаққа, ноҳақни — ноҳаққа ажратди. 1955 йилда бегуноҳ эканлигим исботлангач, Тошкентга қайтдим. Ҳақиқат эгилса эгиларкану аммо синмас экан...

Келган кунимданоқ романни тугатиш фикрига тушдим. Романнинг биринчи қисми Ўзбекистон Давлат нашриётига топширилган, ҳатто рус тилига «подстрочный» таржима ҳам қилинган эди.

Уша пайтлардаги нашриёт директори Файзулла Юнусовга учрашдим. У «нашриётда йўқ, бўлса шу пайтгача романни кўрмасмидим» қабилида жавоб қилди. Нима қилишимни билмайман. Қаёққа боришимни билмайман. Диққатбозлигимнинг чеки йўқ. Қўлэзма йўқ.

Дарди-дунёим қоронғи бўлиб чиқиб кетаётсам нашриётнинг бош бухгалтери Касабов учраб қолди. Қучоқ очиб омонлашди. Ҳол-аҳвол сўради. Кейин:

— Менда бир китобинг турибди. Русчаси ҳам бор, — деб қолди. Юрагимда зилзила бўлди чамамда. Унга миннатдорчилик билдириб, китобни олдим. Уша «Шинелли йиллар»нинг биринчи қисми.

Уйга келиб ўқиб чиқдим. Жуда бўш ва ғариб кўринди кўзимга. Кейин уни икки китоб, 48 босма лист қилиш фикридан ҳам қайтдим. Янгидан ёза бошладим. 1957 йилда нуқта қўйдим.

Роман ёзувчилар союзида муҳокама қилинди. Қўпчилик «Автобиография бўлиб қолибди, роман эмас» деб донишмандлик қилди.

Бахтимга, бу орада романнинг русча таржимаси битиб қолди. «Воениздат» нашриётига топширдим. Ном-

лари ва асарлари машҳур П. Вершигора, Э. Казакевич каби ёзувчилар унга тақриз ёзишди. Айниқса, Вершигоранинг роман ҳақидаги «Армнямизда кўп миллатли роман йўқ. Шуҳратнинг романи бунга тўла жавоб беради» деган ёзувлари менга қаноат бўлди.

Роман Г. Соловьев таржимасида илк бор рус тилида 1959 йилда босилиб чиқди. Декадада ҳам яхши баҳоланди. 1960 йилда ўзбек тилида босилди. 1961 йилда рус тилида қайта нашр қилинди.

Роман жуда машҳур бўлиб кетди. Юқорида тилга олганим Э. Казакевичнинг асар тўғрисидаги мақоласи эълон қилинди. Марказий нашрларда полковник Водницкийнинг тақризи босилди. Кейин рус тилида яна бир карра, учинчи марта чоп этилди. Умумий тиражи 525 минг нусхани ташкил этди. Ўзбек тилида икки марта босилиб чиқди.

— Шуҳрат ака, романда ўзим кўрган, билган воқеаларни қаламга олганман, дедингиз. Демак, роман қаҳрамонларининг прототиплари бор?

— Ҳа, бор. Ундаги персонажларнинг кўпчилиги мен билан ёнма-ён жанг қилган одамлар. Ҳатто уларнинг номларини ҳам ўзгартирмаганман.

Асарнинг бош қаҳрамони Элмуродни ўзим десак ҳам бўлади. У бошидан кечирган талай шўришлар, воқеаларни ўзим бошимдан кечирганман. Зебо ҳам ҳаётда бор қизнинг образи. Ҳамшира эди. Юраги пок қиз эди. Романда, гарчи ўққа учиб ўлса ҳам, аслида Зебо Касний денгизига чўкиб ўлган. Унинг ораси Марьям ҳали ҳам ҳаёт. Акаси ҳам тирик.

Дивизиямиз командири Ягудинини ҳам жуда яхши билардим. Қримдаги форларда жони узилди. У ҳақда «Комсомольская правда» газетасида ҳам ёзишди. Роман босилиб чиққач унинг қизи Лариса (ҳозир Алупкада яшайди) мени излаб топди. «Ҳаммасини тўғри ёзиб-сиз» деб мактуб ёзди.

— «Шинелли йиллар» романи ёзилиши тарихини газетхонларимиз билан ўртоқлашсангиз...

— Жанглардан бирида қаттиқ яраландим. Умуртқамга, белимга снаряд парчаси тегиб, миям шикастланди. Бир ой госпиталда даволандим. Соғаявермагач, 1944 йилда Тошкентга келдим. То меннинг олти ойлик отпускам тугагунча, уруш тамом бўлди. Омон-омон бўлиб кетди.

У пайтларда ҳали жанговар прозамиз йўқ эди. Ойбек домланинг «Қуёш қораймас» романи, Абдулла Қаҳ-

ҳорнинг «Олтин юлдуз» повести янги босилиб чиққан. Ҳаммага маълум, ўзбек ёзувчилари фронтнинг олдинги линияларида бўлиб, жангчиларимизнинг мардликлари ҳақида шеърлар, дostonлар йирик насрий асарлар яратишди.

Мени бир фикр чулғаб олди: ёзувчилар қалб даъвати билан бир-бир ярим ой фронтда бўлиб, асар ёзишяпти. Мен-чи, мен? Ахир шу суронлар гирдобида, қонли жангоҳларда бўлганман-ку? Ёзсам бўлмайdimи?

Шу ният билан қўлимга қалам олдим. Фронтда ўзим гувоҳ бўлган воқеаларни бир бошдан ёза бошладим.

Назаримда воқеалар бир романга ситмайдигандек туюлди. Уни икки китобга бўлдим. Биринчи китобни 1947 йилда тугатдим.

— Романинг сўнггида «1947—1957 йиллар» деб ёзилган. Айтишингизга қараганда, бунчалар эҳтирос билан ёзганингизда унча узоқ муддатга чўзилмаслиги керак эди-ку?

— Ўртада беш йилча танаффус бўлди. Албатта, ўз ихтиёрим билан эмас. Шахсга сиғиниш йилларининг азоблари кўнгина қаламқашлар қатори мени ҳам четлаб ўтмади. Йўқ ердаги айблар, асосан, туҳматнинг кучи билан узоқ муддатга, йиғирма беш йилга ҳукм қилиндим.

Роман қаҳрамонларидан бири — Махаловнинг тақдирини қизиқ бўлган. Ўзи мен билан бирга ўқиган, бирга жанг қилган. Ҳозир Ашхобода яшайди. Роман композициясига кўра у ҳалок бўлади.

Бир пайт менга мактуб келиб қолди. «Романдаги Махалов мен десам ўғлим ишонмаяпти. Нуқул у ўлган экан-ку, дейди. Мени ҳалок қилиб балoга қўйдинг. Романдаги мен эканлигимни тасдиқлаб бер» деган мазмунда мактуб йўллабди. Махаловнинг ҳалок бўлиши нега керак бўлганини тушунирдим, унга ёзилган жавоб мактубида.

Мурзин ҳам, лейтенант Данилченко ҳам худди шундай қаҳрамонлардан.

— Домла, мароқли суҳбатингиз ушун раҳмат. Сизга ҳаммаша ижодий кайфият тилаймиз, саломат бўлинг.

— Ҳар бир хонадон тинч бўлсин, дунё тинч бўлсин. Қўрган-кечирганларимиз ўтган уруш хотиралари бўлиб қолса кошки эди.

„Ҳамза“

Бир йили ёзда Шоҳимардонда бўлганимизда, Ҳамза мақбарасини зиёрат қилдик. Мақбарагача, билмадим неча поғона, зинадан юриб чиқдик. Юравердик, юравердик, оёқлар ҳориб, толиб тепага етдигу қарасак қинлоқ пастда қолиб кетибди. Ёнимиздаги ҳамроҳимиз — фарғоналик киши тоғ бағридаги дарахтзор орасидан кўриниб турган йўлни кўрсатди:

— Шаланг, Ҳамза қаздирган капал.

Назаримизда Ҳамза жуда юксакликда эди. Бу юксакликка чиқиш осон эмасди. Биз худди унинг пойига кечирим сўраб чиқаётганга ўхшардик.

Ўшанда қўйидаги сатрларни битгандим:

Мовий осмон остида кулган
Ажиб диёр бул Шоҳимардон,
Бунда йигит ёпида ўлган
Ҳамза ётар — шаҳиди замон.
Пойидадир сершовқин сойлар,
Тоғлар турар елкама-елка.
Бунда якка қабрга жойлаб.
Тарихини яширган ўлка.
Улуғ ишин қилмасдан якун,
Ўйкуга бош қўйган жасорат.
Асролмаган замона бугун
Бошини уриб қилар зиёрат.

Ҳамза ҳақида яна бир нечта шеърлар ёздим. Лекин улар мутлақо яроқсиз эди. Сабаби мен Ҳамзани дарсликдан, кичкинагина танланган асарларидан ўқиб чалачулна билиб олган эдим. Лекин Ҳамзадек инсон, санъаткор ҳаётини тўла ўрганмиш учун бу маълумотлар жуда камлик қилади.

Ҳамзанинг мукаммал ижодини ўрганмиш ҳали ҳам давом этяпти. Олимлар шоир ижодининг янги қирраларини очишяпти, катта-катта тадқиқотлар яратишяпти.

Академик адибимиз Комил Яшин инқилобнинг ота-шин фарзанди, оташқалб ижодкор ҳаёти ва фаолиятини ёритиш борасида талайгина ишларни амалга оширдилар. Амин Умарий билан биргаликда яратилган «Ҳамза» драмаси узоқ йиллар давомида сахнадан тушмай келди. Бош ролини СССР халқ артисти, ўзбек санъатининг фахри Олим Хўжаев ижро этган «Ҳамза» бадий фильмининг то ҳануз кучли ҳаяжон билан томоша қиламиз.

Яшин домла Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганишни ҳали ҳам давом эттиряпти. Унинг «Ҳамза» романи ҳам-зашуносликда ўз кўлами, қамрови, ҳаётий материал-ларга бойлиги, ниҳоят ҳажми билан (салкам 40 босма тобоқ) ажрალიб туради.

Катта меҳнат самараси бўлган роман автордан шунга яраша маҳорат ва матонат талаб қилиши табиий.

— Яшин ака,— сизда Ҳамза ҳақида йирик бадиййи полотно яратиш фикри туғилганига кўп йиллар бўлгандир?— деб сўрадим у билан суҳбатлашаётганимизда.

— «Повний мир» адабий-бадиййи журналнинг 1989 йил биринчи сониди Александр Нейманининг Анна Ахматова ҳақидаги ҳикояларини ўқиб қолдим. Жуда яхши, ўтқир публицистик руҳда ёзилибди. Шунда шоиранинг бир фикри диққатимни ўзига тортди. Авторнинг ёзишича, Анна Ахматова чинакам санъаткор бойликлар орасида яшамаслиги, умуман зеб-зийнат, мол-мулкка ҳирс қўя олмаслиги ҳақида гапиради. У Пабло Пикассонинг суратига қараб: «Бу рассомни ўзи? Худди банкиргга ўхшайдику!» деган экан.

Шу сатрларни ўқидиму кўз олдимга Ҳамза келди. У ҳам на мол-давлатга, на амалга ҳирс қўйдн. Ийқилобни илк бор куйлаган кунидан бошлаб умрининг охиригача шу йўлдан, ўз эътиқоди, интилишидан қайтмади. Умрини ўз халқи учун, унинг маърифатга эришиши учун фидо қилди. Қирқ йиллик умрини фақат курашларда ўтказди. Шундай азиз кишимиз, халқимизнинг шундай ўғлони ҳақида ёзмасдан бўладими?

— Кечирасиз, сўзингизни бўламан. Ҳамза билан учрашганмисиз?

— Ҳа, икки марта учрашганман. У ташкил этган шарқ кечаларида ҳам иштирок этганман.

— Ҳамза фожиона ҳалок бўлганда шеър ҳам ёзган экансиз...

— Тўғри, Ҳамза ўлдирилганидан кейин «Нафрат» сарлавҳали шеър битганман.

— Демак, Ҳамза ижодини ўрганишингиз ўша йиллардан бошланган десак тўғри бўлади?!..

— Шундай. Умуман Ҳамза ҳақида бирон арзигулик асар яратиш умрининг мазмунини ташкил этди, десам хато қилмаган бўламан.

Дастлабки асарларимдан бири «Ҳамза» шеърый драмаси бўлди. Кейин кинофильм яратилди. Ҳамза ҳақида бошқа шоир ва адиблар ҳам шеърлар, ҳикоялар яра-

тишди. Уларнинг ичида Ойбекнинг «Ҳамза» поэмаси ажралиб туради.

— Бевосита роман ҳақида тўхталсангиз...

— Сўзини анча аввалдан бошладим-а?! Адабиётшунос Наим Қаримовнинг ёзишича Ойбек 1919 йилда Шайхонтохурда «Бой ила хизматчи»ни кўрган экан. Ушанда қаттиқ таъсирланган эканми, кўзларидан ёш чиқиб кетган экан. Ҳатто унга бағишлаб дoston ҳам ёзган. «Қутлуғ қон» романининг ilk чизгилари ушанда улуг адибимиз кўнглидан кечган бўлса, ажаб эмас.

«Ҳамза» романидаги эпиграф Ойбек dostonидан олинди. Юқорида Ҳамза ҳақида бир арзигулик асар ёзиш менинг кўп йиллик ниятим эканлигини айтгандим. Биласиз, мен проза жанрида ижод қилмаганман. Бир куни Асқад Мухтор билан суҳбат чоғида Ҳамза ҳақида гап очилиб қолди. Мен ётиғи билан унга тушунтирдим.

— Асқад, сизнинг бир неча романларингиз жуда машҳур. «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» асарларини кўзда тутяпман, албатта. Сизга бир тема айтсам шунини ёзсангиз. Сиз кўнгилдагидек қилиб амалга ошира оласиз.

— Қани, айтинг-чи,— деди Асқад Мухтор.

— Ҳамза ҳақида ажойиб роман ёзсангиз...

Асқад Мухтор бир лаҳза жим қолди. Қим билсин, ўша дамда нималарни ўйлади экан.

— Яшин ака,— деди у ниҳоят,— бу фикр менда анча илгари туғилган. Энди менинг гапимни эшитинг: шу романини ўзингиз ёзсангиз.

— Насрда сизчалик тажрибам йўқ деяпманку ахир...

— Барибир сиз ёзишингиз керак. Чунки сиз Ҳамза ҳаёти билан жуда яхши танишсиз. Мақолалар, шеърлар, пьеса ёздингиз. Кўп серияли «Оловли йўллар» фильми сценарийсининг асосий муаллифисиз. Кўпгина одамлар билан учрашгансиз. Демокчиманки, тайёргарлик жараёнидан ўтгансиз. Сиз ёзаверинг, ўқиш, маслаҳатлашиш бўлса бош устига. Мен ҳамиша тайёрман.

Асқад Мухторнинг далдаси билан бу ишга қаттиқ киришдим, десам муболаға бўлмас.

— Романини ёзишда қандай фактларга асослангансиз, домла?

— Аввало муаллифнинг ўзида хотиралар юки бўлиши керак. Мен суянган асосий манба ҳам — ўзим кўрган-кечирган воқеалар, эшитган-билганларим бўлди.

1938 йиллар эди. Қама-қама авжида. Ҳамзага ҳам «пантуркист», «написломист» деган айбномалар қўйилган. Номини театрдан олиб ташлаш керак деган гап-сўзлар бўлиб турган эди.

Шундай пайтда Шоҳимардонга бордим. Ўша пайтда Маргилонда гастролда бўлган Ҳалимаҳоним Носирова, санъаткор уста Олим Қомиловнинг 12-13 яшар қизи Ҳалима Қомиловалар ҳам мен билан бирга бо-ришди.

Шоҳимардонда Ҳамзанинг котиби бўлган Абдулла Ҳотамов билан учрашдим. Одамлар таниб қолганиб, жуда яхши кутиб олишди. Ўша вақтдаги фаоллар билан кўришдим. Улар менга бўлган воқеаларни батафсил ҳикоя қилиб беришди. Фожиа юз берган Чаккатомар деган жойни кўрсатишди, Шалангга олиб чиқишди.

Янги маълумот, далиллар ҳам топдим. Ўша кунин Ҳамза ўғли Аббос билан бирга экан. Фожиа юз берган заҳоти уни итқитиб юборибди. Чоллардан кимдир болакайни чопонига ўраб олиб, анча вақтгача уйида сақлабди.

Шоҳимардонликлар ҳам иккига бўлинган экан: тепада яшовчилар, пастда яшовчилар. Тепада шайхлар, уламолар, пастда деҳқонлар истиқомат қилган эканлар.

Ҳамзанинг қабрини зиёрат қилдим. Шайх Исмоилнинг меҳмонхонаси, мазор, қизил аскарлар отилган майдонни қайта-қайта кўрдим. Тарихини, қурилишини ўргандим. Афсус, ўша ерлар ҳозир йўқ. Бузиб юборилган. Ахир уни шайхлар эмас, халқ қурган деб биров ўйламаган.

Абдулла Хотамов менга жуда бой материал берди. Ленинга ҳайкал қўйиш тарихи, муштумзўрларни қулоқ қилишда тузилган протоколларни, қўйинг-чи қўлидаги архивнинг ҳаммасини берди. Уларнинг бир қисмидан марҳум Воҳид Зоҳидов, бир қисмидан Лазиз Қаюмовлар ҳам фойдаланишди. Хужжатлардан маълум бўлдики, Ҳамза ҳамманинг тенг ҳуқуқли бўлишини истаган, шайхлар ҳам эл қатори меҳнат қилиб кун кўришини талаб қилган экан. Бу тенглик, адолатга интилиш текинхўрликни касб этган ўша пайтдаги диндорларга хуш келмаган, албатта.

Хуллас шу каби деталларнинг ҳаммасини бирма-бир ўрганиб чиқдим. Романда улар жуда асқотди.

— «Ҳамза» пьесаси ўша сафардан кейин ёзилганми?

— Ҳа-ҳа! Амин Умарийга режаларимни айтган эдим, унга жуда манзур бўлди. Биргаликда ёзишни таклиф қилдим. Чунки зўр шоир эди-да!

— Шеърий ёзамиз!— деди у.

Мен ҳам ўз навбатида унга таклиф киритдим...

— Ҳамкорликда ишлайдиган бўлсак сен ҳам Шоҳимардонга бориб кел.

Шу тариқа икковлон 1942 йилда шеърий пьеса ёздик.

— Яна қандай манбалардан фойдалангансиз?

— Уша пайтдаги Ўзбекистон ССР Олий Судининг раиси, кексалик қурсин, номини эслолмаяпман, Ҳамза қотиллари устидан ўтказилган суд жараёнининг материаллари билан таништирди. Бу материалларга мен катта эътибор бердим, чунки уларга ёлғон-яшиқ аралашмайди.

Ҳозир шу суд эсимга тушса ўйлаб қоламан. Суд одил, адолатли бўлганмикан? Шу фикр менга ҳеч ҳам тинчлик бермайди. Бу жараёнини ўрганишимиз, ҳақиқатни рўй-рост очиб ташлашимиз керак...

Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат бўлганимда мен сайланган округга Олтиариқ ҳам кирарди. Уша ерга борганимизда ветеран журналист Рашид Тўхтабоев билан учрашиб қолдим. У менга Ҳамза ҳақида, унинг Олтиариқ билан боғлиқ бўлган йиллари ҳақида қимматли материаллар берди, ўз хотираларини сўзлади. Район газетасида босилган «Ҳамза Олтиариқда» номли эсдаликларини менга тақдим этди. Бу материаллардан ҳам романда фойдаландим.

Романга шу тариқа заррама-зарра материал йиққанман. Яна бир гап: Ҳамза билан ҳамқадам санъаткорлар ҳам жуда катта бойликларини — хотираларини бажонидил ўртоқлашишди.

— Мумкин бўлса уларнинг муборак исм-шарифларини айтсангиз...

— Марҳамат. Уларнинг ҳар бири Ўзбекистон маданияти тарихида чуқур из қолдирган табаррук сиймолар. Ажойиб санъаткор Муҳиддин Қори Ёқубов, Маннон Уйғур Мажидов, Музаффар Муҳамедов, Етим Бобожонов, Ҳожи Сиддиқ Исломов, Тўхтасин Жалилов, Марияхоним Кузнецоваларнинг эсдалик ва хотиралари Ҳамза ҳаётининг маълум турли қирраларини аниқ тасаввур қилишимга имкон берди. Аъзам Хўжаев, Нишон Ризаев, тунукасоз уста, Ҳамзанинг дўсти Бўронбойлар ҳам менга катта ёрдам беришган.

— Адабиётшунос олимларининг асарларидан ҳам фойдаланган бўлсангиз керак?

— Бўлмасам-чи? Лазиз Азиззода, Шокир Сулаймон, Сотти Ҳусайн, Лазиз Қаюмов, Мамажон Раҳмонов, Юсуф Султонов, Олим Шарофиддинов, Хомид Ёқубовларнинг тўлақонли тадқиқотлари менга катта ёрдам берган. Турли йиллардаги суратлар, ҳужжатларининг қийматини айтиб ўтириш зарур бўлмаса керак!

— Романда ёзилишича, Ҳамзанинг отаси Ҳакимча табиб унинг кокилини кестирish мақсадида Шоҳимардонга олиб борган экан...

— Ҳамза бирдан даҳрий бўлиб қолмаганку! У динни ўзига ниқоб қилиб олган баъзи бир шариат пешволарининг қаллоблигини, улар жаҳолатга хизмат қилишини, уларнинг кўпчилиги халқ душмани эканлигини бирданига билиб олмаганку! Унинг инқилобий тафаккури аста-секин муқаррар равишда такомиллаша борган.

— Бунини Ҳамза билан замондош бўлган одамлар ҳам айтишган.

— Албатта. Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Чўлпон, Сўфизода, Завқий каби ижодкорлар сингари Ҳамза ҳам илғор фикрли бўлган. Айни пайтда рўй бераётган воқеалар ҳусусида ўша пайтдаги инқилларининг ўз фикри, ўз қарашлари бўлганки, бунини эътироф этиш керак. Худди шунинг учун ҳам кўпчилик инқилобнинг илк кунларида ўзини янги замон учун курашга бағишлай олмаган. Ҳамза эса улардан фарқли ўлароқ бутун борлиғи билан советлар позициясига ўтиб инқилоб фидойисига айланган. Романда кўпроқ адибнинг шу хислатларига эътибор берганман.

— Романда яна Ҳамзанинг саёҳати ҳақида ҳам сўз боради. Айниқса, унинг Ҳиндистонда бўлиши, Тагор билан учрашиши китобхонда ҳар хил фикр уйғотади. Шу эпизод «Оловли йўллар» фильмида ҳам бор...

— Ҳамза 1923 йилнинг бошида ҳаж қилиш баҳонасида сафарга йўл олган. У сафаридан йилнинг охиридагина қайтган. У жуда кўп мамлакатларда, шаҳарларда бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Ҳиндистон ҳусусида мен аввал бир воқеани баён қилай. Ҳамза бу ажойиб юртда пианинони кўриб қолади. Унга жуда ҳам ёқиб қолади. Ўзи билан олиб кетмоқчи бўлади. Лекин қандай қилиб? Пианино катта музика асбоби бўлса ... Ўйлаб-ўйлаб охири унинг клавишлари, умуман, овоз чиқарадиган қисмининг ажратиб олади.

Қўқонга қайтгач юқорда номини зикр этганимиз Бўронбой тунукасозникига бориб, устки қисмларини ту-
нукадан ишлатади. Чалинганда пианино дўнғиллаб,
ёқимсиз овоз чиқаради...

Бу ҳикояни нега эсладим? Битта пианинога шунча-
лик эътибор берган Ҳамза, Ҳиндистонга бориб, Тагор-
дек кимса билан учрашмаслиги, у билан танишмаслиги
мумкин эмасдек туюлди менга. Буни аввало ёзувчининг
принципи деб қаралса тўғри бўлади. Бу гапни ёш ҳам-
зашуносларимиздан Раъно Иброҳимова ҳам ўз китобида
айтиб ўтади.

— Романда жуда кўн қаҳрамонлар ҳаракат қили-
шади...

— Романда Ҳамзанинг ёшлик йилларидан то ҳаётпи-
нинг сўнгги кунларигача бўлиб ўтган воқеалар қаламга
олинган. Шундай бўлгандан кейин унда персонажлар,
қаҳрамонлар кўплиги табиий. Улар орасида асосий қаҳ-
рамонлар образини тўлдирувчи, яна ҳам бўрттирувчи
персонажлар ҳам, тарихий шахслар ҳам, прототипи
ҳаётда бўлган образлар ҳам бор.

Ўз-ўзидан маълум, Қўқон ҳокими Мединский, Октоб
офицер, Аксинья, Зубайдалар ҳаётини образлар. Аксин-
ья Фарғона областига сургун қилинган тамбовлик иш-
чининг қизи бўлган.

Фильмда яна шайхлар образи ҳам борки, уларнинг
муайян прототиплари ҳаётда яшаган. Шайх Исмоил,
Ҳазрат, Ғиёсхўжа, Хуррамбойларни назарда тутаетган-
лигимни тушунгандирсиз? Аслида уларнинг кўпчилиги
қўрбоши, босмачилар бўлишган.

Романдаги Олчинбекнинг прототиплари бир эмас,
бир печта. Яна ҳам аниқроғи — у умумлашган образ.
Шўронинг ашаддий душманларини шу образда мужас-
самлаштиришни ният қилган эдим.

— Романдан илк парчалар, янглишмасам, «Гулистон»
журналида чоп этилган эди...

— Асарнинг биринчи қисмини, ўзи айтганидек, Ас-
қад Мухторга ва профессор Лазиз Қажумовга бердим.
Улар ўқишди, ўзларининг қимматли маслаҳатларини
беришди. Кейин қайта ишладим, дўстларининг маслаҳат-
ларига амал қилдим.

Ўша йиллари Асқад Мухтор «Гулистон» журнали-
нинг редактори эди. Журналда романдан парчалар
эълон қилинди. «Ҳамза» романи 1978 йилда «Шарқ юл-
дузи» журналининг 7, 8, 9 сонларида босилиб чиққан.
1982 йилда китоб ҳолида чоп этилди.

— Рус тилига ҳам таржима этилган чоғи?

— Ҳа, Валерий Осипов таржимасида «Советский писатель» нашриётида 1982 йилда чоп этилди. Романи рус китобхонлари яхши кутиб олишди. Шу нашриётда қайта босилди, илиқ фикрлар айтилди. Ниҳоят, ўтган йили «Художественная литература» нашриётида катта тиражда — 100000 нусхада учинчи маротаба босилиб чиқди.

Қўлгина қаламкаш ўртоқлар, хусусан Лазиз Қаюмов, Матёқуб Қўшжонов, Ҳафиз Абдусаматов, рус танқидчилари З. Кедрин, Молдавскийлар фикр-мулоҳазаларини айтишди. Роман ўзбек тилида қайта чоп этилса, албатта бу фикрларни инobatга оламан.

— «Оловли йўллар» кўн серияли фильми сизнинг романингиз асосида яратилганми?

— Ҳамза ҳақида бадий фильм яратиш Шухрат Аббосов томонидан режалаштирилган экан. Биласиз, «Оловли йўллар» Марказий телесвидениенинг буюртмасига биноан суратга олинган. Фильмга роман асос қилиб олингану, лекин жуда кўп жойларига режиссёр тўқимаси, янги фикрлар қўшилган. Масалан, Ҳамзанинг Тагор билан учрашиши, делегация билан Амир Олимхон ҳузурига бориши ва ҳоказо. Шухратжон менинг розилигимни олгач, иш бошлаган. Романдаги асосий мавзу, образлар, исмларга қадар ҳаммаси экранга кўчди. Шунинг учун фильм муаллифлари қаторида номим зикр этилди. Албатта, ўзим ҳам бир четда қараб турганим йўқ.

Яшин домла оҳиста туриб китоб жавонидаги китоблар орасидан «Ҳамза» романини олиб, дастхат ёздиларда менга бердилар.

Домла хайрлашаётганларида ажиб бир завқ ва эҳтиром билан шундай дедилар:

— Ҳамза олов эди, олов бўлиб яшади. Оловлигича қолди. Бу олов эса сира ўчмайди.

„Машъал“

Таниқли адиб Ҳамид Ғуломнинг «Машъал» романи босилиб чиққанидан сўнг, қўлма-қўл бўлиб кетди. Ҳамма ерда Ботирали ва Эъзозхон, Бўронбек ва Зиёдулла ҳақида сўзлашардилар. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай унинг иккинчи китоби чоп этилди. Яна Эъзозхон ҳақи-

даги оташин фикрлар, Мирҳосил ва Лаълихонларнинг тақдири ҳақидаги ҳайратомуз суҳбатлар...

Романининг номидан ҳам кўриниб турибди-ки, у Улуғ Октябрь инқилоби ҳақида, Шарқдаги иккинчи инқилоб — хотин-қизлар озодлиги ҳақида. Бу йўлда берилган қурбонлар, тўкилган қонлар, бемаҳал хазон бўлган жонлар ҳақида. Ер ислоҳоти, деҳқонлар тақдири ҳақида. Буни адиб ҳам суҳбатда бир неча бор таъкидлади.

— Ҳамид ака, «Машъал» романини ёзиш фикри сизда қачон туғилган? Роман материалларини қандай йиққансиз? Унинг туғилишига туртки бўлган бирон воқеа борми?

— Одатда, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз, гулхан учқундан, чўгдан пайдо бўлади. «Машъал»нинг учқунини — болалик хотираларим.

Бобом-мулла Ғулом тўғон қурувчи, аниқроғи мироб бўлган эканлар. У пайтлардаги тўғон қуриш нақ азобининг ўзи бўлган. Хусусан асов Чирчиқ дарёсига тўғон солишни кўз олдингизга келтиринг. Асов сувга сепоя ташлаш, шох-шабба, тош билан уни бўғишга қанчалаб куч сарф бўлган. Минг машаққат эвазига бунёд бўлган тўғон фақат бир йилгагина чидаган. Келгуси йили яна янгидан тўғон тикланган.

Бобом доимо сафарда юрар, Қўйлиқдан то Хумсонга қадар тинмай кезар эди. Шу хил сафарларда кўпинча мени ҳам ўзи билан бирга олиб кетарди. Ғоят нотинч, аммо юртда буюк инқилобний ўзгаришлар содир бўлаётган йиллар эди. Гражданлар уруши тугаб, одамлар эндигина енгил нафас ола бошлаган. Лекин босмачилар ўт қўйган қўралардан кўтарилган дуд сўниб битмаган, сўқмоқларда босмачилар оти туёғидан қолган излар қор босиб улгурмаган, олис даралардан гоҳи-гоҳида беҳос отилган ўқлар қалдирғоч юракларни зирқиратарди. Бобомнинг таниш-билишлари, улфатлари кўп эди. Сафар пайти биз кирган хонадонларда кўпинча босмачиларнинг ваҳшийлиги ҳақида сўз борарди, баъзи давраларда босмачиларни пзма-из қувган азаматларни кўриб, ҳавасим келарди.

Бобом Чирчиқ соҳилларидаги тўқай жойлардан ботқоқликларни қуришиб, 20 гектарга яқин ер очган. Шоли эккан. Ўша ер ҳозир ҳам бор экан. Мулла Ғуломнинг ери деб аташаркан уни одамлар.

Болаликда мана шу кўрган-кечирганларим хотирамга маҳкам ўрнашиб қолган эди. Вақти келиб қўлимга қалам олиб, унча-мунча машқ қилишга киришганим-

да улар менга сира тинчлик бермади. Шу тариқа биринчи йирик асарим болалик хотираларимдан униб ўсиб чиқди. Романнинг хамиртуриши мана шу.

— Романдаги воқеалар қайси вилоятларда кечади? Бу муаллиф танилаган жойми ёки тарихий заруратми?

— Ҳозирги Бектемир деб номланган даҳани биласизми? Қўйлиқнинг нариги ёғида. Уша ерлар Қумқишлоқ деб аталган. Қозоқлар Қумовул деб ҳам юртишган. Шу қишлоқнинг маркази, яъни ҳозирги Бектемирнинг марказида болохонали уй бўлганди. Пастки қавати чойхона, устки қаватида қишлоқ шўроси жойлашган. Романдаги барча воқеалар шу Қумқишлоқда кечади. Уни бошқача номламаганман.

— «Машъал»да жуда ҳам кўп қаҳрамонлар иштирок этишади. Умурзоқ ота, Раззоқ, Эъзозхон, Ботирали, Бўронбек, Қамчи, Утап... Уларнинг орасида тарихий шахслар ҳам борми?

— Ҳаммаси ўзим кўрган, билган одамлар. Ботиралидан бошлай. Дадам Убайдулла ака ўқитувчи бўлганлар. Юқорида тилга олинган болохонада мактаб очмоқчи бўлганлар. Уни 23 ёшида янги ҳаёт душманлари отиб ўлдиринган.

Эъзозхон образи масаласига келсак, унинг таъриф-тавсифини онам, Қория Темир қизидан олганман. Дадам ҳалок бўлганларидан кейин, онам унинг ишини давом эттиришга бел боғлаган. Дадам ва онам Ботирали билан Эъзозхоннинг прототипи бўлиб хизмат қилинган.

Юқорида бобомни тилга олгандим. Бобом «еримни топшираман, куч-қувватим йўқ, иложи бўлса уни Утапга топширсам, у ернинг тилини билади. Ушанга беринглар» деганида, ўша пайтдаги шўро раҳбарлари: «ерни кимга берамиз бу бизнинг ишимиз» деб уни ҳайдаб чиқаришган. Уша пайтлар ўрта деҳқонларни қулоқ қилинаётган пайтлар эди. Эътибор берган бўлсангиз, романдаги Мавлон ака ҳам шундай ўрта деҳқон. Мавлон — маълум маънода бобомнинг прототипи.

Бўронбек ҳам ҳаётда бор бўлган кимса. Уни ниҳоятда зolim, қаҳри қаттиқ одам бўлган дейишарди. Утап ҳақида айтиб ўтдим. Уни ўзим кўрганман. Кўнгинга қаҳрамонлар ўзим ҳаётда кўрган, эшитган кишиларнинг образи.

— Лаълихон билан Бўронбек ўртасидаги муносабатлар-чи?

— Шунақа бир муҳаббатни билардим. Ўшани Бўронбек билан Лаълихон ўртасидаги ишқ сифатида тасвирладим. Бирига бу ишқ ҳаёт, бирига эса эрмак. Бирига — кўнгилхуш, бирига — фожиа. Аслини олганда, Бўронбек билан Лаълихон романининг дастлабки икки китобини учинчи китоб билан боғлайди ҳам.

— Ўзингиз айтиб қолдингиз, дастлаб романининг уччала китобини ёзишни режалаштирганмисиз ёки уни давом эттиришни вақт тақозо қилганми?

— Уччала китобни ёзишни ният қилиб, қўлимга қалам олганман. Дастлабки икки китоби тез ёзилди. Материаллар жуда кўп эди. Архивлар ниҳоятда катта ёрдам берди.

Эътибор берган бўлсангиз, романининг биринчи китобида туркиялик асирлар ҳақида атрофлича сўз юритилади. Улар зимдан олиб борган кураш, миллатчилик йўлидаги уринишлари барбод бўлади ва, ниҳоят, Туркияга жўнатиб юборилади. Учинчи китоб айнан ана шу турклар фаолиятига боғлиқ бўлади. Пантуркизм, панисломизм гояларининг атрофлича бадий таҳлили бўлади.

— Агар, малол келмаса, учинчи китоб режалари ҳақида батафсил сўзласангиз.

— Шу ерда бир нарсани алоҳида таъкидламоқчиман, учинчи китобнинг бунчалар чўзилиб кетишига сабаб бор, албатта. Мен турк асирларидан баъзилари билан учрашишим, ўша йиллардаги воқеаларни ипидан игнасиғача билиб олишим керак эди. Бунга жуда кўп вақт керак бўлади. Яна бир асосий мавзу: ўрта деҳқонларнинг ердан ажрлишлари, қулоқ қилиниши фожиаларини тасвирлашдир. Мавлон учинчи китобда қамалади, қаттиқ очарчилик даврини бошидан кечиради. Учинчи китоб Бўронбекнинг Лаълихон билан учрашуви сахнасида бошланади. Ўлимга ҳукм қилинган одамнинг тирилиб келиши қанчалар даҳшатли!

1918 йил. Биринчи жаҳон уруши тугаган. Германиянинг иттифоқчиси бўлган Туркия енгилган. Ўша вақтда ёш турклар (младотурки) ҳукумат тепасида эди. Номини ўша пайтда машҳур Анвар пошшо, Талъат пошшо, Жамол пошшолар миллатчиларнинг ўзига хос байроғига айланган эдилар.

Анвар пошшо 1920 йилда Бокуга келади. Шу ерда ўтказилган шарқ халқлари қурултоида қатнашиб, сўз сўраган. Унга сўз берилмаган, 24 соат ичида Бокудан чиқиб кетиш ҳақида буйруқ бўлган. Шундан сўнг у 1920 йилда Тошкентга келган. Бу ердан Шарқий Бухо-

рога қочиб ўтган. Қўрбоши Иброҳимбекининг тўдасида ҳарбий маслаҳатчи, штаб бошлиғи бўлган.

Тошкентга келишининг сабаби, асир тушган ёш турк офицерлари — уларни човушлар деб аташарди. — Эски Тошкентда мавжуд бўлган 16 мактабда дарс берганлар. Ашвар пошшо ана шу турк муаллимлар ёрдамида ўзига содиқ мусулмон аскарлар тарбияламоқчи, кейин туркларга қўшиб жангга солмоқчи бўлган.

Мустафо Камол пошшо — Камол Отатурк Бош министр бўлгач, турк асирлари ватанига қайтарилади.

Тарих тақозоси билан ўзбек халқининг бир қисми Афғонистон, Туркияга қочиб ўтган.

Туркияда ҳам ўзбеклар кўп. 50—60 мингдан зиёд. 1978 йилда «Ватан» жамияти йўлланмаси билан Туркияга борадиган бўлдим. Самолёт аввал Қоҳирага учди. Қоҳирада уч-тўрт кун бўлгач, қайтишда Истамбулга қўндик. Ўзбекистондан келганимни эшитиб ўзбеклар мен қўнган меҳмонхонага кириб келишаверди...

Ён дафтаримда Туркияда бўлган ўша бир-икки уч-рашув тафсилоти ёзилган. Айнан сизни қизиқтирган мавзуга мос.

Карвон худди чумолидек ўрмалайди. Туяларда ярим уйгоқ кишилар мудрайди. Улар Шарқий Туркистондан Туркия сари йўл олган ўзбеклар.

Умар кажавадаги бетоб онасига дам-бадам сув тутади. Элликларга кириб-кирмаган хушрўй аёл аланган оташ бўлиб ёнади. Иситма аралаш кимларнидир чақиради. Онасининг аҳволи борган сари оғирлашаётганидан Умар нима қилишсини билмай талмовсирайди.

Кечга яқин онанинг ялашидан умид қолмади. Нафас олиши оғирлашди. Ўғлини чақирди.

— Болам,— дейди у бемажол шивирлаб,— икки ўрим сочимни қирқиб ол. Насиб қилиб, Қўқон деган шаҳри азимнинг жамолини кўрсанг, оёғинг Қўқон тупроғига тегса, шу икки ўрим сочимни Шайхон қабристонига қўм. Танам шу ерда қолди, ҳеч бўлмаса сочим ўзга тупроқларда чиримасин. Ота-онам, хешу ақрабларим ўша ерда ётибди. Бу менинг сенга васиятим, болам.

Умар кўзда ёши шашқатор бўлиб онасининг сочини кесиб олибди. Туркияга келиб, ўрнашибди. Майда ҳунармандчиликни давом эттирибди. У уста экан, дипломат ясаркан. Бадавлатроқ хонадондан уйланибди. Ўғил кўрибди. Ўғлининг исми Эртаман экан. Жуда рамзий ном.

Иттифоқо, Умар қоқилибми, йиқилибми оёғини синдириб олади. Врачларга кўрсатай деса пули йўқ. Табибларга даволатиб бир йилча уйда ётади. Тирикчилик издан чиқади. Хотини, «менга бунақанги чўлоқ эр керакмас» деб отасиникига кетиб қолади.

Умарнинг юрагида бир орзуси бўлади: ўғлини ўқи-тиш. Мен билан учрашганида, яъни 1978 йилда Эртм Истамбул дорилфунунининг меъморчилик факультетини битириб, қўлига диплом олган экан. Биноларни бир-бирига боғловчи инженерлик касбинин эгаллаган экан.

Умар менга ўз ниятини айтди:

— Ўғлимни Ўзбекистонга олиб кетсангиз. Мен Ватани фақат тушимда кўраман. Мен эришмаган орзуга Эртм етсин. Ўзбек халқига хизмат қилсин. Юртимизни ташлаб кетиб гуноҳ қилдик, гуноҳни ювайлик. Ҳозир Тошкентда зилзиладан кейин қурилишлар катта дейишяпти. Кейин онамнинг ҳам васияти бажарилармиди... Афсус, илтимосини бажаролмадим.

Мен бу воқеаларни бекорга эслаганим йўқ. Шу воқеаларнинг барчаси «Машъал»нинг учинчи китобига киради.

— Айтишларича, сиз Михаил Шолохов билан учрашган, «Машъал» юзасидан маслаҳатлашган экансиз?

— Ҳа, шундай бўлганди. Уша пайтларда Горький номли жаҳон адабиёти институтида таҳсил олардим. Буюк адибнинг «Очилган қўриқ», «Тинч Дон» романларини қайта-қайта ўқир, у билан учрашишни орзу қилардим. Орадан кўп қўтмай шундай имкон туғилди. Унга роман устида олиб бораётган ишларимни ҳикоя қилиб бердим.

Бўронбек билан содир бўладиган бир воқеа бор. У ашаддий пантуркист Комилнинг тавсияси билан Қумқишлоқдан, севгилиси Лаълидан, суюкли қорабайиридан воз кечади. Бўронбекнинг кўзига қорабайирнинг кўзлари Лаълихоннинг кўзларидан ҳам гўзал туюлади. Хуллас, у ҳўнг-ҳўнг йиғлайди, кейин қорабайирни чопиб ташлайди.

Шолохов ҳикоямни диққат билан эшитди: сўнгра:

— Ҳаёт қонунига риоя қилишни хоҳласангиз, аввал қорабайир, сўнгра ушнинг эгаси йиғласин,— деди.

Худди шундай қилдим. Бу эпизод романдаги энг чиройли саҳифалардан бири бўлиб қолди.

— «Машъал» бошқа тилларга ҳам таржима қилинганми?

— Дастлаб «Совет романининг 50 йиллиги» сериясида дастлабки 15 китоб ичида чоп этилди. Максим Горький, Мухтор Аvezов сингари табаррук адиблар билан бир қаторда китобим босилиши мен учун катта бахт бўлганди. Сўнгра эстон, қозоқ ва бошқа тилларга таржима қилинди. Фақат номи «Первые ласточки» («Биринчи қалдирғочлар») бўлиб кетди. Рус тилида «Светочь» номи билан бир марта босилиб чиқди. Аслини олганда, роман қаҳрамонлари янги ҳаётнинг биринчи қалдирғочлари эдилар.

— Роман қаҳрамонларидан ҳозир ҳаётлари борми?

— Онам Қория Темир қизи. Ҳозир 96 ёшдалар. Романи ўша кишига бағишлаганман.

— Романи қайта кўриб чиқиш ниятингиз бор экан...

— Ҳа, бор. Бу романи батамом янгидан ёзмаи деган гап эмас. Ҳозир Қўқон мухторияти, пантуркизм, панисломизм ҳақида яна гапирляпти. Бу гапларнинг «Машъал»га нима алоқаси бор, деб ўйларсиз. Ҳозирги шаронгда тарихий асарларни бир кўздан кечириш шарт. Кўрганда ҳам тарихни бўямасдан, бор ҳақиқатни акс эттирганми, йўқми деган нуқтаи назардан туриб қараш керак. Чунки инқилобни халқимиз ниҳоятда кўп қурбонлар эвазига рўёбга чиқарган. Ўз йўлбошчилари бўлган. Ушбу ҳақиқатни унутиш, сохталаштиришга ҳаққимиз йўқ. Бу жуда муҳим масала. Чунки давр таъсирида кўнгина воқеаларга ўзгача тус берилгани маълум. «Машъал»ни худди шу маънода кўриб чиқиш зарур, деб ўйлайман.

„Икки эшик ораси“

Асар ёзилади.

У ўз умрини яшай бошлайди. Лекин унинг умри икки хил бўлади. Бир хилларини шоир туғилган кунда бир эслашадн. Бир тонфа асарлар борки, улар ҳар лаҳза варақланади. Қўлдан тушмайди. Унинг муаллифи ҳар гал қўлга олганимизда бир эсланади.

Адабиётимизда туғилган кунлари ўтказилган асарлар талайгина: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», «Ҳалима», «Кеча ва кундуз», «Қутлуг қон», «Навойи», «Зайнаб ва Омон», «Кўкан», «Сароб»...

Кейинги йилларда Уткир Ҳошимов, Абдулла Орипов, Учқун Назаров, Ўлмас Умарбеков сингари талантли адибларимиз қатор қисса ва романлар яратдилар.

Уткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» улар орасида алоҳида ажралиб туради.

«Икки эшик ораси»ни ўқиб чиққанимдан кейин анча вақтгача унинг таъсирида юрдим. Роман ҳақидаги тақризларни ўқиб чиққанимдан кейин Уткир Ҳошимов билан учрашдим. Гап гапга уланди. «Икки эшик ораси» ҳақидаги муаллиф изланишларини, қийналишларини биллиб олишга муваффақ бўлдим.

— Уткир ака, суҳбатимизни шеър ўқишдан бошласан. Эшитинг.

МАКТУБ

(Кимсан Ҳусановнинг Робияга етиб келмаган хати)

Робия! Мен ўлган эмасман, ишон,
Ишон, Ватанимнинг юрагидаман.
Тинчликни истаган жами одамнинг
Оппоқ орзулари, тилагидаман.
Эргашали ака мина остида
Қийма-қийма бўлди, ўзим кўрганман.
Вася амакининг шилиниб кетган
Жасадини тортиб ерга кўмганман.
Даҳшат! Нимасини айтай, Робия!
Куйган болакайнинг кўзчалари йўқ!
О, бунинг ҳар бири осколка бўлиб
Дардли юрагимда қотиб қолган ўқ!
Робия, одамлар эшитсин, айтгин,
Номасълум солдат мен, мағрур ҳар маҳал.
Мангу олов бўлиб, ўчмас ном бўлиб,
Қалбингда тикланган ҳайкалман, ҳайкал!

Нодира Баратова,
ТошДУ студенти, Бухоро.

Ёки мапа бу шеърни олайлик.

МУЗАФФАР ШОМУРОДОВНИНГ СУИГГИ ҚУШИҒИ

(«Икки эшик ораси» романини ўқиб)

Қўқоннинг йўлларида бораяпман тентираб,
Кўрмаган бу урушнинг қолган дардин опичлаб.
Ҳали-ҳануз биллолмай ҳақиқатни, вожаб,
Бораяпман саботни маҳкам тишимга тишлаб!
Онажоним, шум тақдир не куйга солганни
Ҳаммага сўзладингу фарзандингдан яширдинг.
Билмадим қай қабоҳат домига олганини
Ҳаммага бўзладингу дилбандингдан яширдинг.
Дунёга сен келтириб ўзга силади бошим,
Ахир сенинг меҳрингни мен илк бор унда туйдим.
«Ўғай» сўзин эшитиб, пинҳон оқса-да ёшим,
Қўшнилар таънасини эшитмаганга йўйдим.

Бораяпман, отамнинг таниш ёғоч оёғи
Менинг оёғим бўлиб, ортга томон судрайди.
Бораяпман, «Закунчи» муздек совуқ сиёғи
Нечундир тез орқага қайтишимни ундайди.
Бораяпману, онам — Робия кўз жоласи
Сенинг мотамнинг бўлиб, армонга айланади.
Очилмай ҳазон бўлган муҳаббатим иоласи
Юракка санчилмоққа тиг бўлиб шайланади!
...Қўқоннинг йўлларида бораяпман тентираб,
Қўрмаган бу урушнинг қолган дардин опичлаб...

Абдунаби Бозорбоев
Шаҳрисабз

Китобхондан хат олмайдиган ёзувчи кам бўлса керак. Сизнинг «Чўл ҳавоси», «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол», «Дунёнинг ишлари», «Икки карра икки—беш» қиссаларингиз, «Нур борки, соя бор» романингиз ўқувчиларни ҳаяжонга солганини биламан. Лекин «Икки эшик ораси» романи ўқувчилар ўртасида, айниқса, машҳур бўлиб кетди. Адабий жамоатчилик ва танқидчилар томонидан ҳам юқори баҳоланди. Асар ҳақида етакчи танқидчиларимиз кўплаб тақризлар ёзишди. Роман Ҳамза номли республика Давлат мукофоти билан тақдирланди. Асар қаҳрамонлари ҳақида хат эмас, шеърлар ёзилиши ҳар доим ҳам, ҳар бир асарга ҳам насиб бўлавермайди. Бу ҳол романининг жуда катта таъсир кучидан дарак беради. Гапни узоқроқдан бошласак. Менимча, ҳар бир асарнинг дунёга келиши учун бирон нарса туртки бўлади. «Икки эшик ораси»нинг ёзилишига нима сабаб, аниқроғи, нима баҳона бўлган?

— Ҳар қандай қаламкашнинг ўз одат-қўникмалари бўлади. Менинг ҳам бир одатим бор. Ҳар гал янги бир асар ёзишдан олдин ўзим билмаган ҳолда «разведка» қилиб кўраман. Масалан: «Чўл ҳавоси» ёзилишидан олдин «Тўрт мактуб» ҳикояси битилган. «Баҳор қайтмайди» ёзилишидан олдин «Ҳалокат» пьесаси қоғозга тушган. Бу асар сахнада ўйналмади, ҳеч ерда эълон қилинмади. Асар материали пьесага сиғмаслигини тушунганимдан кейин у қиссага айланганди.

«Нур борки соя бор» романи ёзилишидан олдин шу мавзуда бир қанча публицистик чиқишлар қилинди. Бу мавзу атрофида баъзи ҳикоялар ёзилди, лекин улар ҳам чон этилмади. Бўш эди. Бирон жойга олиб боришни ўзимга эп кўрмадим.

«Дунёнинг ишлари» ҳам аввал кичик ҳикоялар тарзида ёзилди. Қисса эълон қилинганидан кейин анча вақтгача мазкур асар руҳдан чиқиб кетолмадим. Шу-

нинг учун бутунлай ўзга бир руҳдаги ва мазмундаги асар яратилиши зарур эди. «Икки эшик ораси» мени энг қийнаган китоб бўлди.

1982 йилда «Эртага куз» деган қисса ёздим. Бу анчагина катта асар эди. Унда уруш номли касофат одамларнинг бошига қанча кулфатлар солиши мумкинлиги тасвирланган. Бундан кўп йиллар илгари бир танишим изтиробли воқеани айтиб берганди. Вояга етгандан кейин отаси уйланиш ҳақида гап очибди. Йигит ҳали бировни севмаган экан, лекин ўзининг кўнглига яқинроқ бир қизни айтибди. Отаси у сенга бўлмайди, деб баҳона қилибди. Бошқа бир қизни айтган экан, у ҳам бўлмайди дебди. Хуллас, ҳақиқатни айтишга мажбур бўлибди: уруш пайтида онаси вафот этган эканку, шу қишлоқнинг ярми хотини унинг онаси бўлиб қолган: уни эмизишган экан.

Бугун, 80-йилларда бундай гапларга унчалик эътибор бермаслик мумкин (туғруқхонада дунёга келган чақалоқни аралаш-қуралаш эмизавериш, ҳатто бола нуқул сунъий сут билан боқилиши ҳам мумкин). Аммо уруш ва ундан кейинги даврларда «кўкалдошлик», кўкракдош ака-укалик, ака-сингиллик муқаддас саналган. Бу — бирламчи. Иккинчидан, «Икки эшик ораси»даги Мунаввар характери — ниҳоятда позик. У жиндай ғубор тегса, сўлиб қоладиган гулга ўхшайди. Бунақа фожияни кўтара олмайди. Шу сабабли «арзимаган гап учун асар қаҳрамонларини фожиага итқитиш шартмиди» деб даъво қиладиган киши асар руҳини чуқур ҳис қилмаганидан шундай хулосага келса керак, деб ўйлайман.

«Эртага-куз» қиссасининг қаҳрамони (Раъно) вафот этмайдию, ўзи хоҳламаган ҳолда эгри йўлга киришга мажбур бўлади. Бунинг учун биринчи навбатда уруш айбдор.

Хуллас, ўша қисса ёзилди. Аммо асар ўзимга ёқмади. Унда нимадир етишмаётганини ҳис қилиб турардим. Кейин билсам, уруш фақат жангоҳда юрган одамларни ўлдириш билан чекланмади, мамлакат ичкари-сида фидокорона меҳнат қилаётган одамларни ўлдириш билан ҳам чекланмади, уруш ўзи битганидан кейин туғилган бегуноҳ одамларнинг ҳам умрига завол бўлди, деган мақсадни очини учун, кенг қамровли асар керак экан.

Роман китоб бўлиб чиққанидан кейин яна бир ҳақиқатни англаб етдим. Инсон хотирасининг минглаб

«ҳужра» лари бўларкан. Қичик бир деталь ёки воқеа узоқ йиллар эсингизда «яшириниб ётиши» мумкин. 1964 йилда «Булутли оқшом» деган ҳикоя ёзилиб, «Тошкент оқшоми»да (1966 йил) эълон қилинган эди. Ўша ҳикояда ҳам роман воқеасига ўхшаш эпизод бор экан. Бу деталь ҳаёлнинг бир чеккасида туриб қолган, йиллар ўтиб, тагин жонланган, янгича мазмун касб этган бўлиши ҳам мумкин.

— Ёзиш жараёнида сиз учун энг оғири нима? Материал тўплашми? Бевосита ёзиш жараёнида ёки қўлёзмани қайта ишлашми?

— Чамамда, тарихий асар ёзмоқчи бўлган адиб учун «материал тўплаш» деган алоҳида юмуш, албатта, бўлиши керак. Замонавий асар «зарядлари» эса қаламкаш онгида қандайдир табиий равишда тўпланади. Бирон деталь ёки воқеани «шуни албатта асарга киритаман» деб ўйлаб ўтирмайман. Дафтарчамга ёзиб ҳам қўймайман. Билмадим, балки бу нотўғридир. Лекин одатим шу (бу — хотирам зўр деганим эмас). Асар ёзилаётганда қачондир қасрдадир кўзга чалинган, эпитилган деталлар ўзи қўйилиб келади...

Бошқаларни билмадиму, мен учун энг қийини — асарни қайта ишлаш жараёни.

Мисол тариқасида айтишим мумкин: «Икки эшик ораси» романи — катта ҳажмли асар. Машинкада 700 саҳифа атрофида. Лекин қайта ишлаш жараёнида ёзилган саҳифаларни тахминан ҳисоблаб кўрсам, уч минг саҳифага борар экан. Начора, талант бирламчи, меҳнат иккиламчи бўлишига қарамай, қаламкаш қора меҳнатдан ҳеч қочмаслиги керак.

Ёзувчилар уюшмасида асар қўлёзмаси қизғин ва кескин муҳокама қилинган эди. Ўз фикрини очиқ-ойдин, самимий баён қилган, маслаҳат берган С. Аҳмад, О. Шарафуддинов, У. Норматов, Х. Тўхтабоев, Н. Фозилов, П. Шермуҳамедов, А. Расулов, М. Муҳаммад Дўст, Ҳ. Султонов, Ҳ. Тўрабеков, М. Маҳмудов ва бошқа устозларим, ҳамкасб дўстларим, етакчи мунаққидлардан, ҳаётдан эрта кетган Баҳодир Ғуломов, Лола Тожиёвалардан миннатдорман.

— Роман, сиз айтгайдек, кенг планли. Бир қишлоқ мисолида қарийб 40 йиллик ҳаёт акс этади. Нима учун шу услубни танладингиз?

— Мен анъанавий йўлдан борсам, «Икки эшик ораси» трилогия бўлиши керак эди.

Биринчи китоб — колхозлаштириш даври, Ориф оқсоқол, Ҳусан думалар линияси;

Иккинчи китоб — уруш даври, Қимсан, Робия, Умар закунчи, Раъно, Шомуродлар линияси;

Учинчи китоб — урушдан кейинги давр, Музаффар, Мунавварлар линияси.

Мен атайлаб бу йўлдан бормадим. Сабаби шуки, бундай қаралганида, услуб — гарчанд бемалол ёзиш мумкин бўлганида ҳам — эскича бўлиб қоларди. Иккинчидан, асар драматизми ҳам озми-кўпми сусайган бўларди. Мен воқеаларнинг ҳаммасини битта китобга сигдиришга ҳаракат қилдим. Аммо бу ўринда ҳам одатдаги йўлдан қочдим. Яъни, 30-йиллардан 70-йилларгача рўй берган воқеаларни бир бошидан тасвирламасдан, қаҳрамонларнинг ҳаётидаги энг муҳим драматик моментларни кўрсатишга ҳаракат қилдим. Мураккаб жойи шундаки, асарнинг бир боби 30-йиллар ҳақида ҳикоя қилса, 2—боби 50-йиллар, яна бир боби 70-йилларга, кейин тагин 30-йилларга кўчади. Бундай ташқари романда тўққиз персонаж, тўққиз хил тақдир, тўққиз хил феъл-атворли одам ўз ҳаётининг турли нуқталаридан туриб гапиради. Уларнинг ҳикоя қилиш усули ҳам, тили ҳам бир-бирига ўхшамаслиги керак. Ҳатто биргина Музаффарнинг ҳикоя услуби ҳам ҳар бобда ҳар хил бўлиши лозим эди. Масалан: Музаффар болалигида бола бўлиб, йигитлигида йигит бўлиб гапириши керак. Қора амманинг ҳикоя услуби Раъноникига, Раъноники Робияникига ўхшамаслиги керак. Шу боисдан роман ертўласидан тортиб чордоғигача бўлган мураккаб қурилмага ўхшаб кетади.

Асарнинг биринчи шахс томонидан ҳикоя қилиниши авторга кўп ноқулайликлар туғдиради. Табиат тасвирлари, психологик ҳолатлари ифода этиш қийин бўлади. Умар закунчини олайлик. У аслида ёмон одам эмас. Шахсга сиғиниш даврининг типик вакили. Анча маккор. Лекин қаҳрамон ўзини-ўзи ёмон демайди. Шу сабабли агар эътибор берган бўлсангиз, Умар закунчи ҳикояси, деярли ҳамма жойда ички монолог тарзида берилади. Қўнглида бир нарсани қўмсайдию, бошқа нарсани ганиради.

Шу боисдан китобхон уни тушуна олармикан, деган ташвишда эдим. Жуда хурсандманки, китобхонлар асарни тушунди эмас, чин юракдан ҳис этишди. Кўп учрашувларда оддий мактаб ўқувчисидан тортиб, колхоз бухгалтеригача романнинг баъзи жойларини ёддан

Ўқиб беришганини кўрдим. Бу қаламкаш учун жуда катта мукофот.

— Ўткир ака, асарда прототишлар борми? Бўлса, кимлар?

— Прототип масаласига ҳар донм шубҳа билан қарайман, чунки ҳаётда мавжуд реал одамлар қисмати ёки феъл-атвори асарга кўчганида, китобхонга ёлгон туюлиши, ҳаётдаги бор воқеани тасвирлаган билан ўқувчини ишонтириш ўрнига шубҳага солиш мумкин. Типиклик деган гап бежиз айтилмаган. Ҳар қандай прототип ҳам адабий тип даражасига чиқиши, умумлаштирувчи қудрати бўлиши керак. Оқсоқол (Тошкентдаги машҳур Ҳайитбой оқсоқол билан «Ориф—Ўрис»лар синтези), Умар закунчи, Ҳусан дума, Комил табиб (машҳур Қалкомил табиб билан Мошфуруш табиблар синтези) — буларнинг ҳаётда прообрази бор. Аммо улар мавжуд бўлган одамларнинг айнан ўзи эмас, умумлаштирилган образлардир.

— Менга «Дунёнинг ишлари» билан «Икки эшик ораси»даги баъзи персонажлар ўхшаш туюлади. Масалан, Қора амма «Дунёнинг ишлари» даги онага, Умар — закунчи Далавой налугчига ўхшаб кетади. Нега шундай бўлган?

— Бир давр одамларида ўхшаш тақдир, ўхшаш феъл-атвор бўлиши мумкин. Масалан, Чингиз Айтматовнинг Едигейи маълум жиҳатлари билан Танабойни эслатади. Менимча, бунинг ёмон жойи йўқ. Айтайлик, Қора амма ҳам — она. Аммо у кўп жиҳатлари билан «Дунёнинг ишлари»даги Онадан, Умар закунчи эса Далавой налугчидан фарқ қилади. Шу ўринда дарҳол изоҳ беришга тўғри келади: ўз машқларини Ч. Айтматов асарлари билан қиёслапти, деб ўйламанг. Шунчаки мисол тариқасида айтяпман. Бундай мисолларни ўзимизнинг адабиётдан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

— Дарвоқе, нима учун Умар закунчи, «айтайлик Умар олифта, ёки Умар мўйлов эмас, айнан «Умар закунчи?».

— Бунда гап бор! Умар закунчи сталинизм даврининг типик вакили. У ҳаммани «закун» номи билан титратган, давр фожияси мана шунда. Романдаги бир нуқтани аниқ топган атоқли олим М. Қўшжоновдан жуда миннатдорман. Матёқуб ака бугунги Аҳмаджон Одиловлар 40-йиллардаги Умар закунчиларнинг вори-си эмасми, деб сўрайди. Бу гапда чуқур ҳақиқат бор.

— Рухсатингиз билан тағин ўқувчилар хатидан баъзи сатрларни ўқиб берсам.

«Романингизни магазиндан зўрға топган эдим. Ўртоқларим, танишларим орасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Шу китобни 100 одам ўқиб бўлганида хабар қилмоқчи эдим. Бугун юзинчи одам китобни ўқиб келди.

Насибахон Мусасва,
Андижон шаҳри».

«Романни кутубхонадан олиш учун бир йил навбатда турдим.

Малика Алланазарова,
Сурхондарё вилояти».

«Урушда кўп жафолар чекканман. Уруш ҳақидаги кўп асарларни ўқиганман. Лекин бу асарда жанг эпизодлари ҳам, ҳатто «юлдаш» деб лақаб қўйишлар ҳам, сода ўзбекларнинг ҳақиқий жангчига айланиши ҳам ниҳоятда ҳаққоний акс эттирилган. Биламан, сиз — ёшсиз. Аммо бу одам чиндан ҳам урушга борган деб ишонгим келади. Бу китобни мамлакатимиздаги ҳамма халқлар ўқишини хоҳлардим. Менимча, бу роман ҳеч қачон уруш бўлмаслиги керак, деган огоҳлантиришдир.

Ҳасан Абдуллаев

Улуғ Ватан уруши инвалиди, Тўрақўрғон»

Мана бу раҳбар ташкилотларга ёзилган шикоят хати. «Мен «Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя бор», «Дуёнинг ишлари», «Икки эшик ораси» китобларини тополмаянман. Қайта нашр қилинадими — йўқми?

Самарқанд ишлаб чиқариш
комбинатининг ишчиси
Шерматов Салим...»

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётига романни қайта нашр қилишни сўраб ёзилган хатга эса Тошкент давлат политехника институтининг 19 студенти, бунисига 27 киши, яна бирига Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институтидан 4 киши, фармацевтика институтидан 7 киши имзо чеккан.

Менга айниқса мана бу хат қаттиқ таъсир қилди.

«Китоб чиқарадиган идоранинг бошлиғига ариза. Берилди ушбу ариза шул ҳақдаким, биз кампирлар сумалак ва бошқа ҳар хил йигинларда болаларимизга китоб ўқитиб эшитамиз. Айниқса «Икки эшик ораси» китобини йиғлаб-йиғлаб эшитардик. Афсус, қишлоқдаги биттагина китобни бир уйингга буғдой тўлгур ўғирлаб

кетибди. Жон болам, шу китобдан кўпроқ чиқариб берсанглар.

Андижон область Хўжаобод район
Ширмонбулоқ қишлоғи кампирлари
Ҳамроқулова С., Мусаева Э.,
Фозилова П., Ҳамроқулова Ш., Ак-
рамова С., Мусаева Ш.

Хат авторларидан бири (П. Фозилова) эски лотин алифбосида «Потма» деб қўйибди. Ҳеч шубҳасиз, булар чин дилдан айтилган гаплар. Мени бир нарсга ҳайрон қолдиради. Нима учун нашриётлар халқ севадиган китобларини кўпроқ ва тезроқ чиқаришмайди? Ахир бундай қилинса ҳам маънавий, ҳам моддий фойдали бўлади-ку?

— Бугунги ўзбек адиблари хурсанд бўлса арзийди. Талай миллий республикаларда миллий тилда чиқадиган китоблар тиражи 15 мингдан ошмайди. Шеърини китоблар эса 2—3 минг нусхада чиқади. Ўзбек китобхони 35 минг нусхада босилган шеърини асарни, 100 минг тиражли проза китобларини кўрдим демайди. (Албатта, агар китоб яхши бўлса... Китоб дўконларида йиллар мобайнида чанг босиб ётган асарлар ҳам оз эмас). Бу ўринда ҳамма айбни нашриётга қўйиш инсофдан бўлмайди. Нашриётда ишлаш осон эмас. (Ўзимнинг бошимдан ўтган). Ҳолбуки, кейинги найтларда «Нашриётда ўтириб олганлар нуқул ўзини ўйлайди, яхшиси, нашриётда ўзи асар ёзмайдиган ёки таржима қилмайдиган одам ишласин» деган гаплар ҳам айтилди. Тўғри, нашриётларда ўз манфаатини устун қўядиган битта-яримта одам бўлса бўлгандир. Аммо, бу далилни умумлаштиришга, айниқса, бунақа ташкилотда ижодга алоқаси бўлмаган одам ишласин, деган гапга қўшилиш қийин. Албатта, бундай мураккаб жараёнли ташкилотда (нашриётда ижод билан саноат қўшилиб кетади) раҳбар бўлган киши шахсан ўзи ижод қилмаслиги ҳам мумкин. Лекин, айтайлик, проза бўлимининг редактори малакали прозаник бўлмаса, шеърини бўлими ходими поэзияни чала-чулпа англаса, таржима ёки классик адабиёт бўлимида малакали мутахассислар ишламаса, авторга нимаи тушунтиради-ю, қўлёзмани қандай таҳрир қилади?

Бундан ташқари қоғоз танқислиги, кейинги пайтда қаламкашлар кўплаб яратаётган асарларни босиш учун ишлаб чиқариш қувватининг етишмай қолаётганини ҳам унутмаслик керак.

— Шунақа дейсиз-ку, йиллаб магазин пештахтасини хира қилаётган семиз-семиз китоблару манзумалар озми?

— Оз эмас. Бу масалага нашриёт жуда хушёр бўлиши керак. Тагин ўша редакторнинг касбий малакасига боғлиқ масала: баъзан яхши асарни китобхон дарҳол қабул қилмаслиги ҳам мумкин, бунақа асар туриб қолишидан чўчимаса ҳам бўлади. Аслида бундай ҳол камдан-кам бўлади. Ҳозир китобхоннинг савияси ўсиб кетди.

— Ғоявий савияси бўш асарларнинг катта тиражларда босиб чиқарилгани-чи?

— Узоқ йиллар чўзилган «ўртамиёначилик» — («уровниловка») бу соҳада ҳам бўлган, нашриёт хоҳласа-хоҳламаса (ўтмас маҳсулот)ни чиқаришга мажбур бўлган. Талантли асарга қанча ҳақ тўланса, саёз китоб ёзган авторга ҳам шунча (баъзан ҳатто кўпроқ) ҳақ тўланган. Амалда талантсизлар талантлилар ҳисобига яшаган ва навбатдаги «асари»ни ёзиб ташлайверган. Менга қолса, бир таклифни айтган бўлардим. Майли, асар чиқсин. Аммо орадан маълум муддат (айтайлик 4—5 йил) ўтгач, автор сотилмай қолган китобларини ўзи қайтиб сотиб олсин. Шундай қилинса, талантсиз асарларнинг йўли анча тўсилган бўлур эди.

Энди нашриётлар хўжалик ҳисобига ўтяпти. Бинобарин, ноширлар яхши асарни кўпроқ ва тезроқ чиқаришдан манфаатдор бўлади.

Яхши китобларнинг кўп ва тез чиқишида тагин бир тўсиқ — бюрократизм деган ғов бор (В. И. Ленин «бюрократик-диктаторлик тўсиқлари» деган сўзни кўп ишлатган). Бюрократ қонунни қурол қилиб, диктаторлик, яъни ҳукмронлик йўлига ўтиб олади. Бу ғовлар ҳали ҳам бор. Айтайлик эл севган шоирнинг (худо ярлақаб) икки томли сайланмаси чиқди. Китоб уч сойда сотилиб бўлди. Ўқувчи уни яна талаб қиляпти. Аммо ўша икки томлик энди ўн йил давомида қайта чоп этилмаслиги керак. Қачондир, қаердадир, кимдир томонидан ёзилган қоида шундай. Ёки бир йилда иккита китоб чиқармаган маъқул. (Албатта, бу ўринда бошқа авторларга ҳам йўл бериш мўлжалланган. Бу — яхши ният. Аммо қаламкаш ёзган асар яхши бўлса, бўш китобнинг ўрнига ўша яхши асар нашр этилса адолатсизлик бўлмайди, деб ўйлайман).

Бу гаплар билан ҳеч кимга таъна қилмоқчи эмасман. Шу найтгача китобларим нашриётларда тўхтаб қолга-

ни йўқ. Шуичаки, умумий манзарани айтяпман, холос. Уйлайманки, нашриётлар хўжалик ҳисобига ўтса, кўп масалалар ўз-ўзидан ҳал бўлади. Замон талаби ҳам — шу.

— Уткир ака, яна бир савол: романнинг айрим жойлари, айниқса «Қора аммам Кимсан акамни таниди» бобини, Мунавварнинг ўлими манзараларини ўқиганимда кўзимдан ёш чиқиб кетди. Айтинг-чи, ўша саҳифаларни ёзаётганда ўзингиз қандай аҳволга тушгансиз?

— Одатда асар ёзаётган қаламкашнинг ҳаяжони асар ўқиётган китобхоннинг ҳаяжонидан ўн қисса кучли бўлади. Ўзи ишонмаган, ўзи чуқур ҳис қилмаган нарсаса китобхоннинг ишониши қийин, уни ишонтаришга уриниш ҳам беҳуда. Агар китобхон асарни ўқиётганда жиндек табассум қилса, ўша саҳифани автор қаҳ-қаҳ уриб кулиб ёзган бўлади. Асар ўқиётганда китобхоннинг кўзига бир қатра ёш келса, ўша саҳифаларини росмана йиғлаб ёзган бўлади. Эҳтимол, бу гаплар бачкана туюлар, бироқ мен бу гапни айтишдан уялмайман: «Икки эшик ораси»нинг қўлёзмасини олиб қўйибман. Сўнгги саҳифаларнинг сиёҳи кўз ёшдан суркалиб кетган...

— Лекин «Икки карра икки — беш» қиссасини ўқиб роса кулдим...

— «Икки карра икки — беш» қиссаси материалининг ўзи қувноқ оҳангга даъват этарди. Қолаверса, «Икки эшик ораси» руҳидан чиқиб кетиш учун ҳам шунақа оҳангда асар ёзилади. Бу қисса бир қарашда — енгил тугаса ҳам аслида анча жиддий фактлар йўқ эмас.

— Уткир ака, мароқли суҳбатингиз учун раҳмат.

ИККИНЧИ ФАСЛ:
САҲНА АЙЛАНАДИ...

„Тановар“

Куй янграяпти.

«Тановар» янграяпти.

Янграганда ҳам юракларга ларза солиб, кўнгли торларини нурдек эшиб янграяпти. Киши кўз ўнгига гўзал бир манзара чизилса ҳам, дил қурғурга олов тушмоқда, ўт тушмоқда. Энтикасан, ўзга чора тополмайсан.

Сумбулаю сумбула
Ураб олай гул билан.
Меинг кўнглим сиз билан
Сиз кетасиз ким билан!
Қадамизда гуллар очилсин!

Кимнинг қўшиғи экан-а бу? Кимнинг куйи экан-а, бу? Бунчалар ҳазин, мушфиқ?! Бунчалар масъум, шаффоф?!
Раққосанинг рақсига мафтун боқамизу ҳаёлимизда эса бир афсона айланаверади.

Эмишки, бир санам бу оламда камолга етибди. Ул санамнинг таърифида шоиру машшоқлар кечаю кундуз тиним билмасмиш. Кўкни шеърлару нолани-наволар тўлдирибди. Санам эса уларга қулоқ тутмасмиш, парво қилмасмиш!

Санамнинг эса дилида ўзга Алпомниш солган чўғ бор экан. Ўзга йигитнинг — чўпон йигит чалган найнинг навоси санамни чашма бўйига чорлайвераркан. Гўзал кўзани қўлга олар экан-у, сўқмоқ йўлдан оҳиста одимлаб кетар экан. Шамоллар у гўзалнинг этагини ўпар экан. Босган изларига губор қўнмасин деб гуллар бош эгишар экан.

Мард, танти ўғлоннинг ишқи уни охири куйлатиб юборибди. Қизнинг юрагини тўлдириб турган ишқ бодаси қўшиқ бўлиб оламга таралибди:

Учоқ бошида қумгон,
Атрофи баланд қўрғон
Севгилимга етолмай
Юрак бағрим бўлди қон.
Қадамизда гуллар очилсин...

Ўзи шунақа бўлади. Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист Салоҳиддин Тўхтасинов билан учрашишга кетяпману ҳаёлимда «Тановар» эшилади. Ўзимча қўшиқни хиргойи қилган бўламан.

Эшик қўнғироғини босишим билан эшик очилди.

— Э, келсинлар, келсинлар, — чехрасидан шундоққина уста Тўхтасин Жалиловнинг қиёфаси акс этиб турган киши такаллуф билан кутиб олди.

Мен бу табаррук хонадонга эҳтиром билан қадам қўйдим. Ичкарида иккинчи бир нуроний чехрага дуч келдим.

— Райҳон опангиз, — таништирди Салоҳиддин ака. — Ўттиз етти йилдан бери биргамиз.

Бир пиёла чой устида суҳбатимиз қизиб кетди. У кишига ҳам юқоридаги афсонани айтиб бердим.

— «Тановар» ҳақидаку! — кейин ажиб бир дилдор овозда хиргойи қилдилар:

Мен бу ерда ўт ёқсам,
Фарғонада тутуни.
Бу дунёда бормикан,
Юрак бағри бутуни,
Қадамизда гуллар очилсин...

«Тановар»нинг 11 хили бор. Қўшиқлари ҳам шунча бўлса керагов. Халқимизнинг энг дилбар қўшиғи, энг дилбар куйи, энг нозик рақси-да бу...

— Ўзингиз ҳам «Тановар»ни ижро этганмисиз?

— Бўлмасам-чи.

— Келнинг, бўлмаса, суҳбат бир бошидан бўлсин. Созанда сифатида қачон кириб келдингиз санъат оламига?

— 1939 йил эди ўшанда. Андижонда Руқия Зоҳидова деган уста аёл бор эди. Дуторчи қизларга бошчилик қилар эди. Отам — машҳур бастакор Тўхтасин Жалилов худди шу аёлга олиб бориб ғижжакчи қилиб топширдилар мени.

Ўзимиз оиламиз билан Тошкентга кўчиб кетганмиз. Мен яна Андижондаман. Ёшим улғайиб у кишидан сабабини сўраганимда:

— Мусофирчиликда бўлсангиз, қаттиқчилик кўрасиз, демак пухта ўрганасиз. Атайини шундай қилгандим, — дедилар.

Руқия опадан тор сирларини ўрганиб юрганимда, бир куни Йўлдош Охунбобоев билан Ғафур Ғулом келиб қолдилар.

Ҳаммамиз формада, қатор саф тортдик.

— Тўхтасин аканинг ўгли сенмисан? — дедилар менинг рўпарамда тўхтаб.

— Ҳа, — дедим.

— Асад Азимов қайси биринг?

Ота биз билан кўришдилар, ишларимиз билан танишдилар. Асад ашула айтди. Ўша пайтда «Если завтра война» — «Агар эртага уруш бўлса» қўшиғи машҳур эди. Ота жуда хурсанд бўлдилар. Ҳатто ўша йили Бутуниттифок қишлоқ хўжалик кўргазмасининг очилиш маросимида ҳам қатнашдик. Суҳбатим сизни зериктирмайтими?

— Йўқ-йўқ, давом этаверинг...

— Уруш пайтларида санъат ҳам жанг қилган. Кичкина концерт бригадамиз бўларди. Отам, мен, Ғанижон Тошматов ва бошқалар бор эди.

Госпиталларда бўлиб концертлар берардик. Жангчиларнинг ахволини кўриб қон бўлиб кетардик. Бирининг қўли йўқ, бирининг оёғи йўқ, бировининг бадани тўла яра, ўқ излари.

Дадам ҳар куни эрталаб тайинлардилар:

— Салоҳиддинжон, биз госпиталга боргунча сиз бозорга бориб, тарвуз-қовуш, турли мева-чевалардан олинг. Ниманки бозорда бўлса олинг.

Бозор қилиб бир қўлимда қоп, бир қўлимда гижжак, госпиталга борардим. Концертларимизни ҳам кўпинча юракка яқин классик куйлардан тузардик. То уруш тугаб, тиичлик замон бўлгунча шу каби ишлардан бўшамадик.

— Уруш йилларида санъаткорларимиз ҳам Мудофаа фондига маблағ ўтказишганми?

— Ҳа, Тамарахоним, Мухтор Ашрафий, Мукаррамахоним, Ҳалимахоним Носирова, Тўхтасин Жалиловлар ўз маблағларини Мудофаа фондига ўтказишган. У пайтда бу каби ишлар оддий ватанпарварлик саналарди, гражданлик бурчи ҳисобланарди.

Салоҳиддин ака беихтиёр қўшиқ хиргойи қила бошлади. Мен умрини санъатга, созандаликка бағишлаган бу инсонни завқ билан кузатардим. Суҳбатимиз ўз-ўзидан «Тановар»га тақалди.

Энди сендек жонон қайдадур, ёрей,
Кўриб гул юзингни боғда бандадир.

— Бу ҳам «Тановар», — деди Салоҳиддин ака хиргойдан тўхтаб, — қандай яратилганини биласизми? — кейин жавобимни кутмай ҳикоя қила бошладилар:

— «Тановар» деган сўзнинг маъносини биласизми? «Тановар» деб ковушнинг орқаси, товонига айтилади. Қадимда бир бой бўлган экан. Қунлардан бир кун у келин туширадиган бўлибди. Бундан хабар топган қосиблар хурсанд бўлишибди: бой буюртма берса, бир нималик бўлиб қолиш мумкин.

Бой манман деган қосибларга қиё боқмай ўтиб, камбағал бир қосиб йигитнинг рўпарасида тўхтабди.

— Келинг, тақсир — қўл қовуштирибди у.

— Сен менинг келинимга махсус ковуш тикиб берасан! — амр қилибди бой. — Пулини эса ишингни кўриб тўлайман.

Келишилган кунда қосиб йигит буюртмани битказибди. Бой келиб кўрса ковуш махсидан чиройлику, махси ковушдан. Қўл теккизишга ҳеч ким журъат этолмасмиш. Бой анча вақт устанинг ишига маҳлиё бўлиб боқибди. Бир маҳал «Вой, тановарингдан!» деб юборибди. Кейин миҳда осиглиқ турган дуторга ишора қилибди.

— Сеникими?

— Ҳа, меники.

— Қани, ол-чи буёққа.

Бой дуторни чертиб шундай полиш билан куйлабдики, эшитган одам сел бўлибди.

Энди сендек жонон қайдадир

Кўриб гул юзингни боғда бандадир.

Сақла ишқим токи бу жон тандадир.

Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир

Шу-шу ушбу қўшиқни номи «Тановар» аталиб кетган экан.

— «Тановар»ни чалганмисиз?

— Чалганда қандоқ! 25 йил бўлди биринчи бор ёнж-жакда ижро этганимга. Энди бу куйнинг нозиклигига, дилкушолигига баҳо топиб беролмайсиз. Мукаррама опа ўйнаганда-ку асти қўяверасиз.

Бир сафар Фарғонада гастролда бўлганимизда бир воқеа бўлганди.

Концерт бераётгандик. Залга тариқ сепсангиз ерга тушмасов. Одам ниҳоятда кўп. Конференсье «Тановар»ни эълон қилиб қолди. Одатда уни мен ижро этардим. Мукаррама опа рақс тушардилар.

Соз чалиниши билан саҳнага бир томондан Маъмуржон Узоқов бир томондан бир қучоқ гул билан Таваккал Қодиров чиқиб келди. Уртада Мукаррама Турғунбоева.

Маъмуржон ака гулларни опанинг оёқлари остига сочиб ташлади. Кейин Таваккал Қодиров билан «Тановар»ни айтишди. Опанинг рақсини бир кўрсангиз эди...

— Салоҳиддин ака, «Баҳор» халқ ашула ва рақс ансамблида ҳам ишлаганмисиз?

— Ансамбль тузилган йилдан бошлаб ишлаганман. Яъни 1958 йилдан. 1980 йилдан эса ўзбек халқ чолғу асбоблари оркестрида гижжакчи бўлиб ишлаб келяман. Шу ердан пенсияга чиқдим.

— Пенсияга?!

— Бундай дейишим нотўғри аслида. Чунки, бастакорми, шоирми — унинг юраги ишдан ҳали ҳануз чарчамаган. Унинг сўнгги юрак зарби ҳам охирги сатрига, охирги машқига ҳамоҳанг бўлиб тепади.

...Суҳбат ҳамisha кишига бир янгилик беради. Мен ҳам Салоҳиддин Тўхтасинов билан бўлган суҳбатда санъаткор фидойилигини, Тўхтасин Жалилов бошлаган анъана — халқнинг буюк меросини севиш, уни ардоқлаш, мангу умр бахш этишдек фазилат бу хонадоннинг шиори эканлигини билиб олдим. Яна Ўзбекистон ССР халқ артисти Тўхтасин Жалилов ўндан ошиқ музикали драмаларни саҳнага олиб чиққанлигининг, юзлаб куй ва қўшиқлар яратганлигининг ҳам, гувоҳи бўлдим. «Тановар» Тўхтасин Жалилов ҳам, Салоҳиддин Тўхтасинов ҳам севиб ижро этган куй, қўшиқ бўлган.

— Ҳозир сизга бир ажойибот намоёиш қиламан, — деди Салоҳиддин ака радиоланинг қулогини кўтарар экан.

Пластинка айланиб, дилни энтиктирувчи оҳанглар янграй бошлади. Кейин Меҳри Абдуллаеванинг хониши эшитилди:

«Оҳ ўзим айланайин-эй, гирён кўзингдан-ай...

Қора сочим ўсиб қошимга тушдией...»

Ялт этиб Салоҳиддин акага қарадим. У киши кўзларини юмиб хонандага қўшилиб хиргойи қиларди:

На савдолар менинг бошимга тушди...

Мунис оҳангнинг сўнгги садолари тингач, Салоҳиддин ака менга ўгирилди.

— Бу менинг фикримча, ҳақиқий «Тановар». Сўзларини қараиг. Халқимиз тенги йўқ заргар. Музикасизми айтмайсизми? Юракни ёндираман дейди-я. «Ёввойи Тановар» деб ҳам юритилади.

— «Ёввойи Тановар?».

— Ҳа.

— Унда, «Сумбулаю сумбула» билан бошланадигани-чи?

— У марғилонча «Тановар». «Энди сендек жопон қайдадир» эса Фарғоначаси. «Бойвачча Тановар» ҳам дейди халқимиз.

— Жуда номи ғалатими?..

— Нега? Ҳеч ҳам ғалатилиги йўқ.

— «Еввойи Тановар» қаердан келиб чиққан?

— Энди айтмасам бўлмас. Водийда Сойбўйи деган жой бор, эшитган бўлсангиз керак. Инқилобгача, Николай подшо доврларида ўша ерда исловатхона бўлган. Ночор оилалар ўз қизларини сотишган. Ноилож, замон шундай бўлганди. Кўпинча махсус кишилар чиройли қизларни ўғирлаб келиб, исловатхонага пуллашган. Тасаввур қиляпсизми?

Мен тасаввур қилардим. Кўз ўнгимда эса хаёлларим жонланарди...

Ҳуринисо хурдек бўлиб камолга етди. Унинг ёқут лабларию ширмоё юзларига қуёш боқиб тўймасди. Қаддини кўриб сарв, ҳуснини кўриб товус ҳижолат бўларди.

— Ҳай, бечора Матмусанинг бахтига харидори яхши жойдан чиқсин-да, — дейишарди қўни-қўшнилар.

Ҳуринисони Арслон деган йигит кўз остига олиб қўйганди. У бўлар-бўлмасга Ҳуринисонинг кўчасидан ўтаверар, бир тавақали эшигини кўрганда чуқур оҳ тортарди. Йигитнинг бу оҳлари Ҳуринисога етиб борди. Унинг юраги ўртаниб кетди. Аммо қачон, қандай қилиб дийдорини кўради?!

Бир сафар сайлда Арслон билан Ҳуринисо рўбарў келишди.

Кўзлар юрак тубидаги оташин муҳаббатдан ҳикоя қиларди.

— Сени севаман! — тепарди йигитнинг юраги.

— Сени севаман! — хуркак оҳудек ўйнарди қиз қалби.

Оҳ, қизни бу сайлда биргина Арслон кўрган бўлса кошки эди? Шу кун сайл тугаб қолаёзганди Ҳуринисонинг ортидан бир аёл чақириб қолди.

— Ҳой, оппоқ қиз, қайси маҳаллада турасан?

Ҳури айтди.

— Бирга кета қолайлик. Мен ҳам сенга қўшни маҳаллада яшайман.

Икковларининг йўли тўсилди. Номаълум йигитлар кўз очиб юмгунча Ҳуринисонинг кўзини боғлашди. У

ўзига келганда безатилган, ҳашамдор уйда эди. Ёнида бояги аёл!

— Сизни ҳам олиб келишдими, холажон!

— Сени мен олиб келдим бу ерга!

— Нега!

— Бахтингни топасан бу ерда! Ҳуснингни шайдола-ри гаҳ десанг қўлингга қўнади.

Ҳуринисо фарёд қилди, дод солди. Аммо начора. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди.

Гўзал қиз ўзини ерларга отиб йиғлади. Аҳволдан, ҳаётдан, диёнатсизликдан қон йиғлади.

Кунлар ўтди. Ҳуринисо она қишлоғини соғинар, Арслоннинг мардона нигоҳи кўз олдига келаварарди. Қиз зардобга тўлган юрагини очиб, сой сувларига, ел-ларга дардини сочиб юборди:

Қора сочим ўсиб қошимга тушли

Не савдолар менинг бошимга тушди..

— Ана шунақа, — деди Салоҳиддин ака оғир тин олиб.

— «Тановар»нинг 3 таси ҳақида гаплашдик. Қолган-лари-чи?

— Сизга бир сир айтий. Мабодо мен «Тановар» музикаси билан бир иш қилмоқчи бўлсам, дастлаб «Тановар»нинг ўзига мурожаат қиламан: «Тановар», азиним, сендан бир куй чиқармоқчиман, уни сенга йўлдош қиламан».

Менимча бошқа бастакорлар ҳам шундай йўл тутишса ажабмас.

— Демокчисизки, қолган куйлар ҳам шу уч «Тановар» асосида вужудга келган.

— Шундай десак ҳам бўлади. Узоққа бормайлик. Алексей Козловский яратган «Тановар» симфоник асари бор. Халқимизнинг қадимий куйи оркестр ижросида жуда таъсирли эшитилади.

СССР Халқ артисти Ҳалимахоним Носирова оркестр жўрлигида «Тановар»ни ижро этган. Қўшиқмисан қўшиқ. Бу ҳам «Тановар»нинг биттаси десак бўлади.

— Марҳум Тўхтасин Жалилов ҳам бу куйни ёзиб олган эканларми?

— Ёзиб олгангина эмас, ижро ҳам этганлар.

Бу 1936 йилда бўлган эди. Ашулачиларнинг кўрик-конкурси ўтказилганда дадам «Ёлғиз», «Бўстон» ашулаларининг ўртасида «Тановар»ни ижро этганлар.

Муқимий номидаги музикали драма ва комедия те-

атри саҳнасида намоиш этилган Ҳамзанинг «Холисхон» спектаклини биласизми? Спектаклда Холисхон дутор чертиб, қўшиқ айтадиган саҳна бор. Уша қўшиқ «Тановар». Дадам музикали драма вариантыни яратиб, пьесага киритганлар.

Худди шундай ҳолга уруш йилларида саҳналаштирилган «Ўзбекистон қиличи», «Даврон ота» спектаклларида ҳам дуч келамиз.

Ёки «Тоҳир ва Зухра» операсини эсланг. Операда «Ситора» номли қўшиқ бор. Мана бундай бошланарди: «Хилват топиб фалакни сайр айлади ситора...».

Энди оҳангига эътибор беринг. «Тановар»ни эслата-яптими?

— Алексей Козловский «Тановар» балетини ҳам ёзган экан.

— Ҳа. Алишер Навоий номидаги Академик Катта театрдa саҳналаштирилган. Балет — раққосалар, умуман, ўзбек аёли ҳақидаги ажойиб асар. Бош ролни СССР халқ артисти Бернора Қориева ижро этган.

— Ёилардан кимларнинг ижроси сизга маъқул?

— Ўзбекистон ССР Маданият министрлигининг республика халқ ижодий уйида «Нафосат» ансамбли бор. Мен ҳозир шу ансамблнинг музика раҳбариман. Ансамблдаги Мавлудахон қизим жуда яхши ижро этипти.

— «Тановар»нинг Мукаррама Турғунбоева томонидан ижро этилиши ҳақида нима дея оласиз?

— О, у рақс эмас эди. У қўшиқ эди. Опа «Тановар»ни ўзи яратди. Лекин халқига мерос қилиб ташлаб кетди.

— «Тановар» халқимизнинг энг машҳур куйи, муҳаббат ҳақидаги энг мунис қўшиғи. Шунинг учун ҳам мен энг яхши музика ва қўшиқларни «Тановар» сифатида кўргим келади.

„Муножот“

Ҳар кун янги бир мўъжиза. Такрорлаб чарчамайман: Ҳар бир кунни мўъжиза билан яшаш — фидойилик. Қўшиқчилик санъатимизнинг дурдоналаридан бири «Муножот» — «Сарви гулрў келмади»нинг яратилиши ҳам ана шундай мўъжизаларнинг бири. Ўзбекистон ССР халқ артисти Берта Давидова билан суҳбатлашганимда бунга яна бир бор амин бўлдим.

— Берта она, халқимиз Сизни ўзбек классик қўшиқларининг моҳир ижрочиси, мақом санъатига катта ҳисса қўшган хушовоз хонанда сифатида ҳамиша қадрлайди.

— Раҳмат.

— Халқимизнинг энг севимли қўшиғи «Муножот»нинг яратилиш тарихини сўзлашдан олдин Сизнинг санъатга қандай кириб келганингизни ҳам хотирласак...

— Оиламиз катта оила эди. Ун уч ўғилнинг орасида ягона қиз эдим. Ўзим Марғилонда туғилганман. Санъат оламига қадам қўйишим ҳам қизиқ бўлган.

Еш қизалоқ найтларимда Ҳалима Носированинг бир қўшиғини эшитиб қолдим. Балки, биларсиз: «Оқ ойдин кечалар, оппоқ ойдин кечалар» деб бошланади. Қўшиқ менга жуда ҳам ёқди. Ҳеч тилимдан қўймасдим.

Охунбобоев номли медицина билим юртини тугатгач, госпиталда ҳамшира бўлиб ишлай бошладим. Ун уч — ўн тўрт ёшларда эдим.

Бир куни — бу 1943 йилларда эди, госпиталга Ўзбекистон радиоси қошидаги ўзбек ансамбли концерт бергани келди. У пайтда ансамблга ажойиб инсон, катта санъаткор, Ўзбекистон ССР халқ артисти Имомжон Икромов раҳбар эдилар. Концерт тугаши арафасида, ярадорлардан бири айтиб қолди:

— Бизнинг ўзимизнинг ҳам қўшиқчи қизимиз бор.

— Қани, қани, чақиринглар, — деди Имомжон ака.

Мени қўярда-қўймай ўртага чиқаришди. Шу ерда ҳам «Оқ ойдин кечалар, оппоқ ойдин кечалар»ни айтдим. Шунда Имомжон ака ёнидаги кишига (кейин билсам у киши Ўзбекистон ССР халқ артисти Ориф Қосимов эканлар) дедилар:

— Овози жуда ширалику. Радиога олиб кетамизми?

— Қайдам, — деди у киши, — госпиталь бошлиғи бор, у рухсат берармикан...

Госпиталь бошлиғи билан сўзлашишган экан, у:

— Ярадорлар соғайгач, ҳаммаси фронтга кетади. Агар бу қиз Сизларга шунчалик зарур бўлса, марҳамат рухсат бераман, — дебди.

Шундай қилиб, мен радиога, ўзбек ансамблига қабул қилинадиган бўлдим. Эртасига акам, ўша пайтларда Алишер Навоий номли Опера ва балет театрининг анча таниқли солисти, Мордухай Давидов мени радиога олиб келди. Санъат оламига киришимда, санъаткор сифатида шу даражада обрў топишимда Имомжон

аканинг, Ориф аканинг, айниқса, академик Юнус Ражабийнинг катта хизматлари бор.

— Энди «Муножот» ҳақида сўзлашсак...

— Биласиз, «Муножот» халқимизнинг энг шикаста, дилдор куйларидан. Куйни эшитган кишининг юраклари чок-чок эшилиб кетмасдан иложи йўқ. Шунчалик ҳазин бу наво. Сўзлари ҳазрат Алишер Навоийники. Ғазални ёд биласизми? — Кейин Берта опа шикаста овозда ўқидилар:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.
Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимгаю ул шўхи бадхў келмади.
Оразидай ойдин эрконда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек ҳам ўлғонда қоронғу, келмади,
Ул париваш ҳажридинким йиғладим девонавор,
Кимса борму ким, анга кўрганда кулгу келмади.
Кўзларингдин нега сув келгай деб ўлтурманг мени,
Ким бори қон эрди келган бу кеча су (в) келмади
Толиби содиқ топилмас, йўқса ким қўйди қадам,
Йўлғаким, аввал қадам маъшуқа ўтру келмади.
Эй, Навоий, бода бирла ҳуррам эт кўнглунг уйини,
Не учуким, бода келган уйга қайғу келмади.

Бир куни Имомжон Икромов мени чақириб қолдилар-да, бир ғазал кўрсатдилар. Устод Навоийнинг «Сарви гулрў келмади» номли машҳур ғазаллари экан.

— Ўқинг, — дедилар Имомжон ака.

— Ўқиб чиқдим.

— Маъқулми Сизга?

— Навоий устознинг бирои сатри йўқ элга маизур бўлмаган, — деб жавоб қайтардим.

— Балли, қизим. Энди гап бундай, шунини қўшиқ қилиб ижро этсангиз. Розимисиз?

Рози бўлдим. Тинимсиз машқ қиламиз, ҳатто ҳар битта сўзнинг талаффузини соатлаб ишлаймиз. Имомжон ака банд бўлганларида танбурчи Мақсудхўжа Юнусов мен билан шуғулланадилар.

«Муножот» қўшиғи шу номли куйга солинган ғазалдир. Бунини унутмаслик керак.

1946 йилда «Муножот»ни биринчи бор ижро этдим. У пайтларда кўчаларда радиоакарнайлар бўларди. Фонограммалар йўқ. Лентага ёзиб олиш деган гап қаёқда, дейсиз.

Ўша йилларда Тошкентнинг Лабзак кўчасида истиқомат қилардик.

Эрталаб еттида туриб йўлга чиқаман. Эгнимда телегрейка, юбка, қор тиззадан келади. Гоҳ трамвайда,

гоҳ яёв Инқилоб хиёбонига етиб келаман. Микрофон олдида концерт берамиз. Кеч соат 4 да яна шу ҳол такрорланади.

Бир сафар қўшиқни ижро этиб бўлиб, ташқарига чиқсам, радио комитет олдидаги карнай тагида юз чоғли одам тўпланиб туришибди. Мени кўриб:

— Ана шу қиз «Муножот»ни айтган,— деди биттаси. Билсам улар мени кўриш учун тўпланишиб туришган экан. Шунда барча чеккан қийинчиликларимни унутиб юборгандек бўлдим.

— Демак, «Муножот»нинг биринчи ижрочиси Сиз бўлгансиз?

— Ҳа, мен шундай бахтга мушарраф бўлганман.

— «Муножот»нинг бунчалар машҳур бўлиб кетишини нимадан деб ўйлайсиз?

— Буниинг бир нечта сабаблари бор. Аввало ғазалнинг беназир асар эканлигини алоҳида таъкидлаш керак. Сўнгра унинг куйи, ўзбек халқининг армони, дардини ўзида мужассам этган. Шеър билан куйни бири-бирига омухта қилган Имомжон Икромовнинг хизмати-ни учинчи омил деб кўрсатиш керак.

Қўшиқни дард билан ижро этиш керак. Чунки хонанданинг овози орқали тингловчилар ё севинади, ё ғам чекади... ё бефарқ қолади. Мен «Муножот»ни ўз дардим деб билганман. Ижро этганимда қанчалар изтиробга тушардим. Қўзларим жиққа ёшга тўлган пайтлар кўп бўлган.

— Пушкин номли маданият ва истироҳат боғида концерт берган чоғларингизни эслайсизми?

— Ҳа, э, у воқеами? Эсимда, эсимда, 1960—61 йиллар эди. Пушкин боғида концерт бердик. Мендан аввал, номини унутдим ҳозир, биров «Муножот»ни айтиб юборди.

Менга навбат келганида 4—5 та қўшиқ ижро этдим. Ниятим «Муножот»ни такрор этмаслик. Залдан кимдир:

— «Муножот»ни айтмагунингизча саҳнадан туширмаймиз, — деб қичқирди.

Концертда Мукаррама Турғунбоева ҳам иштирок этаётганди. У киши ҳам:

— «Муножот» Сизнинг қўшиғингиз. Ижро этмагунингизча саҳнага чиқмайман, — деди.

Қўшиқ халқимизга шунчалик сеvimли бўлган экан, мен фақат бахтиёрман деб айтаман, холос.

„Тоҳир ва Зухра“

«Тоҳир ва Зухра» бадийи фильми ўз вақтида «Севги ва садоқат мадҳи», «Муҳаббат ҳақидаги мунгли қўшиқ» деб ном олган, томошабинлар орасида жуда машҳур бўлиб кетганди.

Фильм асосида ўзбек халқининг машҳур эртаги ётади. Эртак кексаю ёш — барчани бирдек ўзига мафтун этади. Ҳозирда ҳам уни мароқ билан томоша қилинишига сабаб у муҳаббатнинг оташинлиги, мангулиги, садоқат, тилларда дoston бўлиб қолишини куйлайди. Унга халқимизнинг асрий орзу-умидлари, қувончлари, ҳижрон-дардлари сингиб кетган.

1945 йилда мамлакатимиз кино экранларида ишқ ва вафо достони «Тоҳир ва Зухра» фильми намойиш қилина бошланди. Фильм қисқа муддат ичида жуда машҳур бўлиб кетди. Чет элларда ҳам уни севиб томоша қилишди. Уша кунларни Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган артист Юлдуз Ризаева яхши эслайди.

— Юлдуз опа, кўпчилик сизни кинога тасодифан келиб қолган дейишади. Шу ростми?

— Рост. Мен сира ҳам киноактриса бўламан деб ўйламаганман.

— Тоҳир ролини ижро этган Гулом Тожинов билан ҳам шундай бўлганми?

— Уни билмадим. Лекин мени Раҳим Пирмуҳамедов «кўчадан топиб олган».

Бир кун Шайхонтоҳурда дугонам билан суҳбатлашиб кетаётгандик, рўпарамиздан Раҳим Пирмуҳамедов билан Хайри Ғаниева чиқиб қолишди. Киноартистларни биринчи кўришимиз эмасми, оғзимиз очилиб қолди. Нарироққа бориб орқамизга ўгирилсак, улар ҳам тўхтаб бизга қараб туришган экан. Кейин Раҳим ака бизга яқинлашди.

— Яхши қизлар, — дедилар, — киноактерлар мактаби очилган. Бор-йўғи уч йил ўқийсизлар. Яхши шаронглар яратилади. Бориб ўқимайсизларми?

1943 йил. Уруш пайти. Дадамлар 1936 йилда қазо қилганлар. Оилада беш бола бор. Энг каттасиман. Унбеш ёшли қиз ишга келиб-кетаман. Раҳим аканинг таклифи мени ўйлаштириб қўйди.

Хуллас, эртасига дугонам билан азбаройи қизиққанимиздан бордик. Имтиҳон кун белгиланди, шеър, монологлар тайёрлаб келишимизни айтишди.

Павильонда (у пайтлар «Ўзбекфильм» студияси Шайхонтоҳурда эди) имтиҳон бошланди. Имтиҳон комиссиясига Михаил Ильич Ромм раислик қилди. Уша кезлари «Тоҳир ва Зухра» фильми суратга олиниши керак бўлиб, режиссёр Наби Ғаниев бош ролларга актёрлар излаб юрган эканлар. Мени кўриб суюниб кетибдилар.

— Бўлди, мен Зухрани топдим! — дебдилар комиссия аъзоларига.

Мен буни кейинроқ эшитдим. Шу тариқа менинг бутун ҳаётимни белгилаб берган кинодаги биринчи лаҳзаларим бошланди. Ушанда бор-йўғи 16 ёшда эдим холос.

Тоҳир ролига ҳам шу тариқа актёр таниланганми?

— Тоҳирни асосан режиссёр ассистентлари қидиришган. Ғулом Тожиаълов билан уч-тўрт марта машқ бўлди. Наби Ғаниевнинг кўнгил тўлмади шекилли. Эсон Қаримовни ҳам синаб кўришди. Эсон ака мендан ёши катта, балайдроқ киши эдилар. Бунинг устига актёр ҳам эмасдилар. Ахир Тоҳир ҳам, Зухра ҳам бир кунда туғилган эмасми? Шунинг учун яна Ғулом Тожиаълов номзодига қайтишди: Тоҳирни у ўйнайдиган бўлди.

— Зухра ролини ижро этишга бошқа даъвогар актрисалар бўлмаганми?

— Мен ва Тамара Назаровани бир неча марта синаб кўришди. Икковимизнинг номзодимизни Москвага тасдиққа юборишди (у пайтда номзодлар Москвадан тасдиқланиб келарди). Не бахтки, менинг номзодим маъқул кўрилибди.

— Партнёрларингиз ҳақида ҳам сўзласангиз...

— О, «Тоҳир ва Зухра»га актёрларнинг гуллари танланганди. Шукур Бурҳонов — Қоработир, Обид Жалилов — вазир, Абдор Ҳидоят — Сардор, Юлдуз — Хайринисо Ғаниева. Улар билан бирга ишлаш мен учун қанчалар бахтиёрлик бўлганди!

Моҳим ролини кўпчилик ким ижро этганлигини билмаса ҳам керак. Билганда ҳам бир актрисада деб ўйлаши мумкин. Моҳимни ўзбек халқининг жасур қизи, машҳур, снайпер Зебо Ғаниева ўйнаганди. У жангда ярадор бўлиб, Тошкентга қайтганди. Қўлида ҳасса, зўрға юрарди. Эътибор берилса, Моҳим фақат — кино тили билан айтганда бир хил позада суратга олингани ҳам шундан.

— Сиз жуда бахтли актрисасиз, Юлдуз опа.

— Нега шундай деб ўйлаяпсиз?

— Ахир Наби Ғаниев, Асад Исмамовлар билан учрашгансиз-ку.

— Бу жиҳатдан фикрингиз тўғри, бахтлиман. Наби Ғаниев ҳам, Асад Исмамов ҳам ўзбек маданиятининг энг ёруғ юлдузларидир.

Наби ака жуда меҳрибон эдилар. Ҳар бир актёрни жуда авайлардилар. У киши режиссёрлик қилган «Насриддин Бухорода» фильми жуда машҳур бўлиб кетганди.

«Тоҳир ва Зухра» суратга олинаётганда шундай бир воқеа бўлганди.

Зухрага Тоҳир сени унутди деб хабар келади. У йиғлаши керак. Лекин ҳеч йиғлолмайман-да. Наби ака мени четга чақириб, суҳбатлашдилар.

— Қизим, бир ўйлагин, Тоҳир ҳақида эмас, дадангнинг вафот этгани ҳақида хабар келди. Сен нима қилар эдинг?

Мен ота меҳрига зор қолган эмасманми, кўнглим тўлиқиб, йиғлаб юбордим. Ҳеч ўзимни тутиб ололмайман. Наби ака кишининг юрагига йўл топа олар эди.

Асад Исмамов тенги йўқ актер эди. Жуда истеъдодли эди. У ижро этган роллар тўлақонли чиқарди.

Урушнинг охирида киностудия қошидаги актёрларни театрларга тақсимладилар... Чуики, иш йўқ эди-да. Асад ака Ҳамза театрига юборилди. У ерда ишлолмадилар. Ҳай аттанг, шундай улуғ талант эгасининг умрининг охирги йиллари аянчли бўлди.

— Юлдуз опа, ҳар қандай фильм сценарийдан бошланади...

— Фильм сценарийсини Собир Абдулла билан Алексей Спешневлар ёзишган. Қўшиқларга Алексей Козловский музыка ёзган.

— Қўшиқларни ўзингиз ижро этганмисиз?

— Йўқ, мен ижро этмаганман. Кино яратилгунга қадар Муқимий номли театрда «Тоҳир ва Зухра» музыкали драмаси қўйилганди. Зухра родини машҳур санъаткоримиз Саодат Қобулова бажарардилар. Фильмдаги қўшиқларни ҳам у киши ижро этганлар. Тоҳирнинг қўшиқларини Янгийўл театрининг актёри Абдулла Охунов айтган.

— «Тоҳир ва Зухра»дан кейин ҳам фильмларда иштирок этганмисиз?

— Ҳа. Кейинги асосий ролим «Фаргона қизи»даги бош қаҳрамон Дилбар образи, Комил Ерматовнинг

«Опа сингил Раҳмоновалар» фильмидаги кенжа Раҳмонова бўлди. Иккала фильм ҳам яхши мавзуда эди. Аммо нима учундир унчалик оғизга тушмади. Кейин, Тошкент театр рассомлик институтининг театршунослик факультетини битириб, киностудиянинг аввал сценарий бўлимида, кейин дубляжда редактор бўлиб ишлай бошладим. Шу ердан пенсияга чиқдим.

— «Тоҳир ва Зухра» чет элларда ҳам қўйилганми?

— Аввал бир факт ҳақида тўхталиб ўтай. Фильмни Германиядаги жангчиларимиз ҳам кўришган. Улардан шунчалик кўп мактуб келган эдики... Ҳаммаси тўп садолари остида кўрганларини, фильм жуда манзур бўлганлигини эҳтирос билан ёзишганди.

Уша пайтда Иззат Султонов «Ўзбекфильм» киностудиясининг директори эдилар. У киши «Тоҳир ва Зухра» фильми билан Ҳиндистонга боргандилар. Фильмнинг рекламасини кўриб у киши ҳайратга тушибдилар. 8—10 қаватли уйнинг бор бўйига эълонлар осилибди. Биридан бири гўзал суратлар ишланибди. Фильм намойиш этилган кинотеатрларда одам доим тирбанд бўлибди. Бу бир факт, холос.

— Наби Ғаниевда ўзбек халқ афсона, эртаклари асосида фильм яратиш орзуси бормиди?

— Бор экан. Наби ака «Алпомиш» достони асосида фильм яратмоқчи эдилар. Сценарий ҳам тайёр эди. Менга «Сен Барчинни ўйнайсан» деб айтгандилар. Сценарийни ўқиб кўргандим. Жуда ажойиб эди. Афсуски, касаллик, ўлим бунга халал берди. Билмадим сценарий кимда қолди экан?! Кинооператор Михаил Краснянский кинога оид нарсаларни йиғиб юргувчи эди. Начора, у ҳам ҳозир орамизда йўқ. Мабодо битта-яримтада шу сценарий бўлсаю топилиб қолса, уни киностудияга олиб келиб топширса нур устига нур бўларди.

— Халқимиз маънавиятига хизмат қиладиган ҳар бир нарсанинг эгаси, яъни муаллифи бўлади. Муаллиф ҳаёт бўлса ўзи, йўқса ворислари албатта уни бир кун эмас бир кун халқимизга тақдим этади деб ўйлайман. Ушанда фильмни суратга олиш имкони туғилади, албатта.

— Умид — ярим давлат дейдиларку! Кошки эди.

„Маҳаллада дув-дув ган“

— Эшитдингларми, бугун Маҳаллада дув-дув ган бўлармиш?!

— Қанақа гап! Ишма бўлибди?

Бу фильм ҳақидаги илк хабарни бизнинг маҳаллада шундай кутиб олишганди. Қолхоз клубида намоиш этилишидан дарак топган қолхоз аҳли жуда хурсанд бўлди.

— Ҳеч гап йўқ экан, — дейишди кейин ўша хабар келтирганлар, — кинонинг номи шунақа экан.

Хуллас, фильмин томоша қилдик. Ундаги чиранчоқ Ойпошша, теспса-тебранмас Арслон, куйди-пишди Уста, соддадил, меҳридарё Меҳри хола, гўзал қизи борлигидан мағрур Ҳалима, чиройли қиз Сайёра, онасининг қиз-гаи чизигидан чиқмайдиган Умаржон, жудаям гўзал Азиза образлари, айниқса, аёлларга таъсир қилди.

— Вой, анави диктор қиз борку, Раънохон, Лутфи-хон аяга келин бўлган экан-да, шунинг учун телевизор-да кўринмаётган экан.

Лекин бошқа ишга ўтгандир деб ҳеч ким ўйламайди.

— Мақтанчоқлигига бало борми? — анча вақтгача гапириб юрди Чевар хола. — Ўғлинг бошқасини хоҳласа олиб беравермайсанми? Лекин ўзи ҳам ўгли хоҳлаган қизни келин қилмайман деб роса тихирлик қилди.

Орадан йиллар ўтиб, фильм сценарийсини Ю. Рест билан А. Рамазонов ёзганлигини, қўшиқлар тексти автори Уйғун эканлигини, фильм ҳозирда Иттифоқда машҳур кинорежиссёр, СССР халқ артисти Шухрат Аббосовнинг биринчи ишлаган фильми эканлигини билдим.

ЎЗБЕКИСТОН ССР ХАЛҚ АРТИСТИ ИКРОМА БОЛТАЕВА ҲИКОЯСИ

— «Маҳаллада дув-дув гап» бадний фильмигача «Ленин йўлланмаси билан» деган картинада кичикроқ роль ижро этган эдим, холос. Жуда унақанги тажрибам ҳам йўқ эди кинода. Шухрат Аббосов мени Ҳалима ролига таклиф этганида, рости севиндим. Сценарий билан танишдим. Ижро этадиган ролим оддий ўзбек аёлининг образи. Фақат мағрурроқ, гўзал қизи борлигидан боши осмонда. Энди менинг ташвишим бошқа нарсага кўчди: партнёрим кимлар бўлар экан?

Бахтимни қарангки, Тошкентнинг қоқ марказида яшовчи (кинода, албатта) қўшниларим ажойиб одамлар бўлиб чиқишди. Арслон билан Ойпошша — СССР халқ артисти Раҳим Пирмуҳамедов билан Ўзбекистон ССР халқ артисти Марям Ёқубова; уста билан Ҳалима — мен билан СССР халқ артисти Раззоқ Ҳамроев;

Меҳри хола — СССР халқ артисти Лутфихоним Саримсоқова, Умар — Ўзбекистон ССР халқ артисти Ҳамза Умаров. Яна менинг севиқли кишиларим — Ўзбекистон ССР халқ артистлари Саъдихон Табибуллаев, Турсунхон Жаъфарова, Сайфи Олимовлар. Нимасини айтмай, жуда ҳам севиқиб кетдим. Улардан ҳар қанча ўрганса арзийди.

Ёшларимизни айтмайсизми? Раъно Мадраҳимова, Тўлқин Тожиев, Ҳолида Исҳоқова, Роза Ризамуҳамедова... Бирам аҳил, бирам ишчан, бирам қўҳликки..

Ҳолидани Сайёра ролига таклиф қилишганда эндиgina ўнинчи синфни тугатганди. Ёш бола эди, уни галма-галдан қўриқлаб юрардик, тагин битта-яримта бир нима деб бошини айлантирмасин деб. Ҳар нима қилганда ҳам бировнинг азиз фарзанди...

Ҳозир нима иш қилади дейсизми? Қасрдалиги хотирамда йўқ, сал ёшингиз улгайсин биласиз бунини, ҳар ҳолда театр ёки кинода эмас. Фильмни суратга олиш пайтида чинакамига она-бола бўлиб кетувдик ўзиям. Шунақа гаплар. Фильм нима ҳақдалигини биласиз-а?! Тошкентнинг янги қурилишлари ҳақида. Фильм очиқ майдонда олинган. Фақат ўртага учта уй қурилган. Уй бўлганда ҳам бугун-эрта бузилиши керак денг. Уйлар жуда ҳам ўхшаган.

Уч қўшни. Уч хил характер. Уч хил тақдир. Ҳамма ўз ролини қойилмақом қилиб ижро этган. Айниқса, Марям опа билан Раҳим ака жуда ўринлатишган.

Менимча ҳам фильм жуда ҳаётий чиққан. Ўзбаки хонадонларнинг оддийгина ҳаёти. Уй бузилай деяпти, атрофда қурилиш кестяпти. Лекин Ойпошша тўй қилиш тараддудида. Ўғли Умарга менинг қизимни, э кечирасиз, Ҳалиманинг қизи Сайёрани олиб бермоқчи. Лекин Меҳри хола ҳам Сайёрани ўғли Азимжонники деб ҳисоблайди. Болалари тушмагур эса ўз ҳаёт йўлдошларинини ўзлари танлаб қўйишган. Энди тўй эмас, Ойпошшанинг ўйламай қилган иши маҳаллада дув-гув гап бўлади.

Қани ўзингиз айтинг-чи, бу ерда нотабиий нима бор? Ҳаммаси ҳаётда бўлгандек ёки бўладигандек воқеалар. Режиссёр ана шуларнинг ҳаммасини нозик кўз — санъат кўзи орқали илғаб олган.

Айтганча, режиссёр ҳақида. Шухрат Аббосовнинг ўша пайтда унвони ҳам йўқ эди. Унча таниқли ҳам эмасди. Лекин ҳар бир воқеани аниқ ҳис қиларди, тушунтирарди. Ҳеч қайсимиз деярли қийналмаганмиз.

Аксига олиб, фильм суратга олинаётган кунлари Ҳамза театри Фарғонага гастролга жўнаб кетди. Бир ойми, ундан кўпми ҳозир аниқ эсимда йўқ, жуда қийналдим. Самолётда эрталабки рейс билан Тошкентга учиб келаман. Аэропортда менга ҳамкасбларим тайинлашади:

— Икромахон, кечқурун кечикманг, спектакль «провал» бўлмасин.

Кечқурун еоат бешда Фарғонага қайтиб учиб кетаман. Шуҳрат Солиҳович тайинлайдилар:

— Эртага ҳам худди шу пайтда етиб келинг, кечикманг.

Айни ёз пайти. Кун иссиқ. Ҳаммаёқ чапг-тўзон. Ахир қурилиш кетяпти-да.

Раҳим ака табиатан қувноқ одам эмасми, қизиқ воқеалар рўй берган у киши билан. Бир кун тушликдан кечикиб келдилар.

— Нега кеч келдингиз? — деб сўради режиссёр, — сизни кутиб турибмиз қачондан бери.

— Овқатландим, — деди Раҳим ака бамайлихотир.

— Мунча кўп овқатланасиз?

— Фильмда ҳам овқат ейишдан бўшамайманку, — жавоб берди Раҳим ака, — шуни машқ қиляман.

«Маҳаллада дув-дув гап» чини билан дув-дув гап бўлди. Кўрганларнинг ҳаммаси мамнуният билан раҳмат айтишарди. Бу — фильмнинг ҳаётийлигидан, халқимизнинг урф-одатларини тўғри талқин қила олганлигимиздан деб ўйлайман.

СССР ХАЛҚ АРТИСТИ ШУҲРАТ АББОСОВ ҲИКОЯСИ

— Бутуниттифоқ кинематография институтини тугатиб Тошкентга келган пайтларим. Диплом ишим бўлган Уильям Сарояннинг «Филиппинлик ва маст одам» номи ҳикояси асосидаги қисқа метражли фильм ҳақида жуда илиқ гаплар айтилган. Ҳатто Сарояннинг ўзи ҳам «Известия» газетасига хат ёзиб, миннатдорчилик билдирган, «руслар Голливуддагиларнинг кўзини очиб қўйишди, улар менинг асарларимни кино қилиб бўлмайдилар, деб ҳисоблашарди», деган эди.

Бир кун мени СССР халқ артисти Малик Қаюмов чақириб қолди. Уша йилларда у киши вақтинчалик директор вазифасини бажарар эди. Менга беш-олтита киносценарий тутқазди.

— Етар, шунча бекор юрганниг. Ишла энди. Мана буларни ўқи, бирортасини танла, қани, кучингни бир кўрайлик.

Киносценарийларни ўқиб чиқдим. Менга шу «Маҳаллада дув-дув гап» ёқиб қолди.

— Шуниси тузук, — дедим Малик акага, — жуда яхши, ҳаётий ёзилибди. Образлари ҳам жойида. Миллий маиший комедия бўлади.

— Бўпти, ишни бошлайвер, — деди Малик Қажумов.

Шундан кейин муаллиф Асқар Рамазонов билан бирга сценарийни қайта ишладик. Фильмни дастлаб русча суратга олдик. Шунинг учун Ленинграддан киносценарист Юрий Рестин таклиф этдик. Унинг иштирокида сценарий рус тилида қайта ёзилди. Актёрлар танладик. Актёрлардан жудда хурсандман. Ҳаммаси ўз ўрнида, ўз ролида бўлди.

Чилонзордаги янги қурилаётган кўп қаватли уйлар олдига, шундоққина қурилиш майдонига дедкорацияларни ўрнатдик. Учта ҳовли, учта дарвоза қурилди. Ҳалима опа билан Ойпошша холаининг уйи ўртасида кичкина эшик ҳам қурилди. Ойпошша шу ердан ўтиши керак эди. Мен Марям опага тушунтириб, шу ердан ўтишлари кераклигини айтдим.

— Боплаймиз, Шўҳратжон! — дедилар Марям опа. Бошқа кадрларни репетиция қилибмизу эшикчадан ўтиш жойини кўрмаган эканмиз.

«Мотор!» дедим. Ҳаракатлар бошланди. Бир маҳал Марям опа — Ойпошша ўша кичкина эшикка текилиб қолдилар. На орқага ўта оладилар, на олдинга.

— Вой, эшигнинг қурсин, — деб нолийдилар.

Бир амаллаб чиқариб олдик. Фильмда ҳам худди шу ери бор. Олиб ташлайлик десам, Марям опа кулдилар:

— Қўяверинг, қайтанга ҳаётий чиқди.

Ўзимиз ясаган «қўлбола» ҳовлида мен, оператор, бир қанча хизматчилар тунлари ҳам қоламиз. Бир куни саҳарда бир дарвоза тақиллаб қолди. «Ким экан бу саҳарлаб келган?» деб бориб очдим, Қарасам, кечирасизу, тиланчи!

— Хайр қилинг! — илтижо қилди у.

Дарров нон, қанд-қурс олиб чиқиб бердим. Келиб ўрнимга энди ётувдим, иккинчи эшик тақилладди. Бориб очдим. Қарасам ўша тиланчи. Индамайгина яна у-бу олиб чиқдим. Кейин «Ҳойнаҳой, учинчи эшикка ҳам борса керак» деб учинчи эшикнинг ёнига бориб турдим.

Ўйлаганим тўғри чиқди. Эшикни яна мен очганимни кўриб бечоранинг ҳуши бошидан учаёзди.

— Нима бало, учала ҳовли бирлашиб кетганми — сўради у.

— Бу ерда кино оляпмиз. — деб тушунтирдим.

Ҳўш десангиз, картина битди. Экранда намоён этилди. Энди яна бир муаммо кўндаланг бўлиб қолди: фильмни ўзбекчалаштириш керак. Ўзбек тилидаги сценарий ғализ, қаттиқ таҳрирга муҳтож. Ўйлаб-ўйлаб сценарийни машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳорга олиб бордим. Стационарда даволанаётган эканлар. Муддаомни айтдим.

— Яхши, — рози бўлди Абдулла ака, — ташлаб кетинг, бир-икки ойда кўриб қўяман.

— Э, йўқ, — дедим мен, — эртага фильмга овоз бериш бошланади. Бугуноқ кўриб берасиз.

— Ахир, даволаняпман-ку...

Қарасам бўлмайдиган. Нозик еридан ушладим.

— Менга сценарий ёзиб бермоқчи эдингиз. Ёзмадингиз. Энди бунга йўқ деманг.

Абдулла ака ўрнидан қўзғалди. Шифохона халатига ўралиб, ҳовлига чиқди. Скамейкага бориб ўтирдик. Улуғ ёзувчимиз икки соатда сценарийни бошдан-оёқ кўриб бердилар. Сценарий худди мусаффо осмондаги қуёшдек чарақлайди. Абдулла ака қуёш юзидаги булутларни — ғализликларни олиб ташлаганди.

Фильм неча марта намоён қилинди, билмадим. Ҳозир ҳам телеэкранларда кўрганимда ўйга толаман: Раҳим Пирмуҳамедов, Марям Ёқубова, Раззоқ Ҳамроев, Ҳамза Умаровлар ҳозир орамизда йўқ. Қандай ажойиб актёрлар эди! Қандай ажойиб инсонлар эди!

Улар билан бирга ишлаб шундай яхши фильм яратганимдан ҳамиша хурсандман...

...Йигирма беш йилдан кўпроқ вақт ўтди орадан. Лекин «Маҳаллада дув-дув гап»ни эслаганда ҳамманинг юзига беихтиёр табассум югуради. Шухрат Аббосов билан суҳбатлаша туриб сўрадим:

— Яна шунақанги комедия суратга олиш ниятингиз борми?

— Албатта. Лекин сценарийдан сал сиқилади-да одам. Ният бўлгани яхши. Сценарий эса ёзилишига аминман.

Ҳар сафар фильмни кўриб бўлиб ич-ичимдан қувнайман, кишиларимиз қандай яхши, қандай меҳрибон.

Улар ҳақида бир эмас, бир нечта фильм яратса арзийди.

„Қиёмат қарз“

Инсоннинг ҳар бир сонияси кашфиёт десак муболаға бўлмайди. Болалигимизда капалакнинг қанот қоқиши, кечқурунги гунчанинг эрталаб қип-қизил гулга айланиши, осмондан ёмғир тушиши илк кашфиёт бўлиши табиий. Йиллар ўтади, буларнинг асосини биламиз, демак улар табиатнинг оддий ҳодисалари, холос.

Энди ғаройиботларга — аччиқ ҳақиқатларга дуч келамиз. Яхши деганингиз ёмон одам бўлиб чиқади. Ёки бунинг акси..

Мен Шукур Бурҳонов ижро этган икки буюк ролни кўрганимдан кейин, инсон қудратига таъ берганман, актёр санъатини эса мўъжиза деб қабул қилганман. Бу икки роль, икки қарама-қарши олам шоҳ Эдип ва Сулаймон ота эди.

Бир сафар Ҳамза номидаги театрнинг талантили режиссёри — Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби Рустам Ҳамидов билан суҳбатлашиб қолдим. Гапдан гап чиқиб Шукур акани эслаб кетдик. Маълум бўлишича, Рустам Шукур ака билан бирга ишлаган, «Қиёмат қарз» спектаклининг режиссёри бўлган экан. Ичимда нимадир жунбунга келиб, уни саволга кўмиб ташладим: «Шукур ака билан ишлаш сизга оғир бўлмадими?», «Инжиқлик қилмадими?». «Қанақа одам эди?». Рустам кулди.

— Саволларингиз кўпми ўзи? Журналистлар жуда серсавол-да.

— Начора, касбимиз. Мавриди келиб қолди, билиб олсам, зиён бўлмас.

— Бўлмаса, бир спектакль хусусида гаплашайлик. Келинг, ана, «Қиёмат қарз» бўла қолсин, — деди Рустам.

Мен рози бўлдим.

— «Қиёмат қарз»ни билсангиз керак. Ўзи кичкинагина ҳикоя эди дастлаб. Ўлмас Умарбеков уни пьесага айлантирган экан. Ўлмас акани мен яхши драматург сифатида ҳурмат қиламан. Унинг 8 та пьесаси театримиз сахнаси юзини кўрган.

Бир куни Ўлмас ака мени кўриб қолиб, пьесанинг тақдирини сўраб қолди.

— Хабарим йўқ, — дедим, — анча бўлувдимни топширганингизга?

— Бир ярим йилча бўлди, — деди адиб.

— Мен ўқиб кўрай, — дедим.

Ўқисам, яхши пьеса. Кейин театр ижодий коллективи билан биргаликда ўқидик. Актёрларга манзур бўлди. Ҳамма бир овоздан:

— Пьеса Шукур ака учун ёзилибди. Сулаймон ота родини фақат у киши ижро эта олади, — деди.

Шукур акага айтсам, у киши «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демадилар. Фақат:

— Ким ёзган? — дедилар.

— Ўлмас Умарбеков.

— Ҳм, Ўлмас жуда маданиятли ёзувчи, — деб қўйдилар.

У киши Ўлмас акага катта ҳурмат билан қарардилар.

— Розилигини олиш ҳам осон бўлмади денг?

— Шукур аканинг одатлари шундай ўзи. Пьеса танлайдилар. Авторга ҳам эътибор берадилар. Бир чеккаси Шукур акани ҳам тушуниш керак. Эди родини қўйилмақом қилиб ижро этаётган пайтлари. Эндиги роль Эндидан кучли бўлиши керак эди.

Орадан бир ойча ўтиб яна Шукур акага пьеса ҳақида гап очдим.

— Ўғлим, мен қариб қолдим. Бошқа биров ўйнай қолсин, — дедилар.

— Аввал пьесани ўқиб берай, — ялиндим мен.

— Майли, уйга келақол, — рози бўлдилар буюк актёримиз.

Шукур аканинг уйда рафиқаси Шакар опа, қизи Шодия, ўғли Шавкатлар билан пьесани ўқиб чиқдик. Энди, Шукур акани пьеса эшитишининг ўзи ҳам бир санъат эди. Уни тасвирлаб бериш қийин.

Хуллас, пьесани ўқиб бўлдик. Шукур ака савол ташладилар:

— Сиз қандай қилиб қўясиз саҳнага? Қандоқ талқин қиласиз?

Мен режаларимни айтдим.

— Ўйнайман, деб ваъда қилмайман, — дедилар. Шукур ака, — бир репетиция қилиб кўрайлик-чи.

Илк репетицияни, ишонмасангиз, Шукур аканинг уйда бошлаганмиз. Шукур ака иш бошладими, охирига етказмай қўймайди. Бугидан хотиржамман.

— Бунинг устига Сулаймон ота ажойиб образ, — луқма ташладим.

— Сулаймон ота бу Шукур аканинг ўзи. — Рустам менга бир қараб қўйиб гапида давом этди. — Шукур аканинг одати жуда ажойиб эди, ким нима деб илтимос қилса, елиб-югуриб ёрдам бераверардилар. Сайланмаган халқ депутати эдилар.

— Кўп ўқиганман, эшитганман, — дедим таъсирланиб.

— Ўзингиз учрашганмисиз? — сўради Рустам.

— Учрашганмиз. У киши — саҳпада, мен — томоша залида.

Рустам кулиб қўйди.

— Бир ойлардан кейин Шукур ака менга гапириб қолдилар: «Агар Сулаймон ота томоша бошлагандан кейин ўн минут ичида томошабинни ўзига тортиб олмаса — тамом, унда ижро этишнинг умуман ҳожати йўқ».

Тушуниб турибман нима демоқчи бўлганларини. Хуллас репетиция қизиб кетган. Картинама-картина тайёрлаянимиз. Сулаймон ота тутиган ўгли Нуъмонжонинг дарагини излаб юртма-юрт кезиб юрибди. Турли одамлар билан учрашяпти. Ҳамдард бўляпти. Ҳимоя қиялти.

Пьесада Сулаймон ота Брестда уруш бевалари билан учрашадиган саҳна бор. Бир режиссёр дўстим айтиб берганди. Бир сафар митингдан сўнг жуда кўп аёллар тўпланиб, Номаълум солдат қабрига гул қўйишади. Маълум бўлишича, улар 40 йилдан бери дом-дараксиз кетган эрларини, ўғилларини кутаётган уруш аёллари экан.

Шукур ака ҳам шу саҳнага зўр бердилар. Эркили Маликбоева, Икрома Болтаева, Тўти Юсуповалар ҳам шундай шикасталик билан роль ижро этишдики, асти қўяверасиз. Айнан шу саҳна иродаси кучли, кутиб яшаётган, ишлаётган, курашаётган аёлларга гиминдек янграб кетганди!

— Ҳа-а, — дедим таъсирланиб, — бизга гапириш осон. Уларга эслаш ҳам осон бўлмагандир. Рустамжон, нега спектаклни тайёрлаш бунча чўзилиб кетган?

— Шукур аканинг бошига тушган мусибатлар ёдингиздами? Қизи, ўгли... Ушалар актёримизни чўктириб қўйди. То ўзларида куч-қувват топиб ишни қайтадан бошлагунларича бир йилча вақт ўтди.

— Шукур ака Сулаймон ота қиёфасига киргунча озмунча қийналмаган эканларда-а?

— Нимасини айтасиз. Умуман Шукур ака фидойи актёр эди. Бирон бир марта ижро этган ролларини репетиция қилмасдан саҳнага чиқмаганлар. Меҳнат, яна меҳнат эди у кишининг шиори. Худди шунинг учун ҳам халқимиз севарди-да.

Рустам жим қолди. Кейин ёдига тушдимки, ҳикоя қила кетди.

— Нуқул театрдан чиқиб «Рустамжон, юр, бозордан қовун оламиз», дердилар. Шу десангиз бозор оралаб кетамиз. Мен қовун танлаш билан овораман, у кишининг парвоси йўқ. Бозорни обдон айланиб, чиқиб кетамиз. Мен эслатаман:

— Шукур ака, қовун олмайсизми?

Шукур аканинг бўлса кўзи қовун сотаётган чолда бўлади.

— Қовун буёқда, — дейман.

— Қўявер, — қўл силтайди у киши, — анави чолни кўряпсанми? Ҳа, балли, соқолини, кийим-бошини қара. Ана ўша — Сулаймон ота.

Ҳамма нарсага тушунаман қоламан: Шукур ака Сулаймон отани излаб юрган эканлар.

Бозордагина эмас, ҳатто чойхоналарда ҳам бўлар эканлар. Бир сафар чой шопириб ўтирган хоразмлик отахонни кўриб, роса завққа тўлганлар.

— Мана, Сулаймон ота! — деганлари ҳали-ҳануз эсимда. Бу билан нима демоқчиман! Демоқчиманки, Шукур ака бу образни қатрама-қатра йиққанлар! Қатралардан йиғилиб, Сулаймон отадек дарё ҳосил бўлган.

— «Қиёмат қарз» тайёр бўлгунча Шукур ака шох Эдипни ижро этмаганмилар? — эсимга тушиб қолиб сўрадим.

— Сулаймон ота билан овора бўлиб кетганимиздан кейин бир гал Шукур ака айтиб қолди:

— Рустамжон, шу Эдипни бир машқ қилиб қўйсак-а.

Репетиция қиламиз. Шукур ака Эдип қиёфасида. Репетицияни тўхтатамиз. Менга ажабланиб қарайдилар:

— Рустамжон, бу Эдип Сулаймон ота бўлиб қоляптику! — Кейин қатъий қилиб дедилар: «Қиёмат қарз» битгандан кейин қайтамиз Эдингга!

«Қиёмат қарз» саҳнада узлуксиз етти йил ўйналди. Ҳамманинг кўзида ёш, дили тўла ҳаяжон. Эсимда, Шукур ака саҳнага чиқиш олдидан уч-тўрт укол олардилар. Қон босимлари юқори эди. Спектаклдан кейин бир ҳафта-ўн кун қушдек енгил бўлиб юрардилар.

— Айтишингизга қараганда, нъесага ҳатто саҳнада ўйналаётган пайтда ҳам ўзгартишлар киритилган экан-да!

— Албатта. Улмас ака пьесаинг янада яхши бўлиши учун, янада пишиқ бўлини учун фойда берадиган барча таклифларимизни қабул қилди.

— Ҳозир бу пьеса ўйналмаяпти чоғи?

— Ҳозирча йўқ.

Рустам ҳам, мен ҳам жим қолдик.

Шукур Бурҳонов — Сулаймон ота ҳаётда йўқ бугун. Жисмаи йўқ. Юрак торларини узиб юборадиган бу сўзни айтгим келмади. Аммо, на илож.

Спектаклдан яхши бир хулоса чиқарганман. Бировнинг ишига аралашишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Лекин Сулаймон отанинг ҳаққи бор. Чулки у Сулаймон ота! Кишилар дардига малҳам бўлиш, уларнинг оғирини енгил қилиш фазилатлари ҳаётда Шукур акага ҳам хос одат бўлган экан.

Аслини олганда, ҳар биримизнинг виждонимиз олдидаги қиёмат қарзимизку бу!

Дилимдан кечган бу гапларни Рустам Ҳамидовга айтдим. У бош ирғади:

— Жуда тўғри хулоса чиқарибсиз!

Мен ана шулар ҳақида. Шукур Бурҳон — Сулаймон ота ҳақида ёзишим керак эди.

Ва ниҳоят ёздим.

„Отелло“

Ўзбек театри тарихида мангу чарақлаб қолган юлдуз — Аббор Ҳидоятовни эҳтиром қилмаган, у ижро этган ролларни то ҳануз эсламайдиган, маҳоратини қойил қолиб тилга олмайдиган санъат шииавандаси топилмас керак. Буюк актёр ижро этган Арслон, Гамлет, Отелло, Навоий каби роллар нафақат Ҳамза номли театр тарихида, балки маданиятимиз тарихида ҳам ўчмас саҳифалар бўлиб қолди.

Аббор Ҳидоятов ижодининг чўққиси, шубҳасиз, Отелло ролidir. Гамлет образини, тўлақонли яратганлиги учун трагик ролларнинг тенгсиз ижрочиси деб ном олган актёр Отелло роли билан ўзининг бу номга қанчалар лойиқ эканини яна бир бор тасдиқлади ва мислсиз шуҳрат қозонди.

«Ҳидоятов — Отелло ҳам қаҳрли, ҳам меҳрибон, ҳам мард, ҳам кўнгилчан, беғубор одам. Ҳидоятов бу образнинг кўпқирралилигини ёрқин акс эттириб, катта ижодий ғалаба қозонишга муваффақ бўлди», деб ёзган эди таниқли шекспиршунос профессор М. Морозов.

Ўзбек театри тарихида илк бор бепефиси ўтказилган актёр ҳам Аброр Ҳидоятов эди. СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати Наби Раҳимов билан суҳбатимиз Аброр Ҳидоятовни хотирлаш билан бошланди.

— Наби ака? Аброр Ҳидоятов Отелло ролини ижро этишга қандай киришган?

— Ҳар бир нарсанинг, воқеанинг, ҳодисанинг ибтидо-си инсон характерида келиб чиқади. Отелло ҳақида гапиришдан аввал, Аброр аканинг ўзи ҳақида сўзламоқ жоиз бўлади.

Аброр Ҳидоятов саҳнамизда биринчи ҳисобланади. У мисли йўқ, буюк шахс. Ўзига берилган имтиёزلардан ўз манфаат йўлида бироқ марта ҳам фойдаланмаган. У ўзбек санъати учун жон фидо қилди. У асл фидойи эди.

Мен Аброр ака, Маннон Уйғур оға, Етим Бобожоновларнинг унвону мукофот учун ишлаганини эслолмайман.

Хонаси келиб қолди, бир воқеани айтиб берай.

Қайси йиллиги ёдимда йўқ. Бухорога гастролга бориладиган бўлиб қолганди. Уйғур оға аввалроқ жўнаб кетган. Эртаси куни Етим оға, Аброр ака ҳам етиб келишган.

— Оғани қаердан топамиз! — деб сўрабди Аброр ака. — Қаердан қидирамиз энди?

Шунда Етим оға ҳазиломуз оҳангда дебди:

— Кўчадан қараб бораверамиз. Қаерда қип-қизил ним осиглиқ бўлса, оға ўша ерда бўлади.

Чунки Уйғур оғанинг қизил материалдан тикилган яккаю ягона шими бўлар эди...

1927 йилда Аброр ака, Сорахоним, Ҳожин Сиддиқ Исломов ва бир неча бошқа етук санъаткорларимиз Москвада ўқишган. Улар Симонов, Захава, Канцель сингари буюк актёрлар қўлида таҳсил олишган. Улар Аброр Ҳидоятовга шундай дейишган, сўзма-сўз эмас, албатта «Сен ўзбек саҳнасининг буюк трагик актёри бўласан», Ҳожин Сиддиқ Исломовга эса «Сен ўзбек саҳнасининг буюк комиги бўласан». Устозлар баҳоратининг қанчалар ҳақ эканлигини йиллар тасдиқлади. Афсуски Ҳожин Сиддиқ касаллиги туфайли эрта вафот эди.

Аброр ака камтар, иродаси кучли, қатъий, ҳарбийларга хос бир сўзли инсон эди. Юрагида нима дарди бўлса, барчаси ролига қўшиларди. Ешларга жуда ҳам меҳрибон эди. Ҳатто кўчада юриш-туришгача ўргатарди.

Шекспирнинг улуғ бир сўзи бор: «Саҳнадаги ҳаракатинг сўзингга, сўзинг ҳаракатингга мос бўлсин!» Аброр ака шу сўзга амал қиларди, жуда «аброрлаштириб» юборар эди.

Мен бу сўзларни нега айтяпман? Аброр акадаги жамии инсоний ҳислатлар Отеллонинг ютуғини таъминлади.

— Аброр ака Отеллони бирон-бир актёр ижросида кўрганмиди?

— Ҳа, албатта. Папазян деган буюк арман актёри ижросидаги Отеллони бирга кўрганмиз. Ўзиям жуда қойилмақом қилиб ўйнар эди. Кейин Хорава ижро этган Отеллони кўрганмиз... 1938 йилда Москвада Остужев ижросидаги Отеллони ҳам кўрдик. Остужевнинг яратган Отеллоси бошқа ҳеч бир Отеллога ўхшамасди. Беадад зўр актёр эди.

Отеллони ўзбек саҳнасида ижро этиш нияти ўша йиллари туғилган эди Аброр акада. Ўзини шу ролга уч-тўрт йил тайёрлади.

— Ҳамза номли театр саҳнасида Отеллони ижро этадиган Аброр акага «рақобат» қиладиган бошқа актёр бормиди?

— Йўқ эди. Гамлетни ўйнаш истагида бўлган Олим Хўжаев Шукур Бурҳоновлар Аброр аканинг «оқ йўли» билан ижро этишди. Лекин Отеллога биров журъат қилиб қўл урмади.

— Спектаклга қайтайлик...

— Шекспирнинг трагедияси дастлаб «Яго» деб номланган. Трагедия битгандан сўнг автор Отеллони суюб қолиб, «Отелло» деб номлаган экан. Ҳатто, авторини ҳам ўзини мафтун этгандан кейин, билиб олаверинг у қандай асар бўлганлигини!

— «Отелло» уруш бошланган йили саҳналаштирилган экан-да!

— Ҳа, шундай бўлган. Бош ролда Аброр Ҳидоятлов, постановкachi режиссёрлар Маннон Уйғур билан Н. А. Ладигин, бош рассом С. Миленин. Ўша оғир йилларда театримизда «Отелло»нинг ўйналиши чинакам маънавий байрам бўлган эди.

— Аброр аканинг Отеллоси бошқа Отеллоларга ўхшармиди?

— Асло! Аброр ака яратган Отелло, Пушкин таъбири билан айтганда, «Табнатарашкчи эмас, ишонувчандир». Аброр ака шу сўзларга эътибор бергани учун ҳам, совет саҳнасида янги Отелло яратилди. Аброр ака яратган буюк бу образ шундоққина кўз олдимда турибди: Отелло рашк қилади, изтироб чекади, ўз ёғига ўзи қоврилади. Лекин ундаги прода, ёрқин тафаккур, гўзаллик ва покликка бўлган чексиз ишонч рашк туйғусидан баланд. Мана шунинг учун ҳам Отелло рашк ўтида ёниб, ўзининг инсоний қиёфасини йўқотиб, даҳшатли арслон тусига кирган мавр эмас, балки чин муҳаббат йўлида курашадиган инсон сифатида томошабинлар кўз ўнгиде гавдаланади.

Унинг «Мен қораманми! Қораманми мен?» деб бошланадиган монолог бор. Аброр ака ижро этган пайтда юракларим энтикиб кетарди. Овози шунчалар зўр эдики!...

Аброр ака Отеллонинг ташқи қиёфасига, айниқса, катта эътибор берганди. Ҳар бир ҳаракат, ҳатто ҳар бир имо-ишорани соатлаб ўйлаганди. Ҳар бир жумлани шунчалар сайқал бериб ишлаганки, энди қўяверасиз. Аброр Ҳидоятонинг Отеллоси жуда мураккаб, лекин шу билан бир вақтда яхлит, бир бутун характердаги мардона образдир. Аброр ака — Отеллонинг фожиаси очиқ диллигида, ҳар кимнинг тўғрими, нотўғрими гапига ишонаверишида.

— У ҳар кимнинг эмас, Ягонинг — Наби Раҳимовнинг маккорлигига учган-ку!?

— Шундоқ бўлган.

— Сиз саҳнада Отеллога қарама-қарши иккинчи буюк ролни ўйнагансиз...

— Э, нимасини айтасиз. Аброр ака тоғ эди, мен ҳеч бўлмаса қир бўлишим шарт эди. Шу сабабли Яго роли устида қаттиқ ишлаганман. Ахир Отеллонинг фожиасини бир ўйлаб кўринг. Ҳаммасини Яго ўйлаб топган-ку, фожаа охирида эса, унинг бу даражада қонли бўлиши Ягони ҳам эсанкиратиб қўяди. Шуларнинг ҳаммасини саҳнада талқин этишим керак эди. Шунинг учун ҳам уни мансабпараст либосида ижро этишим маъқул кўринди. Сўзларни ҳам оддийгина талаффуз қилдим.

Ягони яна бир буюк актёримиз Олим Хўжаев ҳам ижро этган. Олим уни жуда ёвуз қилиб ўйнайди. Ёвуз эмас, Яго шунчаки ҳасадгўй. Унинг дарди битта — Касионинг ўрнига лейтенант бўлиш, холос.

— 1945 йил инглиз парламенти делегацияси ҳам спектаклни кўрган экан...

— Ҳа, Аброр ака (бу мешинг ганим) Англияни ҳам забт этганди ўшанда. Парламент аъзолари театрнинг таассуротлар дафтарига шундай деб ёзиб кетишган: «Биз пьесанинг бундай яхши қўйилганини ҳеч қачон, ҳеч қаерда, ҳатто Лондонда ҳам кўрмаган эдик. Биз айниқса, Отелло ва Дездемона ролини ижро этган артистлар маҳоратига қойил қолдик». Ҳар гал бу ёзувни ўқиганимда сўнгсиз хаёлга чўмаман.

— «Отелло» узоқ йиллар сахнадан тушмаган бўлса керак?

— Аброр ака ўн саккиз йил давомида Отеллони ижро этди. 1959 йили бенефиси, яъни 500 марта ижро этилиши нишонланди. Бир ролда 500 марта! Унча-мунча актёрга насиб этмайди бу бахт... Бенефис чинакам байрам тусини олганди. Бахтимдан ўргилай, мен ҳам ўша бенефисда қатнашганман. Афсус, шундан кейин кўп вақт ўтмай буюк актёримиз ҳаётдан кўз юмди.

— Аброр акадан кейин биронта актёр ролни ижро этмадими?

— Шукур Бурҳонов бир жазм қилди. Лекин у Аброр ака даражасида ижро этолмаслигига кўзи етди шекилли, фикридан қайтди. «Агар қойил қилолмасам устоз хотирасига ҳурматсизлик бўлади», — деганди у. Ҳаммамиз унга шу мардлиги учун ташаккур билдиргандик.

1984—1985 йилларда «Отелло»ни сахнага олиб чиқишга уринишлар бўлди. Балки келгусида у яна репертуарларимиздан ўз ўрнини эгалласа ажаб эмас...

— Наби ака, «Отелло» яна сахнага чиқса, сиз Яго-ни ўйнарминдигиз?

— Агар Аброр ака ҳам сахнага чиқсалар... Лекин афсус... Аброр акага ўхшаган талантлар юз йилда бир дунёга келади...

* * *

Юз йилда бир дунёга келиш!... Ҳақ гапми бу? Ҳақ бўлса керак. Аброр ака сингари ноёб истеъдод соҳиблари булутли кунда чақнаган чақиндек «ярқ» этиб дунёга келади. Дунёга келадию, мангу порлаб қолади.

Ҳар гал Аброр Ҳидоятлов ҳақида ўйлар эканман, шоир Абдулла Ориповнинг қуйидаги сатрлари хаёлимга келади:

Бизнинг руҳимизга ҳокимдир баъзан
Қаноат аталмиш ожиз бир сезги.
Отелло, Отелло, сенинг ишқингдан
Ҳайратга тушишини ўзи бир севги...
Йўқ, тақлид қилмасман сенга росмана,
Ҳар кимнинг ҳаётда бор ўзга ўрни.
Ролиниги ўйнаса ранг қилиб, мана,
Қабрга тикибсан буюк актёрни.

„Юрак сирлари“

Баҳром Раҳмоновнинг номи драматург сифатида ўзбек адабиётида муносиб ўрин эгаллашини мен айтмасам ҳам барча яхши билади. Баҳром акани билганлар билан учрашганимда «Юрак сирлари» пьесасининг яратилиш тарихи ҳақида сўраб-суриштирдим. Лекин дурустроқ бирор-бир маълумот ололмадим. Таниқли журналист Эркин Жабборов бир галги суҳбатда «Юрак сирлари» Ҳамза театрида қўйилганда Сурмаҳон ролини Ўзбекистон ССР халқ артисти Шоҳида Маъзумова ижро этганини айтиб қолди. Шоҳида онага кўнғироқ қилувдим, у киши мен билан учрашишга бажонидил рози бўлдилар.

— Шоҳида опа, суҳбатимизни бошлашдан аввал ўз ҳақингизда сўзласангиз.

— Ўз ҳақимда нима ҳам дейман. Саксон бир ёшга кирган бўлсам, шу умримнинг эллик йилдан кўпроғи саҳнада ўтди. Ўзим актёр эмасдим. 1926 йилда Вали ҳожининг ташқи ҳовлисида жойлашган қисқа муддатли пединститутни тугатдим. Ўқиб юрганимда қўшиқ айтиб, роллар ўйнардим.

Бир куни ишхонамга Маннон Уйғур оға, Сайфи Олимов, Фатҳулла Умаровлар кириб келишди. «Театрга бориб ишласанг», дейишди.

— Мен роль ўйнолмайман, — дедим.

— Ширин овозинг бор. Ўйнайсан, — деб туриб олишди.

Шу тариқа 1929 йилда ҳозирги Ҳамза номи театринизга ишга келганман. Мендан олдин Олим Хўжаев, Шукур Бурҳоновлар ҳам труппага қабул қилинишган экан.

— Қайси ролларингиз сизнинг ёдингизда қолган?

— Жуда кўп роллар ижро этдим. Ғулом Зафарийнинг «Ҳалима»сида Ҳалима, «Фарҳод ва Ширин»да

Ширин, «Маликаи Турондот», «Юрак сирлари»да ҳам роль ўйнадим.

— Баҳром Раҳмоновнинг «Юрак сирлари» пьесасида қайси ролни ижро этгансиз?

— Сурмахон образини яратганман. Бу ролнинг менга тегиши ҳам қизиқ бўлган.

Хотирамдан кўтарилмаган бўлса, 1952 йил эди. Мен Островский номли театр ва рассомлик санъати институтининг режиссёрлик факультетида ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқирдим.

Машҳур драматургимиз Баҳром Раҳмонов театрга «Юрак сирлари» пьесасини келтириб қолдилар. Актёрлар билан пьесани бир неча бор ўқидик. Мени ҳам ўқиб, ҳам ишлайди деб ўйлашган бўлса керак, роллар тақсимида ҳисобга олишмади.

Бир куни дарсдан сўнг Радун домла сўраб қолдилар:

— Янги пьеса қўйилмоқчи экан, сизга ҳам роль беришдими?

— Йўқ, — дедим.

— Ана холос! Унда дипломни қандай ёқлайсиз?

Кейин дарҳол менга қоғоз ёзиб бердилар: «Шоҳидаҳоним институт дипломанти, унга, албатта, роль беринглар». Хатни олиб, театрга, режиссёр Тўлахўжаевнинг олдига келдим. У менга пьесани кўрсатди:

— Мана пьеса, унда тўртта роль бор: Хосият, Рузвон хола, Санобар, Сурмахон. Шулардан бирини танланг.

Мен ўйланиб қолдим. Яна ўзлари ёрдамга келдилар.

— Хосият билан Рузвон хола катта ёшли аёллар, уларни ижро этиш сизга ярашмас, ёшсиз ҳали. Энди иккитаси қолди: Санобар ёки Сурмахон.

Шундай қилиб Сурмахонни танладим.

— Баҳром Раҳмонов билан учрашганмисиз?

— Бир неча марта. У киши вақт топиб ҳатто репетицияларга ҳам келардилар. Жуда очиқ кўнгил, ҳар нарсага қизиқувчан, дилкаш инсон эдилар. Биз — актёрлар у кишини шунинг учун яхши кўриб қолгандик.

Навбатдаги репетициялардан бирида бизга шундай дегандилар:

— Сизларга, айниқса, режиссёрга йўл-йўриқ кўрсатиб бўлмаса керак. Лекин мен персонажларни яратганимда нималарни назарда тутганимни билиб қўйсанглар, илтимос.

Саттор, яхши ёзувчи, лекин рашки зўр, ўйламай ҳар

парсадан хотинини қизғанаверади, шунинг учун унинг лақаби — баттол.

Хосият хола — жуда мулоҳим аёл.

Рузвон хола — унинг акси, жуда олгир. Кинначи аёл.

Сурмахон — яхши қўшиқ айтади, дутор чалади. У зўр қўшиқчи бўлиши мумкин эди. Лекин онасининг таъсирида мешчанкага айланган. Эрини Санобардан рашк қилади.

Мен дутор чалиб, лапарлар ижро этардим. Худди шунинг учун ҳам Сурмахонни ижро этиш менга топширилганди.

— Баҳром Раҳмоновнинг бу пьесаси жудда кўп марта муҳокама қилинган экан.

— Билмадим, кексайганда хотира ҳам сусайиб қоларканми, неча марталигини эслолмайман. Ҳар ҳолда йигирма мартадан кам эмас. Жуда қизиқ бўлганди ўзи ҳам. Бу ёқда пьеса давом этапти. Ҳар қўйилганда томоша залига одам сигмайди. Бу ёқда муҳокама.

Бечора Баҳром ака индамай ҳамма гапга қулоқ солиб ўтирардилар. Ёзувчилар бири олиб, бири қўйиб танқид қилишарди. Бир-икки гаплар ёдимда қолган: «Бу пьесани саҳнада қўйиб бўлмайди. Хотин-қизларимизга ёмон таъсир қилади», «Ўзи йигирмата-ўттизта ёзувчимиз бўлса, пьесада уларнинг биттаси маиший бузуқ қилиб кўрсатилган. Бу аҳволга чидаб бўлмайди».

Баҳром ака куйиб-пишиб бир гапни такрорлардилар: «Ахир ҳаётга чуқурроқ кириш керак. Қаҳрамонларим ҳаётда бор, ҳатто бундан ортиқроқ бўлса ҳам ажаб эмас». Пьеса ҳатто Ўзбекистон Ёзувчилар союзида ҳам муҳокама қилинган. Охир-оқибатда шундай маданиятли одам, ваҳма касалига дучор бўлди. Билмадим, бунга ким айбдор...

— Сурмахон родини ижро этганингизда ўзингиз ҳам деталлар қўшганмисиз?

— Сурмахон жуда машҳур бўлиб кетди. Ҳатто бир галги томошадан кейин ёзувчи Назир Сафаров: «Мана, артист, ўзи бўлиб кетдингиз-а» деб миннатдорчилик билдиргандилар.

Сурмахон образининг тўлақонли бўлишига халқ қўшиқлари ҳам катта ёрдам берди. Битта тўртлиги ҳали ҳам эсимда. Айтиб берайми?

— Айтинг...

Дурра рўмол бошимда,
Ғажимлари қошимда.

Фақат мен ҳар қатордан кейин «Оромижоним ялла, ялла жоним ялла»ни қўшиб айтганман.

— Бошқа ролларни ижро этган артистлар ҳақида ҳам айтиб ўтсангиз...

— Сатторни Олим Хўжаев ижро этган. Илҳомни Қудрат Хўжаев, Рузвонни Замира Ҳидоятова, яна Тошхон Султоновалар жуда қойиллатиб ижро этишганди. Сурмаҳонни мендан кейин Икром Болтаева ўйнади. Ҳамма актёрлар ўз ролларини жон-дилдан севиб ижро этишарди.

— «Юрак сирлари»га кейин яна мурожаат қилган экансиз...

— «Юрак сирлари»ни иккинчи бор режиссёр сифатида кашф этдим. Уни 1954 йилда Бухоро область драма ва комедия театрида сахналаштирдим.

Спектакль бу театрда ҳам жуда муваффақиятли чиқди. Премьерада Олим Хўжаев билан Баҳром Раҳмонов ҳам қатнашдилар. Баҳром ака жуда хурсанд бўлган эдилар.

«Юрак сирлари» ўша йиллардаги энг машҳур асар эди. У ҳамма область театрларида ўйналди. Ҳам фалсафий, ҳам ҳаётий, ҳам лирик пьеса эди-да ўзи ҳам.

Менинг илк режиссёрлик ишим «Юрак сирлари» бўлганлигидан унинг қабулида Баҳром аканинг қатнашганини ҳали-ҳали фахр билан эслайман.

— Демак, «Юрак сирлари» ўзбек драматургиясида катта воқеа бўлган экан-да?

— Ким қандай баҳолайди, билмайман, лекин мен шундай дер эдим: театр ҳаётида ҳам катта воқеа бўлган. Умуман, Баҳром аканинг ҳамма пьесалари муҳим масалаларга бағишланган.

— Ҳозир «Юрак сирлари»ни қайта сахналаштирилса томошабинлар қандай қабул қилишаркин?

— Менимча, жуда мамнуният билан томоша қилишади. Айниқса, ҳозирги кунда одоб-ахлоқ, бурч масаласи биринчи ўринга чиққан пайтда, қатто сахнага чиқишини зарур деб ҳам ҳисоблайман.

— Шоҳида опа, мароқли суҳбатингиз учун ташаккур. Китобхонларимиз номидан сизга ҳамиша соғлиқ, узоқ умр тилаймиз.

— «Юрак сирлари»да ўйнаган актёрларнинг баъзилари, драма муаллифи орамингда йўқ. Уларни хотирлаганимиз, эслаганимиз яхши иш бўлди.

Шоҳида она, афсуски, ушбу суҳбат матбуотда босилиб чиққанини кўра олмади. На чора, тақдир шундай бешафқат экан.

„Сўнгги сўз“

Қитобнинг сўнгги саҳифасини ҳам ёпдингиз. Сизда қандай тасаввур қолдирди — бу менга ҳозирча сир. Лекин аминманки баъзи сатрлар сизнинг ташна дилингизга ором берди, баъзилари қониқтирмади.

Ниятим — шу йўлдаги изланишларни давом эттириш. Ўзбек адибларининг, умуман, адабиётдаги эиг машҳур асарларининг яратилиши тарихини тўлақонли битиш, адибларнинг машаққатли меҳнатини зикр этиш.

Бу йўлда менга ҳамкор, ҳамдўст бўлишингизни истар эдим, азиз китобхон! Сизларнинг фикр ва мулоҳазаларингиз, янги маълумотларингиз менга шу машаққатли изланишлар йўлида кўмак беради, деган умиддаман.

Ҳурмат билан муаллиф

МУНДАРИЖА

Биринчи фасл: ЮРАК-ДАГИ ТУҒЕНЛАР	3	«Ҳазрати инсон»	89
Она алласи	5	«Шинелли йиллар»	96
Гуруғли	10	«Ҳамза»	100
«Манас»	19	«Машъал»	107
«Шоҳнома»	28	«Икки эшик ораси»	113
«Алжабр вал муқобала»	38	Иккинчи фасл: САҲНА	
«Ҳамса»	46	АЙЛАНАДН	125
«Утган кунлар»	53	«Таповар»	126
«Бой ила хизматчи»	56	«Муножот»	133
«Навой»	62	«Тоҳир ва Зухра»	137
«Судхўрнинг ўлими»	66	«Маҳаллада дув-дув гап»	140
«Жалолиддин Мангуберди»	70	«Қиёмат қарз»	146
«Синчалак»	76	«Отелло»	150
«Ўқитувчи»	80	«Юрак сирлари»	155
«Фарғона тонг отгунча»	86	«Сўнгги сўз»	159

Научно-популярное издание

Темур Нобайдуллаев

НЕЗАБВЕННЫЕ СТРАНИЦЫ

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1991—700129,
Ташкент, Навоий, 30.

Рассом **Х. Худойбердиев**.
Бадий муҳаррир **А. Деҳқонхўжаев**.
Техн. муҳаррир **Т. Харитоновна**.
Мусаҳҳиҳ **М. Ибдуллова**.

ИБ № 5280

Теришга берилди 18.02.91. Босишга рухсат этилди 13.05.91.
Формати 84×108 1/32. № 2 босма қоғозга «Литературная» гарнитурда
юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 8,4. Шартли кр. отт. 8,61.
Нашр л. 8,81. Тиражи 6000. Заказ № 492. Баҳоси 2 с. 20 т.

«Ўзбекистон» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий, 30. Нашр № 197—90 г.

Ўзбекистон ССЖ, Президенти аппарати Ишлар Бошқармаси босмаҳонаси.
Тошкент шаҳри, Туроб Тўла кўчаси, 51 уй.